Αρχείο

Δελτίο
ενημέρωσης και
επιστημονικού
προβληματισμού
του Τμήματος
Πολιτικής
Επιστήμης του
Πανεπιστημίου
Κρήτης

Τεύχος 3

Ρέθυμνο,
Νοέμβριος
2026

Αρχείο

Δελτίο ενημέρωσης και επιστημονικού
προβληματισμού του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης
του Πανεπιστημίου Κρήτης

ISSN: 3057-5575

Η περιοδική εξαμηνιαία έκδοση *Αρχείο* φιλοδοξεί να αποτελέσει ένα πλαίσιο συζήτησης και κριτικής για συγγράμματα από το ευρύτερο πεδίο των κοινωνικών επιστημών. Δεδομένου ότι ο βίος ενός βιβλίου δεν εξαντλείται στο περιεχόμενο που περικλείεται από το εξώφυλλό του, αλλά διευρύνεται, νοηματοδοτείται και εμπλουτίζεται με την πορεία του μέσα στην ιστορία, και με τις αντιδράσεις που προκαλεί, η βιβλιοκριτική αποτελεί συστατικό στοιχείο μιας κριτικής δημοσιότητας ήδη από τις ιστορικές απαρχές της. Με το εγχείρημα αυτό επιχειρείται μια συμβολή στη διεύρυνση και εμβάθυνση του κριτικού διαλόγου στην Ελλάδα, μέσα και πέρα από το πλαίσιο της πανεπιστημιακής έρευνας και διδασκαλίας.

Το *Αρχείο* παρουσιάζει και σχολιάζει συγγράμματα των κοινωνικών επιστημών, δημοσιευμένα στα ελληνικά, αγγλικά, γαλλικά και γερμανικά. Διευθύνεται από πενταμελή συντακτική επιτροπή μελών του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης. Η επιτροπή αποφασίζει την έγκριση ενός κειμένου προς δημοσίευση κατόπιν αξιολόγησης. Κάθε συντάκτρια και συντάκτης είναι αποκλειστικά υπεύθυνοι για το περιεχόμενο του δημοσιεύματός τους. Κάθε τεύχος αναρτάται στον ιστότοπο του Πανεπιστημίου Κρήτης (https://ejournals.lib.uoc.gr/arxeio), και είναι ελεύθερα διαθέσιμο. Το κείμενο θα πρέπει να μην υπερβαίνει τις 3.000 λέξεις, θα πρέπει να χρησιμοποιεί τον τρόπο βιβλιογραφικών παραπομπών του Σικάγο, και να αποστέλλεται ηλεκτρονικά ως αρχείο .doc στην ηλεκτρονική διεύθυνση polar@pol.soc.uoc.gr.

Συντακτική Επιτροπή: Αντώνης Αγγελάκης – Θανάσης Γκιούρας – Γιάννης Καραγιάννης – Γεράσιμος Κάρουλας – Γιάννης Κουμπουρλής

The periodical publication *Archive* aims to provide a platform for discussion and criticism of writings from the broader field of social sciences. As the life of a book is not limited to the content enclosed within its covers, but expands, gains meaning, and is enriched by its journey through history and the reactions it provokes, book reviews have been a constituent element of critical publicity since its historical beginnings. This project aims to contribute to the broadening and deepening of critical dialogue in Greece, both within and beyond the context of university research and teaching.

The *Archive* presents and comments on social science writings published in Greek, English, French, and German. It is managed by a five-member editorial committee of members of the Department of Political Science at the University of Crete. The committee decides on the approval of a text for publication after evaluation. Each editor is solely responsible for the content of their publications. Each issue is posted on the University of Crete website (https://ejournals.lib.uoc.gr/arxeio) and is freely available. The text should not exceed 3,000 words, should use the Chicago style of bibliographic references, and should be sent as .doc(x) files to the email address: polar@pol.soc.uoc.gr. Postal address: Department of Political Science, University of Crete, Rethymno, 74100, Greece.

Editorial committee: Antonios Angelakis – Thanasis Giouras – Yiannis Karayiannis – Gerasimos Karoulas – Ioannis Koubourlis.

Περιεχόμενα τρίτου τεύχους

250 χρόνια από τη δημοσίευση του Πλούτου των Εθνών - *Μανόλης Μανιούδης*.....7

Δημοσιογραφία και επανάσταση. Η αρθρογραφία των Karl Marx και Friedrich Engels στη Νέα Εφημερίδα του Ρήνου την περίοδο Φεβρουάριος 1848 – Ιούνιος 1849 – *Θανάσης Γκιούρας*.....23

Παράρτημα: Friedrich Engels, Από το Παρίσι στη Βέρνη (1848).....47

Μετατοπίσεις στη δυτική ιστοριογραφία της νεότερης Κίνας - Γιώργος Μωραΐτης.....65

Πρόσωπα και ιδιοκτησία. Μια ανακατασκευή της εγελιανής *Φιλοσοφίας του δικαίου* Κώστας Σταμάτης, Φιλοσοφία Δικαίου του Χέγκελ. Πρόσωπα και ιδιοκτησία, 2025 - *Θανάσης Γκιούρας*.....85

Το Δελτίο του Αρχείου

Βιβλία των: Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου / Γκέοργκ Λούκατς, Ιστορία και ταξική συνείδηση (συλλογικό) / Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.....97

250 χρόνια από τη δημοσίευση του *Πλούτου των Εθνών:* Μια απόπειρα ανασύστασης της «θεωρίας σταδίων» του Adam Smith

Μανόλης Μανιούδης*

1. Εισαγωγή

Στις 9 Μαρτίου του 1776 δημοσιεύεται ένα βιβλίο που έμελλε να αποτελέσει τον θεμέλιο λίθο της οικονομικής επιστήμης. Η πραγματεία του ηθικοφιλόσοφου Adam Smith (1723-1790) με τίτλο *Μια Έρευνα για τη Φύση και τα Αίτια του Πλούτου των Εθνών* (*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*) τοποθέτησε την οικονομική σκέψη σε μια νέα, εξαιρετικά ευρεία βάση, διαμορφώνοντας τις συνθήκες για την ανάδυση της επιστήμης της Πολιτικής Οικονομίας. Ο *Πλούτος των Εθνών* είναι το αποτέλεσμα των 17χρονων σημειώσεων του Smith και γράφηκε σε διάστημα 10 ετών, όντας η οικονομική πραγματεία που αντικατέστησε τη μερκαντιλιστική και φυσιοκρατική οικονομική σκέψη. Η πρώτη έκδοση του έργου εξαντλήθηκε μέσα σε έξι μήνες και έκανε πέντε επιμέρους εκδόσεις μέχρι τον θάνατο του Smith, καθιστώντας τον θεμελιωτή της κλασικής πολιτικής οικονομίας.

* Επίκουρος καθηγητής, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Πατρών.

Όμως, ο Smith δεν υπήρξε απλά ο πρώτος εκπρόσωπος της κλασικής σχολής της οικονομικής σκέψης αλλά υπήρξε, εξίσου, ένας στοχαστής βαθιά εμποτισμένος με τον ρόλο της ιστορίας στην κατανόηση των κοινωνικών και οικονομικών φαινομένων. Όπως έχουμε δείξει και αλλού,[1] δεν θα ήταν υπερβολή να παρουσιαστεί ο Smith ως ο προγεννήτορας του πεδίου της οικονομικής ιστορίας, ένα πεδίο που θεμελιώθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα. Στη βάση αυτή, η ανάγνωση του *Πλούτου των Εθνών* 250 χρόνια μετά τη δημοσίευση του αναδεικνύει τις κρίσιμες διαφορές στη σκέψη του Smith σε σχέση με τη σύγχρονη, ορθόδοξη, οικονομική σκέψη.

Στο έργο του Smith συνυπάρχουν, σε μια σχέση αμοιβαίας και διαλεκτικής εξάρτησης, δύο φαινομενικά αντιθετικές τάσεις: (α) η επιδίωξη μιας αφηρημένης και καθολικής θεωρίας της αξίας αλλά και της παραγωγής, της κατανομής και της συσσώρευσης του πλούτου και (β) η επιμονή στο ιστορικό, εμπειρικό υλικό, το οποίο λειτουργεί όχι ως απλή εικονογράφηση αλλά ως το συστατικό στοιχείο της ίδιας της θεωρητικοποίησης των οικονομικών φαινομένων. Η θεωρία των τεσσάρων σταδίων της οικονομικής ανάπτυξης [κυνηγετικό, ποιμενικό, γεωργικό και εμπορικό στάδιο] αποτελεί το σημείο όπου αυτές οι δύο τάσεις συναντώνται με τον πιο καθαρό τρόπο. Πρόκειται για ένα σχήμα που δεν είναι απλώς περιγραφικό. Είναι (α) οντολογικό, αφού προσδιορίζει τι είδους οντότητες θεωρούνται σχετικές σε κάθε ιστορική στιγμή, (β) μεθοδολογικό, καθώς υπαγορεύει πώς πρέπει να συνδυάζεται η αφαίρεση με το ιστορικό τεκμήριο και (γ) κανονιστικό, αφότου εμπεριέχει μια αφήγηση προόδου, η οποία ωστόσο, στην Πολιτική Οικονομία του Smith, δεν είναι ούτε γραμμική ούτε αναπόδραστη.

Στο πλαίσιο αυτό, το παρόν άρθρο επιχειρεί να εισφέρει μια προσπάθεια ανασύστασης της θεωρίας των σταδίων του Smith, εξετάζοντας τόσο τις πνευματικές της καταβολές στο πλαίσιο της Σκωτικής Ιστορικής Σχολής, όσο και την εσωτερική της αρθρωτή λογική, όπως αυτή αναπτύσσεται κυρίως στις *Διαλέξεις για τη Νομολογία* (Lectures on Jurisprudence) και στον *Πλούτο των Εθνών*. Ειδικότερα, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται σε τρία ζητήματα που, κατά τη γνώμη μας, καθορίζουν την ερμηνευτική εμβέλεια της θεωρίας: πρώτον, τον ρόλο των σχετικών τιμών ως δείκτη ιστορικής μετάβασης· δεύτερον, τη σχέση μεταξύ καταμερισμού της εργασίας, έκτασης της αγοράς και σταδίων ανάπτυξης· και τρίτον, την περίφημη διάκριση μεταξύ «φυσικής» και «αντεστραμμένης» πορείας της οικονομικής προόδου, όπως αυτή αναλύεται στο Βιβλίο ΙΙΙ του *Πλούτου των Εθνών* και παρουσιάζει μια ευσύνοπτη ιστορία της Δυτικής Ευρώπης μετά την κατάρρευση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Τέλος, το άρθρο επιχειρεί

[1] Βλ. Manioudis, M. & Milonakis, D. (2020). Adam Smith's Wealth of Nations and the economic past: Setting the scene for economic history?. *The European Journal of the History of Economic Thought* 28 (1): 142-163; Manioudis, M. & Yiardoglou, D. (2025). Adam Smith's Wealth of Nations Economic History. *Essays in Economic & Business History* 43: 60-74.

μια κριτική αποτίμηση της θεωρίας, εξετάζοντας τις κατηγορίες περί τελεολογίας και ντετερμινισμού που της έχουν αποδοθεί, καθώς και τα όριά της ως ερμηνευτικού εργαλείου κατανόησης της παγκόσμιας οικονομικής ιστορίας.

Σε κάθε περίπτωση, η σημασία της επανεξέτασης αυτής της θεωρίας δεν είναι απλώς ιστοριογραφική. Η θεωρία των σταδίων του Smith αποτέλεσε το πρότυπο πάνω στο οποίο οικοδομήθηκαν μεταγενέστερες θεωρίες ιστορικής περιοδολόγησης, από τον John Stuart Mill (1806-1873) έως τον Karl Marx (1818-1883), και από τον Friedrich List (1789-1846) έως τον Walt Rostow (1916-2003) και εξακολουθεί, ακόμα και σήμερα, να τροφοδοτεί, ιδίως στο πεδίο της οικονομικής σκέψης, συζητήσεις γύρω από τη σχέση θεωρίας και ιστορίας στην οικονομική επιστήμη.[2] Κατανοώντας πώς ο Smith διαπραγματεύεται αυτή τη σχέση, μπορούμε να προσεγγίσουμε ένα ευρύτερο ερώτημα, που προσεγγίζει τον επιστημικό πυρήνα της οικονομικής επιστήμης: πώς είναι δυνατόν μια θεωρία να διατηρεί την αφαιρετική της ισχύ χωρίς να χάνει την επαφή της με το ιστορικό, μεταβλητό και ενίοτε απρόβλεπτο υλικό της ανθρώπινης εμπειρίας;

2. Η γενεαλογία της θεωρίας των σταδίων: η Σκωτική Ιστορική Σχολή

Η θεωρία των τεσσάρων σταδίων δεν αποτελεί μια σμιθιανή εφεύρεση εκ του μηδενός. Εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πνευματικό ρεύμα που έχει αποκληθεί «θεωρητική» ή «υποθετική ιστορία» (conjectural history),[3] όρος που χρησιμοποίησε αργότερα ο Dugald Stewart (1753-1828) για να περιγράψει τη μέθοδο με την οποία στοχαστές όπως ο Smith, ο Adam Ferguson (1723-1816), ο John Millar (1735-1801) και ο William Robertson (1721-1793) επιχείρησαν να ανασυνθέσουν την ιστορική εξέλιξη της ανθρώπινης κοινωνίας σε περιπτώσεις όπου τα άμεσα ιστορικά τεκμήρια ήταν ελλιπή (ή ανύπαρκτα).[4] Η μέθοδος της Σκωτικής Ιστορικής Σχολής δεν στηριζόταν σε αυθαίρετη εικασία αλλά αντλούσε τη νομιμοποίησή της από μια θεωρία της ανθρώπινης φύσης, η οποία, όπως είχε δείξει και το λαμπρό της μέλος David Hume (1711-1776), θεωρούνταν σχετικά σταθερή στις βασικές της κλίσεις (βλ. η τάση για ανταλλαγή, η επιδίωξη της βελτίωσης της υλικής κατάστασης, η κοινωνικότητα) αλλά ικανή να παράγει εξαιρετικά ποικίλες θεσμικές εκφράσεις ανάλογα με τις υλικές συνθήκες διαβίωσης.

---

[2] Meek, R. (1971). Smith, Turgot, and the 'Four Stages' Theory. *History of Political Economy* 3 (1): 9-27; Manioudis, M. (2022). John Stuart Mill: From theory to history and from history to theory. *History of Political Economy* 54 (1): 137-159.

[3] Για μια θεώρηση της conjectural history, βλ. Dow, S. (2023). David Hume on History, Development and Happiness: Interconnections. *The European Journal of the History of Economic Thought* 30 (6): 1016–30.

[4] Stewart, D. (1793), *Account of the life and Writings of Adam Smith LL. D.*, from the Transactions of the Royal Society of Edinburgh. Printed in his *Collected Works*. http://www.adamsmith.org/sites/default/files/resources/dugald-stewart-bio.pdf.

Παράλληλα, ο Montesquieu (1689-1755) με το *De l'esprit des Loix* (*Περί του Πνεύματος των Νόμων*) (1748), είχε ήδη ανοίξει τον δρόμο για μια τέτοια προσέγγιση, συνδέοντας τους νόμους και τους θεσμούς ενός λαού με το κλίμα, το έδαφος και τον τρόπο διαβίωσής του. Ο Smith, όπως μας πληροφορεί η σχετική βιβλιογραφία[5], γνώριζε καλά το έργο του Montesquieu και το χρησιμοποίησε ως σημείο εκκίνησης, χωρίς ωστόσο να υιοθετήσει τον (γεωγραφικό) ντετερμινισμό που ενίοτε του αποδίδεται. Αντίθετα, ο Smith μετατόπισε το κέντρο βάρους από το κλίμα στον «τρόπο διαβίωσης» (mode of subsistence), δηλαδή στον τρόπο με τον οποίο μια κοινωνία εξασφαλίζει την υλική της αναπαραγωγή. Αυτή η μετατόπιση είναι κρίσιμη: δεν πρόκειται πλέον για έναν εξωτερικό, φυσικό παράγοντα που καθορίζει την κοινωνική οργάνωση, αλλά για μια οικονομική μεταβλητή, τον τρόπο παραγωγής και απόκτησης των μέσων διαβίωσης, η οποία και μετατρέπεται στον πυρήνα μιας πρωτο-υλιστικής ερμηνείας της ιστορίας.

Στο πλαίσιο αυτό, ο Adam Ferguson, στο *An Essay on the History of Civil Society* (*Δοκίμιο για την Ιστορία της αστικής κοινωνίας*) (1767), ανέπτυξε μια συγγενική αλλά διαφοροποιημένη εκδοχή, συγχωνεύοντας το κυνηγετικό και το ποιμενικό στάδιο σε ένα ενιαίο «άγριο» στάδιο και αντιδιαστέλλοντάς το προς το «βάρβαρο» (γεωργικό) και το «πολιτισμένο» (εμπορικό) στάδιο. Ο John Millar, αγαπημένος μαθητής του Smith στη Γλασκώβη, εφάρμοσε παρόμοιο σχήμα στη μελέτη της οικογένειας και των κοινωνικών τάξεων, ενώ ο William Robertson το αξιοποίησε στις ιστορικές του αφηγήσεις για την Αμερική και τη Σκωτία. Στη βάση αυτή, η σύγκλιση αυτών των στοχαστών γύρω από ένα κοινό επιστημολογικό πρόγραμμα δικαιολογεί τον όρο «Σκωτσέζικη Ιστορική Σχολή», μολονότι πρέπει να σημειωθεί ότι δεν επρόκειτο για μια συγκροτημένη «σχολή» με κοινό μανιφέστο, αλλά για μια χαλαρή διανοητική κοινότητα που μοιραζόταν κοινές μεθοδολογικές και επιστημολογικές ανησυχίες.

Συνεπώς, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι ο Smith δεν ήταν ο πρώτος που χρησιμοποίησε μια τετραμερή (σταδιακή) σχηματοποίηση της ιστορικής εξέλιξης. Όπως έχει επισημανθεί από τη σχετική φιλολογία, στοιχεία μιας θεωρίας σταδίων απαντώνται ήδη στον Hugo Grotius (1583-1645) αλλά και στον Montesquieu, ενώ ο ίδιος ο Smith φέρεται να χρησιμοποιούσε το σχήμα των τεσσάρων σταδίων στις πανεπιστημιακές του διαλέξεις ήδη πριν από το 1750, δηλαδή πολύ πριν τη δημοσίευση του *Πλούτου των Εθνών* το 1776. Αυτό το χρονολογικό στοιχείο έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς δείχνει ότι η θεωρία των σταδίων δεν αποτελούσε μια μεταγενέστερη προσθήκη στο οικονομικό του σύστημα, αλλά το θεμελιώδες ιστορικό-φιλοσοφικό πλαίσιο πάνω στον οποίο οικοδομήθηκε ολόκληρο το αναλυτικό του οικοδόμημα.

[5] Βλ. Rauwald, J.L.Z. (2025). Reading Adam Smith through a Montesquieuian lens: climate, population, and progress. *Intellectual History Review* 35 (4): 685-706.

Η θεωρητική σημασία αυτής της γενεαλογίας έγκειται στο ότι αναδεικνύει τη θεωρία των σταδίων ως προϊόν μιας ευρύτερης επιστημολογικής στροφής του Διαφωτισμού που συνδέθηκε, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, με τη μεθοδολογία του Isaac Newton (1643-1727): την αναζήτηση νόμων ή κανονικοτήτων στην ανθρώπινη ιστορία, ανάλογων προς εκείνους που η νευτώνεια φυσική είχε ανακαλύψει στον φυσικό κόσμο. Ο Smith, όπως και οι υπόλοιποι εκπρόσωποι της Σκωτικής Ιστορικής Σχολής, επιχείρησε να εφαρμόσει στην «ηθική φιλοσοφία», που στον 18ο αιώνα περιλάμβανε την οικονομία, τη νομολογία και την ηθική, μια μέθοδο ανάλογη προς εκείνη των φυσικών επιστημών, αναζητώντας «σταθερές και ομοιόμορφες αρχές» πίσω από την πολυμορφία των ιστορικών φαινομένων. Η μέθοδος αυτή ονομάστηκε αναλυτικό-συνθετική (analytic-synthetic) μέθοδος.[6]

3. Τα τέσσερα στάδια: μια αναλυτική παρουσίαση

Στις πρώιμες *Διαλέξεις του για τη Νομολογία*, ο Smith διατυπώνει με σαφήνεια το βασικό του σχήμα σταδίων: «*Υπάρχουν τέσσερα διακριτά στάδια τα οποία διανύει η ανθρωπότητα: πρώτον, η εποχή των κυνηγών· δεύτερον, η εποχή των ποιμένων· τρίτον, η εποχή της γεωργίας· και τέταρτον, η εποχή του εμπορίου*».[7] Το κάθε στάδιο δεν ορίζεται απλώς από τον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής, αλλά συνοδεύεται από ένα ολόκληρο σύμπλεγμα θεσμών (βλ. δικαιώματα ιδιοκτησίας, μορφές διακυβέρνησης, σχέσεις εξουσίας και υποταγής, ακόμη και μορφές νομίσματος και ανταλλαγής)που απορρέουν, με μια σχετική αλλά όχι απόλυτη κανονικότητα, από τις υλικές συνθήκες παραγωγής.

- Το κυνηγετικό στάδιο (hunting stage): Στο πρώτο (και «κατώτατο» στάδιο), η ανθρώπινη κοινότητα ζει από το κυνήγι, την αλιεία και τη συλλογή καρπών. Ο Smith, αξιοποιώντας την παράδοση της conjectural history, το περιγράφει μέσω ενός νοητικού πειράματος: μια μικρή ομάδα ανθρώπων εγκαθίσταται σε ένα ακατοίκητο νησί και αναγκάζεται να συντηρηθεί αρχικά από τους άγριους καρπούς και τα άγρια ζώα της περιοχής. Το χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτού του σταδίου είναι η απουσία (σχεδόν) κάθε μορφής συσσώρευσης του πλούτου: κάθε άτομο ικανοποιεί τις ανάγκες του απευθείας μέσω της δικής του εργασίας, χωρίς να παράγει πλεόνασμα που θα μπορούσε να αποθηκευτεί (ή να ανταλλαγεί). Η απουσία ιδιοκτησίας πέραν των στοιχειωδών προσωπικών αντικειμένων συνεπάγεται, κατά τον Smith, την απουσία σοβαρών διαφορών ως προς την περιουσία και, κατά συνέπεια, την απουσία ανάγκης για δικαστικούς ή κυβερνητικούς θεσμούς. Είναι το στάδιο όπου, όπως σημειώνει χαρακτηριστικά, «*η καθολική*

[6] Βλ. Fiori, S. (2012).Adam Smith on Method: Newtonianism, History, Institutions, and the 'Invisible Hand'. *Journal of the History of Economic Thought* 34 (3): 411-435.
[7] Smith, A. ([1762-1763] 1978). *Lectures on Jurisprudence (A)* (ed. R.L. Meek, D.D. Raphael & P.G. Stein). Oxford: Oxford University Press, σ. 14.

φτώχεια καθιερώνει καθολική ισότητα», και «*υπάρχει επομένως ελάχιστη ή καθόλου εξουσία ή υποταγή σε αυτή την περίοδο της κοινωνίας*».[8]

- Το ποιμενικό στάδιο (pastoral stage): Η μετάβαση στο δεύτερο στάδιο συντελείται όταν η αβεβαιότητα του κυνηγιού ως πηγής διατροφής ωθεί την κοινότητα στην εξημέρωση ζώων. Η εξημέρωση δεν είναι απλώς μια τεχνική καινοτομία αλλά αποτελεί, κατά τον Smith, την έκφραση μιας θεμελιώδους κοινωνικής μεταβολής, καθώς εισάγει για πρώτη φορά μια μορφή πλούτου (βλ. τα κοπάδια) που μπορεί να συσσωρεύεται άνισα μεταξύ των ατόμων της κοινότητας. Η ανισότητα στην κατοχή κοπαδιών γεννά, σύμφωνα με τον Smith, την ανάγκη προστασίας της ιδιοκτησίας, και άρα την πρώτη μορφή τακτικής κυβέρνησης. Είναι χαρακτηριστική η θέση του ότι η κυβέρνηση δεν προϋπάρχει της ιδιοκτησίας αλλά προκύπτει από αυτήν. Όσο δεν υπάρχει σημαντική ιδιοκτησία, δεν υπάρχει ανάγκη κυβέρνησης, της οποίας ο πραγματικός σκοπός είναι, κατά τον Smith, να διαφυλάσσει τον πλούτο των εχόντων από τους μη έχοντες. Το ποιμενικό στάδιο συνδέεται, στην ιστορική αφήγηση του Smith, με λαούς όπως οι Τάταροι και οι Άραβες, οι οποίοι, μολονότι στερούνται μόνιμης εγκατάστασης, έχουν ήδη αναπτύξει ισχυρές μορφές ιεραρχίας και εξουσίας βασισμένες στην κατοχή κοπαδιών.[9]
- Το γεωργικό στάδιο (farming stage). Η δημογραφική μεγέθυνση καθιστά ανεπαρκή τη βοσκή ως αποκλειστική πηγή διαβίωσης και ωθεί την κοινωνία προς την καλλιέργεια της γης. Το στάδιο αυτό είναι, κατά τον Smith, το πλέον σύνθετο της τετραμερούς ταξινόμησης, καθώς εσωκλείει τουλάχιστον δύο υποπεριόδους με σαφώς διακριτά χαρακτηριστικά: τη δουλοκτητική περίοδο και τη φεουδαρχική περίοδο. Στην πρώτη, ο καλλιεργητής βρίσκεται σε άμεση προσωπική εξάρτηση από τον γαιοκτήμονα, χωρίς κανένα κίνητρο να αυξήσει την παραγωγικότητά του, αφού κάθε πλεόνασμα ανήκει στον κύριο. Στη δεύτερη, η ανάγκη στρατιωτικής θητείας ωθεί τους άρχοντες να παραχωρήσουν μακροχρόνιες μισθώσεις, οι οποίες προσφέρουν κάποια ασφάλεια στην οικογένεια του καλλιεργητή, χωρίς ωστόσο να εξαλείφουν τη βασική ασυμμετρία εξουσίας. Ο Smith είναι εξαιρετικά επικριτικός απέναντι σε αυτή τη φάση, περιγράφοντάς την ως περίοδο πολιτικής αστάθειας, όπου κάθε μεγάλος γαιοκτήμονας λειτουργεί ως ένας μικρός πρίγκιπας, με δική του δικαιοδοσία και δική του στρατιωτική δύναμη, ικανή να κηρύξει πόλεμο ακόμη και ενάντια στον ίδιο τον μονάρχη.

[8] Smith, A. ([1776] 1976). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, (ed. R.H. Campbell & A.S. Skinner). Oxford: Clarendon Press, σ. 693.
[9] Smith, A. ([1776] 1976). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, (ed. R.H. Campbell & A.S. Skinner). Oxford: Clarendon Press, σ. 690.

- Το εμπορικό στάδιο (commercial): Στο τελευταίο και, κατά τον Smith, πλέον προηγμένο στάδιο, το εμπόριο και η βιομηχανία διαχέουν τον πλούτο σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Η άμεση προσωπική εξάρτηση υποχωρεί, και αναδύονται πιο απρόσωποι, «δημοκρατικοί» θεσμοί βασισμένοι στη συμβατική σχέση παρά στην προσωπική υποταγή. Είναι το στάδιο όπου καθιερώνεται, κατά τη διατύπωση του Smith, η «τακτική διακυβέρνηση» τόσο στην πόλη όσο και στην ύπαιθρο, χωρίς κανένας ιδιώτης να διαθέτει την εξουσία να τη διαταράξει. Το εμπορικό στάδιο δεν σηματοδοτεί απλώς μια αλλαγή στον κυρίαρχο κλάδο παραγωγής, αλλά μια θεμελιώδη μεταβολή στη φύση της ελευθερίας: η ελευθερία παύει να είναι προνόμιο μιας κάστας πολεμιστών ή γαιοκτημόνων και καθίσταται, τουλάχιστον δυνητικά, καθολικό χαρακτηριστικό της κοινωνίας των πολιτών.

Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι, παρότι η παρουσίαση των τεσσάρων σταδίων μπορεί εύκολα να παρερμηνευτεί ως ένα γραμμικό και μηχανιστικό σχήμα, ο ίδιος ο Smith, δεν αντιλαμβανόταν τα στάδια αυτά με στενό ντετερμινιστικό τρόπο. Ο Smith αναγνώριζε την ύπαρξη οπισθοδρομήσεων, αναχρονισμών και υβριδικών καταστάσεων, όπου στοιχεία προηγούμενων σταδίων συνυπάρχουν με στοιχεία μεταγενέστερων. Μάλιστα, η ανάλυσή του για τη Δυτική Ευρώπη μετά την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας αποτελεί το πλέον εύγλωττο παράδειγμα αυτής της μη γραμμικής αντίληψης.

4. Ο ρόλος του ιστορικού τεκμηρίου στη θεωρία σταδίων του Smith

Ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά γνωρίσματα της μεθόδου του Smith είναι η συστηματική χρήση ιστορικού, στατιστικού, και ενίοτε ανεκδοτολογικού υλικού, για να τεκμηριώσει ή ακόμα και να αμφισβητήσει τις θεωρητικές του υποθέσεις. Δεν πρόκειται για μια απλή εικονογράφηση θεωρητικών θέσεων που έχουν ήδη διαμορφωθεί ανεξάρτητα. Στην προσέγγιση του Smith, το ιστορικό υλικό λειτουργεί, σε πολλά σημεία του έργου του, ως δοκιμαστήριο και ως πηγή αναθεώρησης της ίδιας της θεωρίας.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ανάλυση της σχέσης μεταξύ τιμής της εργασίας και κόστους ζωής σε «φθηνές» και «ακριβές» περιόδους. Ο Smith, χρησιμοποιώντας δημογραφικό υλικό Γάλλων συγγραφέων της εποχής του, επιχειρεί αρχικά να δείξει ότι οι εργάτες εργάζονται περισσότερο σε φθηνά έτη παρά σε ακριβά, συγκρίνοντας την παραγωγή τριών κλάδων της γαλλικής υφαντουργίας σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Ωστόσο, στη συνέχεια, παραθέτει ένα αντίθετο παράδειγμα από τη σκωτσέζικη λινοβιομηχανία, όπου η αναμενόμενη σχέση ανάμεσα σε χαμηλές τιμές και αυξημένη παραγωγή δεν επαληθεύεται. Το γεγονός αυτό δεν αγνοείται ούτε παραμερίζεται. Αντίθετα ωθεί τον Smith να αναγνωρίσει ότι ιστορικές συνθήκες (βλ. ειρήνη ή ο πόλεμος, κατάσταση ανταγωνιστικών βιομηχανιών, διάθεση των βασικών πελα-

τών) λειτουργούν ως μεσολαβητικοί παράγοντες που περιορίζουν το ερμηνευτικό εύρος της αρχικής θεωρητικής πρότασης. Η ιστορία, με άλλα λόγια, δεν επιβεβαιώνει απλώς τη θεωρία αλλά τη διορθώνει, θέτοντας όρια στην καθολικότητά της.

Το στοιχείο αυτό είναι ένα από τα πλέον ενδιαφέροντα σημεία της σμιθιανής πολιτικής οικονομίας και ενσωματώνεται στον τρόπο με τον οποίο ο Smith πραγματεύεται τη μετάβαση από το ένα στάδιο οικονομικής ανάπτυξης στο επόμενο. Αν και προσφέρει ένα γενικό αναλυτικό σχήμα, τη σταδιακή αύξηση των σχετικών τιμών της ζωικής τροφής έναντι της φυτικής, καθώς προχωρούμε από τα πρωτόγονα στάδια προς τα πιο προηγμένα, το θεωρητικό σχήμα του Smith αναγνωρίζει ταυτόχρονα ότι η πραγματική ιστορική διαδικασία είναι γεμάτη από «μεταβατικές περιόδους» που δεν μπορούν να εξαλειφθούν παρά μόνο μέσω μακρόχρονων διαδικασιών λιτότητας και εργατικότητας. Η επιμονή σε αυτές τις μεταβατικές περιόδους δείχνει ότι ο Smith δεν αντιλαμβανόταν τη θεωρία των σταδίων ως ένα «μηχανιστικό ρολόι» που κτυπά με προβλέψιμο ρυθμό, αλλά ως ένα ερμηνευτικό πλαίσιο εντός του οποίου η ιστορική συγκυρία διατηρεί τον ιδιαίτερο, και σε πολλές περιπτώσεις καθοριστικό, ρόλο της. Για τον λόγο αυτό ο Smith δεν διστάζει να αναγνωρίσει τον ρόλο του τυχαίου στην ιστορία. Η ανάλυσή του για τις υψηλές τιμές σιτηρών κατά την περίοδο 1764-1776, τις οποίες αποδίδει σε διαδοχή κακών συγκομιδών παρά σε διαρθρωτικούς παράγοντες, δείχνει ότι αναγνωρίζει ρητά την ύπαρξη «παροδικών και περιστασιακών» γεγονότων που δεν πρέπει να θεωρούνται μόνιμα χαρακτηριστικά της οικονομικής διαδικασίας. Αυτή η ευαισθησία προς το τυχαίο, σε συνδυασμό με την ευαισθησία προς τις θεσμικές ιδιαιτερότητες, καθιστά τη θεωρία των σταδίων του Smith σημαντικά πιο σύνθετη από μια απλή γραμμική αφήγηση προόδου.

5. Θεωρία σταδίων: Καταμερισμός εργασίας, έκταση της αγοράς και σχετικές τιμές

Η θεωρία των σταδίων συνδέεται στενά, στο έργο του Smith, με μια δεύτερη θεμελιώδη έννοια: τον καταμερισμό της εργασίας και τον καθοριστικό ρόλο της «έκτασης της αγοράς» στον περιορισμό (ή στη διεύρυνσή) του καταμερισμού εργασίας. Το περίφημο θεώρημα του *Πλούτου των Εθνών*, σύμφωνα με το οποίο «*ο βαθμός στον οποίο μπορεί να εισαχθεί ο καταμερισμός της εργασίας σε οποιαδήποτε βιομηχανία ρυθμίζεται αναγκαστικά από την έκταση της αγοράς*»[10], δεν αποτελεί απλώς μια στατική παρατήρηση αλλά λειτουργεί ως ο μηχανισμός που συνδέει τα διαδοχικά στάδια οικονομικής ανάπτυξης μεταξύ τους.

Ειδικότερα, στο κυνηγετικό και στο ποιμενικό στάδιο, η αγορά είναι, εξ ορισμού, εξαιρετικά περιορισμένη, καθώς η παραγωγή προορίζεται κατά κύριο

[10] Smith, A. ([1776] 1976). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, (ed. R.H. Campbell & A.S. Skinner). Oxford: Clarendon Press, σ. 680.

λόγο για άμεση κατανάλωση. Καθώς προχωρούμε προς το γεωργικό στάδιο, η δυνατότητα παραγωγής πλεονάσματος, υπό την ιστορική προϋπόθεση των ασφαλών δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, δημιουργεί τις προϋποθέσεις για συστηματικότερη ανταλλαγή. Τέλος, στο εμπορικό στάδιο, η έκταση της αγοράς διευρύνεται δραματικά, τόσο λόγω της αστικοποίησης όσο και λόγω της ανάπτυξης του εξωτερικού εμπορίου, επιτρέποντας έναν πρωτοφανή βαθμό εξειδίκευσης της εργασίας. Ο Smith επεξηγεί την αντίστροφη αυτή σχέση (βλ. απουσία αγοράς, απουσία καταμερισμού) μέσω του παραδείγματος των Highlands της Σκωτίας, όπου, ελλείψει αγοράς, «*κάθε αγρότης πρέπει να είναι χασάπης, φούρναρης και ζυθοποιός για τη δική του οικογένεια*»[11], σε αντίθεση με τις μεγάλες πόλεις όπου η εξειδίκευση φτάνει σε τέτοιο βαθμό ώστε να υπάρχουν ξεχωριστοί έμποροι για κάθε είδος υφάσματος.

Η σημασία αυτής της σύνδεσης έγκειται στο ότι προσφέρει έναν ενδογενή μηχανισμό οικονομικής ανάπτυξης. Η αύξηση της ενεργού ζήτησης (effectual demand), μολονότι μπορεί βραχυπρόθεσμα να ανεβάσει τις τιμές, μακροπρόθεσμα ενθαρρύνει την παραγωγή, εντείνει τον ανταγωνισμό μεταξύ των παραγωγών και ωθεί σε νέες μορφές καταμερισμού εργασίας και τεχνολογικής καινοτομίας. Η δυναμική αυτή, αν και δεν διατυπώνεται από τον Smith ως αυστηρός νόμος ιστορικής αναγκαιότητας, λειτουργεί ως η υποκείμενη κινητήρια δύναμη πίσω από τη μετάβαση προς πιο τα προηγμένα στάδια οικονομικής οργάνωσης. Δεν πρόκειται, ωστόσο, για μια αυτόνομη τεχνολογική διαδικασία αποκομμένη από το θεσμικό περιβάλλον. Σε κάθε περίπτωση, η έκταση της αγοράς εξαρτάται, με τη σειρά της, από την ασφάλεια των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, την ελευθερία μετακίνησης αγαθών και προσώπων, και την απουσία αυθαίρετων περιορισμών στοιχεία που ο Smith συνδέει άμεσα με το εκάστοτε θεσμικό περιβάλλον του κάθε σταδίου.

Η σύνδεση καταμερισμού εργασίας και σταδίων ανάπτυξης αναδεικνύει επίσης κάτι σημαντικό για τη μέθοδο του Smith. Ακόμη και οι πλέον «υπεριστορικές», δηλαδή τις φαινομενικά καθολικές και άχρονες, θεωρητικές προτάσεις του, όπως η αρχική διαπίστωση περί της παραγωγικής δύναμης του καταμερισμού εργασίας στο πρώτο κεφάλαιο του *Πλούτου των Εθνών*, στηρίζονται εμμέσως σε μια ιστορική οντολογία. Ο καταμερισμός εργασίας δεν είναι μια αφηρημένη λογική δυνατότητα· είναι ένα φαινόμενο που αναδύεται, λειτουργεί και εξελίσσεται μέσα από συγκεκριμένα ιστορικά στάδια, και η κατανόησή του προϋποθέτει κατανόηση της ιστορικής του γένεσης.

Παράλληλα, ένα από τα πλέον πρωτότυπα στοιχεία της ανάλυσης του Smith είναι η χρήση των σχετικών τιμών, και ιδίως της σχέσης μεταξύ της τιμής του σιταριού και της τιμής του κρέατος, ως εμπειρικού δείκτη του σταδίου οικονομικής ανάπτυξης στο οποίο βρίσκεται μια κοινωνία. Η λογική του Smith είναι η εξής: στα πρώιμα στάδια, όπου η καλλιέργεια είναι περιορισμένη και η

[11] Smith, A. ([1776] 1976). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, (ed. R.H. Campbell & A.S. Skinner). Oxford: Clarendon Press, σ.31.

γη άφθονη, το κρέας είναι σχετικά άφθονο και φθηνό, ενώ το ψωμί, λόγω της περιορισμένης καλλιέργειας σιτηρών, είναι σπάνιο και ακριβό. Καθώς η κοινωνία προχωρά προς το γεωργικό στάδιο, η εντατικοποίηση της καλλιέργειας αντιστρέφει αυτή τη σχέση: η γη που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για βοσκή μετατρέπεται σε καλλιεργήσιμη έκταση, με αποτέλεσμα η ζωική τροφή να ακριβαίνει σχετικά προς τη φυτική.

Η ανάλυση αυτή δεν είναι, απλώς, περιγραφική αλλά λειτουργεί ως το πλαίσιο που επιτρέπει στον Smith να ερμηνεύσει το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης μιας κοινωνίας μέσα από τα ίχνη που αφήνει στο σύστημα των σχετικών τιμών της. Είναι χαρακτηριστική η δήλωσή του ότι από την υψηλή (ή χαμηλή) χρηματική τιμή ορισμένων αγαθών σε σχέση με άλλα, μπορούμε να συμπεράνουμε, με βαθμό βεβαιότητας, αν μια χώρα ήταν πλούσια ή φτωχή, αν η γη της ήταν βελτιωμένη ή μη, και αν βρισκόταν σε περισσότερο(ή λιγότερο) «πολιτισμένη» κατάσταση. Πρόκειται, ουσιαστικά, για μια πρώιμη μορφή οικονομικής ιστοριογραφίας βασισμένης σε ποσοτικά τεκμήρια. Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί πως ο Smith δεν προσφέρει μια αυστηρή αιτιώδη αλυσίδα που να εξηγεί, με ακρίβεια, τον μηχανισμό μετάβασης από το ένα καθεστώς σχετικών τιμών στο άλλο. Αντίθετα, το επιστημολογικό πλαίσιό του διατηρεί έναν βαθμό θεωρητικής χαλαρότητας, ο οποίος του επιτρέπει να ενσωματώνει ιστορικές ιδιαιτερότητες αλλά ταυτόχρονα τον καθιστά λιγότερο αυστηρό από άποψη επιστημολογικής τεκμηρίωσης. Το ζήτημα αυτό, δηλαδή η ένταση μεταξύ αναλυτικής αυστηρότητας και ιστορικής ευελιξίας, αποτελεί, όπως θα δούμε και παρακάτω, ένα από τα κεντρικά σημεία κριτικής της θεωρίας σταδίων της σμιθιανής Πολιτικής Οικονομίας. Παράλληλα, αξίζει επίσης να σημειωθεί η ιστορική τεκμηρίωση που προσκομίζει ο Smith για τη μακροχρόνια πτωτική τάση της τιμής των σιτηρών από τον 14ο έως τον 16ο αιώνα, βασισμένη σε αγγλικές και γαλλικές πηγές της εποχής του. Η προσπάθειά του να συγκρίνει τιμές σε μεγάλα χρονικά διαστήματα, αναγνωρίζοντας παράλληλα τις μεθοδολογικές δυσκολίες μιας τέτοιας σύγκρισης (λόγω μεταβολών στο νομισματικό σύστημα, στα μέτρα και στα σταθμά), δείχνει μια αξιοσημείωτη επίγνωση των προκλήσεων που θέτει η ιστορική συγκριτική ανάλυση, μια επίγνωση που τον καθιστά, σε πολλά σημεία, πιο προσεκτικό οικονομικό ιστορικό απ' ό,τι συνήθως αναγνωρίζεται.[12]

6. Θεσμοί και θεωρία σταδίων: Ιδιοκτησία, εξουσία και πολιτική οργάνωση

Κεντρικό στοιχείο της θεωρίας των σταδίων είναι η σύνδεσή της με μια θεωρία της γένεσης των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων και της πολιτικής εξουσίας. Μια σειρά από ενδιαφέρουσες έρευνες έχουν αναδείξει τη θεσμική διάσταση της

[12] Manioudis, M. & Yiardoglou, D. (2025). Adam Smith's Wealth of Nations Economic History. *Essays in Economic & Business History* 43: 60-74.

οικονομικής σκέψης του Smith.[13] Ο ίδιος ο Smith διατυπώνει, με ρητό τρόπο, τη θέση ότι η κυβέρνηση δεν είναι ένα αφηρημένο, καθολικό θεσμικό αίτημα της ανθρώπινης φύσης, αλλά ένα ιστορικά προσδιορισμένο μόρφωμα που αναδύεται από συγκεκριμένες υλικές συνθήκες και ειδικότερα, από την ανάγκη προστασίας της άνισα κατανεμημένης ιδιοκτησίας. Η γνωστή του θέση, ότι «*όσο δεν υπάρχει ιδιοκτησία, δεν μπορεί να υπάρξει κυβέρνηση, ο σκοπός της οποίας είναι να διασφαλίζει τον πλούτο και να υπερασπίζεται τους πλούσιους από τους φτωχούς*»[14], έχει προκαλέσει εκτεταμένη συζήτηση για τον βαθμό στον οποίο ο Smith προαναγγέλλει, (ή διαφοροποιείται) από τις μεταγενέστερες υλιστικές θεωρίες της ιστορίας, συμπεριλαμβανομένης της μαρξικής ιστοριογραφίας.

Βέβαια, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι, παρά αυτή τη φαινομενική συγγένεια, η ανάλυση του Smith διαφέρει από τη μαρξική σε τουλάχιστον δύο κρίσιμα σημεία. Πρώτον, ο Smith δεν αναπτύσσει μια θεωρία ταξικής πάλης ως κινητήριας δύναμης της ιστορικής αλλαγής. Στον Smith, οι μεταβάσεις μεταξύ σταδίων περιγράφονται περισσότερο ως αθροιστικό αποτέλεσμα ατομικών (μη συντονισμένων) ενεργειών παρά ως προϊόν συγκρουσιακών κοινωνικών δυνάμεων. Δεύτερον, ο Smith διατηρεί έναν έντονο «εξελικτικό αισιοδοξισμό» ως προς την τελική κατάληξη της διαδικασίας (το εμπορικό στάδιο) τον οποίο δεν συναντάμε στη μαρξική θεωρία, η οποία θεωρεί τον καπιταλισμό ως ένα ιστορικά μεταβατικό και σε καμία περίπτωση τελικό στάδιο οικονομικής ανάπτυξης.

Η ανάλυση του Smith για τη φεουδαρχική περίοδο του γεωργικού σταδίου προσφέρει το πλέον ανεπτυγμένο παράδειγμα της θεσμικής του σκέψης καθώς περιγράφει, με έμφαση, την πολιτική αστάθεια που χαρακτηρίζει την περίοδο αυτή αφού η εξουσία της κεντρικής κυβέρνησης είναι υπερβολικά αδύναμη στην κορυφή και υπερβολικά ισχυρή στα κατώτερα μέλη, με αποτέλεσμα οι μεγάλοι φεουδάρχες να διεξάγουν πολέμους κατά τη δική τους κρίση, τόσο μεταξύ τους όσο και εναντίον του ίδιου του μονάρχη. Η κατάσταση αυτή, την οποία ο Smith αποδίδει στην απουσία επαρκούς οικονομικής βάσης για την κεντρική εξουσία, οδηγεί σε γενικευμένη ανασφάλεια στην ύπαιθρο, η οποία με τη σειρά της αποθαρρύνει τις γεωργικές βελτιώσεις και εν τέλει την οικονομική ανάπτυξη σύμφωνα με το σμιθιανό σχήμα περί της φυσικής εξέλιξης των πραγμάτων (natural order of things).

Η μετάβαση από το φεουδαρχικό στο εμπορικό στάδιο περιγράφεται από τον Smith μέσω ενός από τα πλέον διάσημα αποσπάσματα του Βιβλίου ΙΙΙ του *Πλούτου των Εθνών*: η επιθυμία των μεγάλων γαιοκτημόνων να καταναλώσουν την περιουσία τους σε είδη πολυτελείας, η ικανοποίηση της πιο παιδικής ματαιοδοξίας όπως την χαρακτηρίζει, σε συνδυασμό με την επιδίωξη κέρδους

[13] Βλ. σχετικά: Kim, K. (2009).Adam Smith's theory of economic history and economic development. *European Journal History of Economic Thought* 16 (1): 41-64.
[14] Smith, A. ([1766] 1978) *Lectures on Jurisprudence (B)* (ed. R.L. Meek, D.D. Raphael & P.G. Stein). Oxford: Oxford University Press, σ. 404.

από την πλευρά των εμπόρων και βιομηχάνων, οδήγησε σταδιακά στη διάλυση της φεουδαρχικής εξουσίας, χωρίς κανένας από τους δύο εμπλεκόμενους φορείς να έχει την παραμικρή πρόθεση ή επίγνωση του τελικού αποτελέσματος. Πρόκειται για μία από τις πλέον χαρακτηριστικές εφαρμογές της λογικής των «απρόβλεπτων συνεπειών. Η ιστορική αλλαγή, με άλλα λόγια, δεν είναι προϊόν συνειδητού σχεδιασμού ούτε συλλογικής βούλησης, αλλά αθροιστικό αποτέλεσμα ατομικών, εγωιστικά προσανατολισμένων ενεργειών, το οποίο ωστόσο παράγει, εκ των υστέρων, μια συνολική κοινωνική μεταμόρφωση μέσω (και) της θεσμικής αλλαγής.

7. Η «φυσική πορεία των πραγμάτων» και η «αντεστραμμένη» ευρωπαϊκή πορεία

Ίσως το πλέον καινοτόμο, και ταυτόχρονα το πλέον αμφίσημο, στοιχείο της θεωρίας των σταδίων του Smith βρίσκεται στο Βιβλίο ΙΙΙ του *Πλούτου των Εθνών*, όπου ο Smith διακρίνει ανάμεσα σε μια «φυσική» και μια «αντεστραμμένη» πορεία οικονομικής ανάπτυξης. Σύμφωνα με τη «φυσική εξέλιξη των πραγμάτων», το κεφάλαιο μιας κοινωνίας που προοδεύει θα έπρεπε να κατευθύνεται πρώτα στη γεωργία, στη συνέχεια στη βιομηχανία, και τέλος στο εξωτερικό εμπόριο, μια σειρά που ο Smith θεωρεί τόσο «φυσική» ώστε να έχει τηρηθεί, σε κάποιο βαθμό, σε κάθε κοινωνία που διέθετε έδαφος. Η λογική πίσω από αυτή την ιεράρχηση συνδέεται με τη φυσιοκρατική επιρροή που δέχθηκε ο Smith. Σύμφωνα με το σχήμα της «παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας» η γεωργία θεωρείται ο κλάδος που θέτει σε κίνηση τη μεγαλύτερη ποσότητα παραγωγικής εργασίας και προσθέτει τη μεγαλύτερη αξία στην ετήσια παραγωγή, ακολουθούμενη από τη βιομηχανία και, τέλος, από το λιγότερο παραγωγικό (κατά τη σμιθιανή ανάλυση) εξωτερικό εμπόριο (βλ. Σχήμα 1).

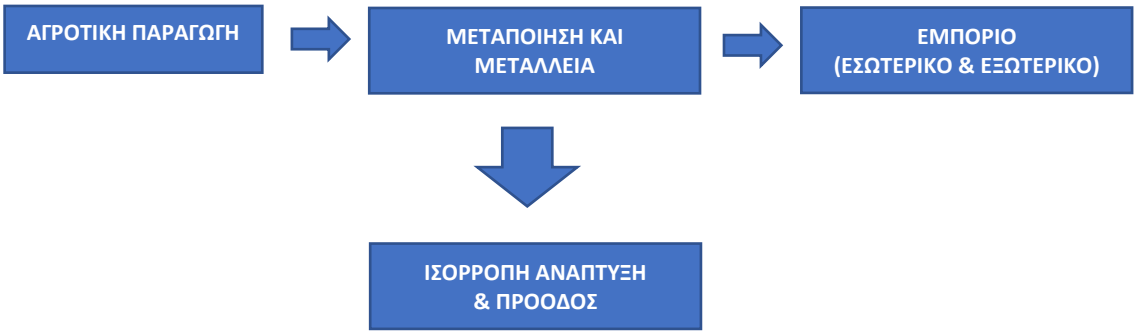

Σχήμα 1: Το σχήμα της φυσικής εξέλιξης των πραγμάτων

Ωστόσο, όπως ο ίδιος ο Smith αναγνωρίζει με έμφαση, η ιστορική εμπειρία των σύγχρονων ευρωπαϊκών κρατών αντιστρέφει πλήρως αυτή τη «φυσική

εξέλιξη των πραγμάτων». Στη Δυτική Ευρώπη, το εξωτερικό εμπόριο ορισμένων πόλεων προηγήθηκε και ενθάρρυνε την ανάπτυξη της βιομηχανίας, η οποία με τη σειρά της τροφοδότησε τις βελτιώσεις στη γεωργία, δηλαδή ακριβώς την αντίστροφη πορεία από αυτή που θα υπαγόρευε η «φυσική τάξη πραγμάτων». Ο Smith αποδίδει αυτή την αναστροφή στα θεσμικά υπολείμματα της φεουδαρχικής περιόδου: τα δικαιώματα ιδιοκτησίας που αναδύθηκαν στο πλαίσιο της δουλοκτητικής και της φεουδαρχικής ιδιοκτησίας (βλ. *inter alia* ο νόμος της πρωτοτοκίας, οι κληρονομικές δεσμεύσεις, η δουλοπρέπεια των υπηρετών) λειτούργησαν ως ανασταλτικοί παράγοντες για τη γεωργική βελτίωση, αφήνοντας το εμπόριο και τη βιομηχανία των πόλεων, οι οποίες απολάμβαναν μεγαλύτερη ασφάλεια και νομική προστασία, να αναπτυχθούν πρώτες (βλ. Σχήμα 2).

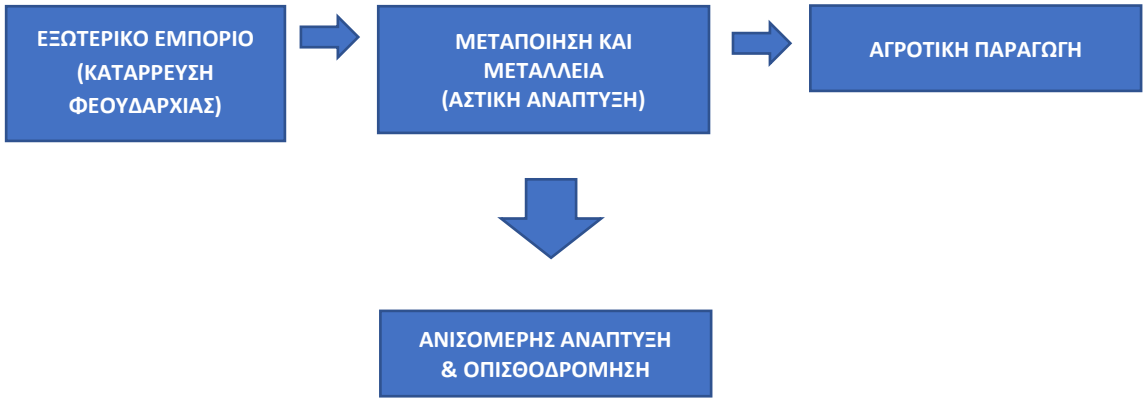

Σχήμα 2: Το σχήμα της ιστορικής οικονομικής ανάπτυξης της Δυτικής Ευρώπης

Η ανάλυση αυτή έχει τεράστια μεθοδολογική σημασία, καθώς αποδεικνύει ότι ο Smith δεν αντιλαμβανόταν τη θεωρία των σταδίων ως μια περιγραφή του τι πράγματι συνέβη σε κάθε ιστορική περίπτωση, αλλά ως ένα κανονιστικό-αναλυτικό πρότυπο (benchmark) σε σχέση με το οποίο μπορούν να αξιολογηθούν και να εξηγηθούν οι αποκλίσεις της πραγματικής (οικονομικής) ιστορίας. Η σύγκριση που κάνει ανάμεσα στην αργή, ανώμαλη ανάπτυξη των ευρωπαϊκών κρατών, των οποίων ο πλούτος εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το εμπόριο και τη βιομηχανία, και στην ταχύτερη, «φυσικότερη» ανάπτυξη των αποικιών της Βόρειας Αμερικής, των οποίων ο πλούτος βασίζεται εξ ολοκλήρου στη γεωργία, υποδεικνύει ότι, για τον Smith, η θεωρία των σταδίων λειτουργεί ταυτόχρονα ως εργαλείο θεωρητικής αφαίρεσης και ως εργαλείο ιστορικής-συγκριτικής ανάλυσης, χωρίς τα δύο αυτά επίπεδα να ταυτίζονται μηχανιστικά.

Αναμφίβολα, η διάκριση μεταξύ «φυσικής» και «αντεστραμμένης» πορείας φωτίζει επίσης τον ρόλο που αποδίδει ο Smith στην κρατική ρύθμιση και στην τυχαιότητα ως παράγοντες απόκλισης από το θεωρητικό πρότυπο. Ολόκληρο

το Βιβλίο ΙΙΙ του *Πλούτου των Εθνών* λειτουργεί ως μια συνοπτική οικονομική ιστορία της Ευρώπης, από την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας έως τον 18ο αιώνα, η οποία επιχειρεί να εξηγήσει την «αργή» πρόοδο της ηπείρου ως αποτέλεσμα συγκεκριμένων πολιτικών ρυθμίσεων, ειδικών συμφερόντων, πολεμικών συρράξεων και λιμών. Είναι μια αφήγηση που, όπως έχει επισημανθεί, συνδυάζει τη θεωρητική αφαίρεση με μια πιο αφηγηματική, «γεγονοτολογική» ιστορία, δημιουργώντας μια εσωτερική ένταση ανάμεσα σε δύο διαφορετικούς τρόπους «ιστορικοποίησης» εντός του ίδιου κειμένου.[15]

8. Κριτική αποτίμηση: τελεολογία, ντετερμινισμός και τα όρια της θεωρίας

Η θεωρία των τεσσάρων σταδίων έχει δεχθεί δύο βασικές αιτιάσεις κριτικής, οι οποίες αξίζει να εξεταστούν με προσοχή. Η πρώτη αφορά στον χαρακτηρισμό της ως τελεολογικής προσέγγισης. Η βασική της υπόθεση ότι το εμπορικό στάδιο αντιπροσωπεύει το φυσικό, σχεδόν αναπόφευκτο, τέλος της ιστορικής διαδικασίας έχει οδηγήσει ορισμένους σχολιαστές να συγκρίνουν τη θέση του Smith με τη μεταγενέστερη και λαθεμένη βεβαιότητα του Francis Fukuyama (1952-) περί «τέλους της ιστορίας». Η κριτική απορρέει από το γεγονός ότι ο Smith είναι έντονα αισιόδοξος αναφορικά με την τύχη του εμπορικού καπιταλισμού. Ωστόσο, μια τέτοια ερμηνεία παραβλέπει τη συστηματική ενσωμάτωση, στον *Πλούτο των Εθνών*, στοιχείων οπισθοδρόμησης, κυκλικότητας και ιστορικής ασυνέχειας, στοιχείων που καθιστούν την «πρόοδο» μια τάση υπό όρους, ανοιχτή σε ανατροπή, και όχι έναν αδιάκοπο, νομοτελειακό μηχανισμό. Η ίδια η ανάλυση της πτώσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, όπου ολόκληρες περιοχές της Δυτικής Ευρώπης βυθίστηκαν, κατά τη σμιθιανή διατύπωση, «*στην απόλυτη φτώχεια και βαρβαρότητα*»[16], αποτελεί ισχυρή απόδειξη ότι ο Smith αναγνώριζε τη δυνατότητα σοβαρών, μακρόχρονων ιστορικών παλινδρομήσεων. Άλλωστε, για τον Smith, η οικονομική ανάπτυξη προχωρά *manus in mani* με την ηθική ανάπτυξη του ανθρώπου και αυτή είναι μια θέση που διατρέχει το σύνολο της Πολιτικής του Οικονομίας.

Η δεύτερη κατηγορία κριτικής αφορά τον ντετερμινιστικό χαρακτήρα του σχήματος, ιδίως όσον αφορά τη σχέση μεταξύ του «τρόπου διαβίωσης» και των θεσμών. Εδώ η κριτική είναι πιο σύνθετη. Ο Smith αποφεύγει τον στενό ντετερμινισμό των γερμανικών και βρετανικών ιστορικών σχολών, αναγνωρίζοντας ρητά τη δυνατότητα «αντεστραμμένων» πορειών και μεταβατικών περιόδων που μπορούν να διαρκέσουν αιώνες. Η χρήση του επιστημολογικού σχήματος των «σχετικών τιμών» διατηρεί έναν βαθμό αιτιοκρατικής λογικής

[15] Βλ. Manioudis, M. & Meramveliotakis, G. (2026). Re-reading Adam Smith's 'theory of history': An alternative perspective of Smith's historising. *Cambridge Journal of Economics* 50 (2): 409-430.
[16] Smith, A. ([1776] 1976). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, (ed. R.H. Campbell & A.S. Skinner). Oxford: Clarendon Press, σ. 382.

που δύσκολα συμβιβάζεται πλήρως με την αναγνωρισμένη ιστορική ενδεχομενικότητα. Η ένταση αυτή, ανάμεσα σε μια γλώσσα αναγκαιότητας και σε μια πρακτική αναγνώρισης της συγκυρίας, δεν επιλύεται πλήρως στο έργο του Smith, και αποτελεί, ίσως, το πλέον γόνιμο σημείο για περαιτέρω έρευνα από τους ιστορικούς οικονομικής σκέψης.

Μια τρίτη, λιγότερο συχνά συζητημένη αδυναμία αφορά στην ανάλυση της «άνισης» οικονομικής ανάπτυξης μεταξύ διαφορετικών εθνών (βλ. σύγκριση Γαλλίας και Ισπανίας, ή η ερμηνεία της στασιμότητας οικονομιών όπως η Κίνα, η Ινδία ή η Αίγυπτος). Η ερμηνεία αυτών των περιπτώσεων αποκλειστικά μέσω κρατικών ρυθμιστικών παρεμβάσεων και πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων παραβλέπει, όπως έχει επισημανθεί, δομικούς παράγοντες σχετικούς με τον διεθνή καταμερισμό εργασίας και τις άνισες σχέσεις ισχύος μεταξύ κρατών και περιοχών, παράγοντες που θα αναπτυχθούν συστηματικά μόλις έναν αιώνα αργότερα από θεωρητικούς του ιμπεριαλισμού με προάγγελο το ενδιαφέρον έργο του John Hobson (1858-1940) *Imperialism a Study* (1902). Βέβαια, σε κάθε περίπτωση, αυτός ο επιφανειακός χαρακτήρας αντανακλά το γεγονός ότι ο διεθνής καταμερισμός εργασίας, με τη μορφή που θα αναγνωρίζαμε σήμερα, βρισκόταν ακόμη σε πολύ πρώιμο στάδιο ανάπτυξης κατά τον 18ο αιώνα.

Παρά αυτούς τους περιορισμούς, η θεωρία των σταδίων του Smith διατηρεί μια αδιαμφισβήτητη ερμηνευτική αξία, ακριβώς επειδή αρνείται να θυσιάσει την ιστορική συνθετότητα στον βωμό του θεωρητικού φορμαλισμού. Η στάση αυτή, δηλαδή η επιμονή σε μια θεωρία που παραμένει «ανοιχτή» στην ιστορική ιδιαιτερότητα, χωρίς ωστόσο να παραιτείται από την αναζήτηση γενικών σχημάτων, αποτελείτο σημαντικότερο μεθοδολογικό κληροδότημα του Smith προς τη μεταγενέστερη οικονομική επιστήμη, ένα κληροδότημα που έχει σε μεγάλο βαθμό υποβαθμιστεί από τη νεοκλασική παράδοση, η οποία προτίμησε να απομονώσει την οικονομική ανάλυση από το ιστορικό της υπόβαθρο.[17]

9. Αντί επιλόγου

Η θεωρία των σταδίων του Adam Smith δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως ένα απλό ταξινομικό σχήμα αλλά ούτε ως μια απλοϊκή, γραμμική αφήγηση οικονομικής και κοινωνικής προόδου. Πρόκειται, αντίθετα, για ένα εξαιρετικά σύνθετο μεθοδολογικό εργαλείο, το οποίο επιτρέπει στον Smith να συνδυάσει την αναζήτηση καθολικών, γενικεύσιμων κανονικοτήτων στην οικονομική ζωή με μια βαθιά επίγνωση της ιστορικής ιδιαιτερότητας, της συγκυρίας και της

[17] Για τη διαδικασία της εξοβέλισης του ιστορικού στοιχείου από την οικονομική επιστήμη, βλ. Milonakis, D. and Fine, B. (2009) *From Political Economy to Economics*. London and New York: Routledge; Milonakis, D. (2017). Formalising economics: social change, values, mechanics and mathematics in economic discourse. *Cambridge Journal of Economics* 41 (5): 1367-1390.

αποκλίνουσας εμπειρίας, στοιχείο δομικό του *Πλούτου των Εθνών* και της οικονομικής επιστήμης του 19ου αιώνα. Η διάκριση ανάμεσα σε «φυσική» και «αντεστραμμένη» πορεία οικονομικής ανάπτυξης, η ανάλυση των σχετικών τιμών ως δείκτη ιστορικής μετάβασης, η σύνδεση ανάμεσα σε καταμερισμό εργασίας και έκταση της αγοράς, και η θεσμική ανάλυση της γένεσης της ιδιοκτησίας και της κυβέρνησης συνθέτουν ένα αναλυτικό οικοδόμημα το οποίο, παρά τους περιορισμούς του, εξακολουθεί να προσφέρει πολύτιμα ερμηνευτικά εργαλεία για την κατανόηση της «μακράς διάρκειας» της οικονομικής ιστορίας.

Η επιμονή του Smith στη διαλεκτική σχέση ανάμεσα σε «θεωρητική» και «αφηγηματική» ιστορία, ανάμεσα, δηλαδή, σε μια αφαιρετική, γενικεύσιμη ανάλυση και σε μια περιγραφική, χρονολογικά προσδιορισμένη αφήγηση, αποτελεί, το πλέον διαρκές μεθοδολογικό του κληροδότημα. Σε μια εποχή όπου η οικονομική επιστήμη τείνει συχνά να απομονώνει την αφηρημένη θεωρία από το ιστορικό της υπόβαθρο, η σμιθιανή πρακτική της ενσωμάτωσης του ιστορικού χρόνου στον ίδιο τον πυρήνα της θεωρητικής ανάλυσης παραμένει ένα πρότυπο άξιο επανεξέτασης, όχι ως νοσταλγική επιστροφή σε στην κλασική περίοδο, αλλά ως μια γόνιμη υπενθύμιση ότι κάθε οικονομική θεωρία, όσο αφαιρετική και αν είναι, φέρει εντός της τα ίχνη μιας συγκεκριμένης ιστορικής εμπειρίας, την οποία οφείλει να αναγνωρίζει και να διαπραγματεύεται συνειδητά, αντί να την αποσιωπά.

Δημοσιογραφία και επανάσταση
Η αρθρογραφία των Karl Marx και Friedrich Engels στη *Νέα Εφημερίδα του Ρήνου* την περίοδο Φεβρουάριος 1848 – Ιούνιος 1849

Θανάσης Γκιούρας

Marx-Engels-Gesamtausgabe (MEGA). Πρώτη ενότητα, τόμ. 9: Karl Marx / Friedrich Engels: *Έργα, άρθρα, σχέδια*. Μάρτιος έως Ιούνιος 1849. Επιμέλεια François Melis, Regina Roth και Christine Weckwerth. Έκδοση του Διεθνούς Ιδρύματος Marx-Engels (IMES), Άμστερνταμ / Βερολίνο / Βοστόνη, De Gruyter Akademie Forschung 2025, 1414 σελ.

Ο 21ος αιώνας δεν υπολείπεται τους προηγουμένους δύο αιώνες στην ειδησεογραφία αναφορικά με κοινωνικές αναταραχές, πολιτικές ανατροπές, γενοκτονίες, πολέμους εμφύλιους και διακρατικούς (επίσης ‘πολέμους δι’ αντιπροσώπου’, κάτι πολύ βολικό – για τον αντιπροσωπευόμενο). Ο τρόπος με τον οποίο τα γεγονότα αυτά παρουσιάζονται, σχολιάζονται και αποτιμώνται, σηματοδοτεί την άρθρωση του ίδιου του δημόσιου χώρου, ως πεδίου συντακτικού των νεωτερικών, αστικών κοινωνιών. Η δυναμική αυτή συνοδεύει την αστική δημοσιότητα από τις απαρχές της, αν μη τι άλλο καθώς οι ειδήσεις για την επιτυχή ή όχι έκβαση μιας μάχης ή μιας ναυμαχίας μπορούσαν να έχουν σημαντικές επιπτώσεις στο σχεδιασμό και την επιτέλεση εμπορικών και επιχειρηματικών συναλλαγών, και γενικότερα οικονομικών σχεδιασμών. Παράλληλα, με την ανάπτυξη των σύγχρονων κρατών, η είδηση μιας επανάστασης ή ενός πολέμου προκαλούσε πληθώρα αντιδράσεων στο (εισέτι ευάριθμο) αναγνωστικό κοινό, με τρόπο ο οποίος καταδείκνυε σχεδόν άμεσα τη στοιχειοθέτηση του δημόσιου χώρου και του κοινωνικού βίου. Είναι γνωστή η διαπίστωση του Immanuel Kant, ότι ο ανιδιοτελής ενθουσιασμός που επέδειξε το γερμανικό αναγνωστικό κοινό απέναντι στην Γαλλική Επανάσταση του 1789 αποτελούσε – σύμφωνα με την πεποίθηση και ερμηνεία του Kant – μια εμπράγματη απόδειξη για την ορθότητα της δεύτερης έναντι της μέχρι τότε ιστορίας.

Από την άλλη πλευρά, ο G. W. Fr. Hegel θα ήταν πολύ πιο αυστηρός στην αποτίμηση της αστικής δημοσιότητας, εντάσσοντάς την στο γενικότερο θεσμικό πλαίσιο της αστικής κοινωνίας και του κράτους της: «Το να ορίζεται η ελευθερία του Τύπου ως η ελευθερία του να λέει και να γράφει κανείς *ό,τι θέλει*», θα επισημάνει το 1821 στην παρ. 319 του εγχειριδίου του για το *Φυσικό δίκαιο και την πολιτική επιστήμη* «είναι παράλληλο με το να θεωρείται η ελευθερία ως ελευθερία του *να κάνει κανείς ό,τι θέλει*. – Τέτοιες δηλώσεις ανήκουν στην εισέτι άξεστη ωμότητα και επιφανειακότητα της παράστασης. Επιπλέον, πουθενά αλλού δεν επιμένει ο φορμαλισμός, σύμφωνα με τη φύση του πράγματος, τόσο έντονα και τόσο πεισματικά όσο σ' αυτή την υπόθεση. Διότι το αντικείμενο [εδώ] είναι η πιο επιπόλαιη, η πιο τυχαία και πιο ιδιαίτερη πλευρά της γνώμης, με άπειρη πολυσχιδία του περιεχομένου και των τρόπων· πέρα από την άμεση πρόκληση σε ληστεία, φόνο, εξέγερση κ.λπ. υπάρχει και η περίτεχνη διαμόρφωση της έκφρασης που εμφανίζεται δι' εαυτήν ως τελείως γενική και απροσδιόριστη, αλλά ταυτόχρονα εν μέρει κρύβει μια πολύ συγκεκριμένη σημασία και εν μέρει συνδυάζεται με συνέπειες, που δεν έχουν πραγματικά εκφραστεί, και περί των οποίων είναι απροσδιόριστο τόσο εάν ορθώς πηγάζουν από αυτήν όσο και εάν θα έπρεπε να περιέχονται σ' εκείνη την έκφραση». Η αναφορά του Hegel στην «άξεστη ωμότητα και επιφανειακότητα» θα μπορούσε εκ πρώτης όψεως να σηματοδοτεί μια αντίληψη δημοσιότητας πιο διεξοδική από εκείνη του Kant (ο οποίος ωστόσο, γνώριζε καλά τις στρεβλώσεις που υπήρχαν ή μπορούσαν να υπάρξουν στο αντίστοιχο πεδίο[1])· το βασικό κριτήριο εν προκειμένω, από την πλευρά του φιλοσοφικού λόγου, είναι ένα σύστημα διαμεσολάβησης της έλλογης γνώσης, κάτι το οποίο ο Hegel εντόπιζε στην κρατική διοίκηση. Εξάλλου, το 1831 ο ίδιος ο Hegel θα είχε την ευκαιρία να εισπράξει έναν σαφή περιορισμό του δικαιώματος δημοσίευσης των απόψεών του, όταν ο βασιλιάς της Πρωσίας αποφάσισε πως έπρεπε να σταματήσει η σειρά άρθρων του Hegel στην *Allgemeine preußische Staatszeitung* αναφορικά με την εκλογική μεταρρύθμιση στην Αγγλία.[2] Δεν γνωρίζουμε εάν ο βασιλιάς κατέταξε τον φιλόσοφο σε κάποια «άξεστη ωμότητα», αλλά σίγουρα 'ωμή' ήταν η δική του παρέμβαση.

Σε κάθε περίπτωση, τόσο το ζήτημα του συνδυασμού του ενθουσιασμού (γενικευτικά: της συναισθηματικής βάσης της δημοσιότητας) και της κριτικής αποτίμησης μέσα από τον δημόσιο (δημοσιογραφικό) λόγο, όσο και η

[1] Βλ. επ' αυτού Θ. Γκιούρας «Καθηγητές, παπατζήδες και ηγεμονίσκοι. Κριτική, εξουσία και κοινωνική μορφή στον Immanuel Kant». *Αρχείο, Θεματικό τεύχος 1*, 2026.

[2] Βλ. G. W. F. Hegel, «Για το αγγλικό Νομοσχέδιο της εκλογικής μεταρρύθμισης», *Ουτοπία*, τχ. 85, 2009, και Θ. Γκιούρας, «Μεταξύ πολιτικής φιλοσοφίας και πολιτικής επιστήμης. Ο Χέγκελ και η αγγλική εκλογική μεταρρύθμιση του 1831-32». *Ουτοπία*, τχ. 85, 2009.

εντελεχής ανάλυση των βαθμίδων της δημοσιότητας, και μάλιστα σε μια ιδιαίτερα κρίσιμη περίοδο, παρουσιάζονται με ιδιαίτερα πλούσιο τρόπο στη σειρά τόμων που σχολιάζεται στο παρόν δοκίμιο.

Όπως είναι γνωστό στους αναγνώστες και τις αναγνώστριες του *Αρχείου*,[3] η έκδοση *Απάντων* των Marx και Engels (MEGA) συνεχίζει το έργο της, δημοσιεύοντας με πρότυπη επιμέλεια γνωστά και άγνωστα κείμενα των δύο συγγραφέων. Από την πρώτη ενότητα, η οποία περιλαμβάνει τα δημοσιευμένα κείμενα (αρθρογραφία, φυλλάδια, συγγράμματα), οι τόμοι I/7, I/8 και I/9 περιλαμβάνουν τα άρθρα των Marx και Engels κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1848. Ενώ ο τόμος I/7 έχει δημοσιευθεί το 2016,[4] και ο τόμος I/8 το 2020,[5] ο τόμος I/9 δημοσιεύθηκε το 2025, περιέχοντας όλα τα κείμενα της επαναστατικής περιόδου από τον Φεβρουάριο του 1848 μέχρι τον Ιούνιο του 1849, θέτοντας πλέον στη διάθεση του κοινού την συνολική γραμματολογική παραγωγή των δύο συντακτών την αντίστοιχη περίοδο. Επιβάλλεται εδώ μια μικρή αναδρομή στις βασικές στιγμές αυτής της επανάστασης, ενός από τα σημαντικότερα γεγονότα του 19ου αιώνα.

Αν εστιάσει κανείς στις δύο χώρες που χωρίζονται από τον Ρήνο και σηματοδοτούν καθοριστικά την ευρωπαϊκή πολιτική μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, θα διαπιστώσει ότι το πρώτο μισό του 19ου αιώνα αντιμετωπίζουν αμφότερες τα προβλήματα και τις προκλήσεις που έχει γεννήσει η δυναμική της Γαλλικής Επανάστασης, η μεν Γαλλία περνώντας μέσα από διαδοχικά κύματα επαναστατικών ανατροπών (αυτοκρατορία, παλινόρθωση, επανάσταση του 1830), ο μεν γερμανικός χώρος θρέφοντας την ελπίδα και την προσδοκία της εθνικής ενοποίησης με τη μορφή ενός κράτους, το οποίο θα έχει τα συνταγματικά πρόσημα που γέννησε η επανάσταση. Δίπλα και μέσα από αυτά τα εξ ορισμού σύνθετα εγχειρήματα και τις δυναμικές, αρθρώνονται πολιτικές εξουσίες, οι περισσότερες εκ των οποίων ανατρέχουν για τη νομιμοποίησή τους σε προνεωτερικές καταστάσεις και αντιλήψεις (όπως η Αυστρία, η Πρωσία, η Ισπανία και η Ρωσία, τα δε Βαλκάνια βρίσκονται υπό οθωμανική κυριαρχία), ενώ άλλοι κοινωνικοί σχηματισμοί επιδιώκουν και αυτοί την ανάδειξη και ανασυγκρότησή τους ως κρατικά οργανωμένων εθνών (Ιταλία, Ελλάδα). Ο εκ των πραγμάτων ασύγχρονος αυτός συνδυασμός

[3] Βλ. το σχολιασμό του τόμου I/4, στο πρώτο τεύχος του *Αρχείου* (2025).

[4] Marx-Engels-Gesamtausgabe (MEGA). Πρώτη ενότητα, τόμος 7: Karl Marx/ Friedrich Engels: *Έργα, άρθρα, σχέδια*. Φεβρουάριος έως Οκτώβριος 1848. Επιμέλεια Jürgen Herres και François Melis. Έκδοση του Διεθνούς Ιδρύματος Marx-Engels (IMES), Άμστερνταμ. Βερολίνο / Βοστόνη, De Gruyter Akademie Forschung 2016, 1774 σελ.

[5] Marx-Engels-Gesamtausgabe (MEGA). Πρώτη ενότητα, τόμος 8: Karl Marx/ Friedrich Engels: *Έργα, άρθρα, σχέδια*. Οκτώβριος 1848 έως Φεβρουάριος 1849. Επιμέλεια Jürgen Herres και François Melis. Έκδοση του Διεθνούς Ιδρύματος Marx-Engels (IMES), Άμστερνταμ. Βερολίνο / Βοστόνη, De Gruyter Akademie Forschung 2020, 1214 σελ.

παραγόντων, ο οποίος γίνεται εντονότερος αν συμπεριληφθεί στον χάρτη η Αγγλία – στην οποία ωστόσο δεν θα παρουσιαστούν αξιόλογες επαναστατικές κινήσεις – θα αποτελέσει τη βάση για την εκδίπλωση της επανάστασης, των αντιφάσεών της και του τελικού αποτελέσματός της, το οποίο θα σηματοδοτεί την ήττα της.

Ενώ στη Γερμανία η λεγόμενη περίοδος 'προ του Μαρτίου' 1848 (Vormärz) αναδεικνύει πληθώρα κοινωνικών και πολιτικών κινήσεων καθ' όλη τη δεκαετία του 1840, η βασική δυναμική της επανάστασης θα προέλθει (ξανά) από τη Γαλλία, με διαδηλώσεις στο Παρίσι στα τέλη του Φεβρουαρίου 1848· το ίδιο διάστημα θα συγκροτηθεί μια Εθνοσυνέλευση στο Μάνχαϊμ, από ριζοσπάστες φιλελεύθερους, με αιτήματα για σχηματισμό πολιτοφυλακής, ελευθερίας του Τύπου, ορκωτών δικαστηρίων και σύγκλησης ενός εθνικού κοινοβουλίου. Αντίστοιχα εγχειρήματα θα εξαπλωθούν στη νότια Γερμανία. Η δυναμική αυτή θα φτάσει μέχρι την πρωτεύουσα της αυστριακής αυτοκρατορίας, με αποτέλεσμα την 13η Μαρτίου την παραίτηση του καγκελάριου Metternich, το όνομα του οποίου είχε καταλήξει συνώνυμο με την αντεπαναστατική πολιτική της μεταναπολεόντειας περιόδου. Δύο μέρες πριν, ο Karl Marx, έχοντας εγκατασταθεί στο Παρίσι μετά τη δίωξή του από τις Βρυξέλες, εκλέγεται πρόεδρος της Κεντρικής Επιτροπής (Zentralbehörde) της Ένωσης Κομμουνιστών, η οποία συγκροτείται την ίδια περίοδο· μέλος της Κεντρικής Επιτροπής θα εκλεγεί και ο Friedrich Engels, ο οποίος διαμένει ακόμη στις Βρυξέλες. Παράλληλα με την παραίτηση του αυστριακού καγκελάριου ξεσπά επανάσταση στο Βερολίνο, όπου ο βασιλιάς της Πρωσίας Φρειδερίκος Γουλιέλμος Δ΄ υπόσχεται από την δεύτερη ημέρα των διαδηλώσεων τη θέσπιση Συντάγματος. Τον ίδιο μήνα ο βασιλιάς της Βαυαρίας Λουδοβίκος Α΄ παραιτείται από τον θρόνο υπέρ του γιου του. Την τελευταία εβδομάδα του ίδιου μήνα ο Marx επεξεργάζεται μαζί με τον Engels το πολιτικό πρόγραμμα της Ένωσης Κομμουνιστών, το οποίο θα λάβει τη μορφή των *Απαιτήσεων του Κομμουνιστικού Κόμματος*, και θα διανέμεται μαζί με το *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*. Την 29.3.1848 σχηματίζεται η κυβέρνηση Camphausen στην Πρωσία. Η ηπειρωτική Ευρώπη αρχίζει να περιδινείται στη δυναμική της επανάστασης.

Οφείλει να τονιστεί εδώ η σημασία αυτού του κειμένου, των *Απαιτήσεων*, καθώς συνδυάζει τόσο ερμηνευτικές ατραπούς για το αμέσως προηγούμενό του *Μανιφέστο*, όσο και οδόσημα για την ιστορική πορεία της μαρξικής σκέψης. Οι *Απαιτήσεις* αποτελούν συλλογικό έργο· συντάχθηκαν από τον Marx και τον Engels σε συνεργασία με τέσσερα άλλα μέλη της Ένωσης, την περίοδο 20-25.3.1848, και μοιράστηκαν με τη μορφή δισέλιδου φυλλαδίου αρχικά στο Παρίσι και ακολούθως στη Γερμανία (εδώ, μαζί με το *Μανιφέστο*). Στη διάρκεια της επανάστασης επανατυπώθηκαν τουλάχιστον τέσσερις φορές.
Έχοντας ως προμετωπίδα την επωδό του Μανιφέστου «Προλετάριοι όλων των χωρών, ενωθείτε!», οι *Απαιτήσεις* χαρτογραφούσαν ουσιαστικά τους όρους εισόδου της Γερμανίας στη νεωτερική εποχή, ώστε αξίζει μια ενδεικτική

στάθμισή τους τόσο αναφορικά με κατοπινές παρόμοιες διατυπώσεις του Marx και του Engels, όσο και με την πραγματοποίηση των καταγεγραμμένων περιεχομένων από την πορεία της ίδιας της σύγχρονης ιστορίας:

Λιθογραφία της εποχής από τις συγκρούσεις μεταξύ επαναστατών και κυβερνητικών στρατευμάτων στην Αλεξάντερπλατς του Βερολίνου.

Το οδόφραγμα της οδού Σαιν-Μωρ-Ποπινκούρ στο Παρίσι, πριν από την επίθεση των στρατευμάτων του στρατηγού Lamoricière, την Κυριακή 25 Ιουνίου 1848 στις 7 το πρωί (Charles François Thibault).

Το οδόφραγμα της οδού Σαιν-Μωρ-Ποπινκούρ μετά την επίθεση των στρατευμάτων του στρατηγού Lamoricière (Charles François Thibault).

1. Όλη η Γερμανία ανακηρύσσεται μία ενιαία, αδιαίρετη δημοκρατική πολιτεία.

2. Κάθε Γερμανός ο οποίος είναι 21 ετών, έχει το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι, υπό την προϋπόθεση ότι δεν του έχει επιβληθεί καμία ποινή για έγκλημα.

3. Οι λαϊκοί αντιπρόσωποι αποζημιώνονται, με τέτοιο τρόπο ώστε και ο εργάτης να μπορεί να συμμετέχει στο κοινοβούλιο του γερμανικού λαού.

4. Γενικός εξοπλισμός του λαού. Στο μέλλον οι στρατοί θα είναι συγχρόνως στρατοί εργατών, ούτως ώστε ο στρατός να μην καταναλώνει απλώς, όπως παλαιότερα, αλλά να παράγει περισσότερα από αυτά που απαιτούνται για τις δαπάνες συντήρησής του.

   Πέραν τούτου, αυτό είναι ένα μέσο οργάνωσης της εργασίας.

5. Η απονομή δικαιοσύνης παρέχεται δωρεάν.

6. Όλες οι φεουδαλικές επιβαρύνσεις, όλες οι εισφορές, οι αγγαρείες, η δεκάτη κ.λπ., οι οποίες βάραιναν έως τώρα τον αγροτικό πληθυσμό, καταργούνται χωρίς καμία αποζημίωση.

7. Τα ηγεμονικά και άλλα φεουδαλικά κτήματα, όλα τα ορυχεία, τα μεταλλεία κ.λπ. μετατρέπονται σε κρατική ιδιοκτησία. Στα κτήματα αυτά θα επιτελείται η αγροκαλλιέργεια σε μεγάλη έκταση και με τα σύγχρονα βοηθητικά μέσα της επιστήμης προς όφελος του συνόλου.

8. Οι υποθήκες στα αγροτικά κτήματα κηρύσσονται κρατική ιδιοκτησία. Οι τόκοι για τις υποθήκες αυτές καταβάλλονται από τους χωρικούς στο κράτος.

9. Στις περιοχές όπου είναι αναπτυγμένη η αγρομίσθωση, η γαιοπρόσοδος ή το αγρομίσθωμα καταβάλλονται ως φόρος στο κράτος.

   Όλα τα μέτρα που αναφέρονται στους αρ. 6, 7, 8 και 9 λαμβάνονται για να μειώσουν τα δημόσια και άλλα βάρη των χωρικών και των μικρών αγρομισθωτών, χωρίς να περιορίσουν τα αναγκαία μέσα για την κάλυψη των κρατικών δαπανών, και χωρίς να απειλήσουν την ίδια την παραγωγή.

   Ο καθεαυτόν γαιοκτήμονας, ο οποίος δεν είναι ούτε χωρικός ούτε αγρομισθωτής, δεν συμμετέχει διόλου στην παραγωγή. Η κατανάλωσή του αποτελεί συνεπώς απλή κατάχρηση.

10. Στη θέση όλων των ιδιωτικών τραπεζών ιδρύεται μία κρατική τράπεζα, το γραμμάτιο της οποίας διαθέτει νόμιμη κυκλοφορία.

    Το μέτρο αυτό καθιστά δυνατή τη ρύθμιση της πιστωτικής οργάνωσης προς το συμφέρον *όλου* του λαού και υπονομεύει έτσι την κυριαρχία

των μεγάλων χρηματιστών. Καθώς θέτει σταδιακά όλο και περισσότερο το χάρτινο χρήμα στη θέση του χρυσού και του αργύρου, καθιστά φθηνότερο το απαραίτητο εργαλείο της αστικής συναλλαγής, το γενικό μέσο ανταλλαγής, και επιτρέπει στο χρυσό και τον άργυρο να επιδράσουν στο εξωτερικό. Τέλος, το μέτρο αυτό είναι αναγκαίο για να συνδεθούν τα συμφέροντα των συντηρητικών αστών με την επανάσταση.

11. Όλα τα μεταφορικά μέσα: σιδηρόδρομοι, κανάλια, ατμόπλοια, οδοί, ταχυδρομεία κ.λπ. περιέρχονται στα χέρια του κράτους. Μετατρέπονται σε κρατική ιδιοκτησία και διατίθενται δωρεάν στις άπορες τάξεις.

12. Στη μισθοδοσία όλων των κρατικών υπαλλήλων δεν υπάρχει καμία άλλη διαφοροποίηση εκτός από εκείνη όπου όποιος *έχει* οικογένεια, άρα περισσότερες ανάγκες, λαμβάνει μεγαλύτερο μισθό από ό,τι οι υπόλοιποι.

13. Πλήρης χωρισμός της Εκκλησίας από το κράτος. Οι ιερείς όλων των ομολογιών μισθοδοτούνται απλώς και μόνο από τις εθελοντικές εισφορές της κοινότητας των πιστών τους.

14. Περιορισμός του κληρονομικού δικαίου.

15. Εισαγωγή ενισχυμένων προοδευτικών φόρων και κατάργηση των καταναλωτικών φόρων.

16. Ίδρυση εθνικών εργαστηρίων. Το κράτος εγγυάται σε όλους τους εργάτες τη διαβίωση και μεριμνά για τους ανίκανους προς εργασία.

17. Γενική, δωρεάν λαϊκή εκπαίδευση.

Είναι προς το συμφέρον του γερμανικού προλεταριάτου, της μικροαστικής και της αγροτικής τάξης, να εργαστούν με όλη την ενέργειά τους για την επιβολή των αναφερθέντων μέτρων. Διότι μόνο μέσα από την πραγματοποίησή τους μπορούν τα εκατομμύρια [ανθρώπων], τα οποία μέχρι τώρα στη Γερμανία υπόκειντο σε εκμετάλλευση από έναν μικρό αριθμό και τα οποία θα επιδιωχθεί να παραμείνουν υπό καθεστώς καταπίεσης, να κατακτήσουν το δικαίωμα τους και εκείνη τη δύναμη η οποία τους οφείλεται ως παραγωγούς όλου του πλούτου.

Η Επιτροπή:
Karl Marx, Karl Schapper, H. Bauer, F. Engels,
J. Moll, W. Wolff[6]

[6] MEGA I/7, σ. 25 κ.ε.· *Ανθολογία 1840*, σ. 503 κ.ε.

Οι πολιτικές απαιτήσεις με τις οποίες ξεκινά ο κατάλογος επρόκειτο να πραγματοποιηθούν στην μεν Γερμανία με κάποια πληρότητα μόλις στη διάρκεια του 20ού αιώνα, ενώ αντίστοιχες επαναστατικές και πολεμικές διεργασίες θα συνόδευαν την εφαρμογή τους σε άλλα κράτη. Αναφορικά με τα οικονομικά αιτήματα (με την ευρύτερη έννοια του όρου), ενδεικτική για την προσγειωμένη αντίληψη των *Απαιτήσεων* είναι η διατήρηση και ανασυγκρότηση θεσμών όπως η Κεντρική Τράπεζα και η προοδευτική φορολογία, καθώς και η υπαγωγή της εδαφικής εκμετάλλευσης στο κράτος (ως φορέα της επαναστατικής εξουσίας: παρόλο που ο όρος δεν υπάρχει στις *Απαιτήσεις*, μπορεί με σχετική ασφάλεια να υποτεθεί ότι τα μέτρα αυτά πλαισιώνουν και εκφράζουν τη δικτατορία του προλεταριάτου – μια υπόθεση όχι άνευ εντάσεων, εάν οι οικονομικές απαιτήσεις συνδυαστούν με τις πολιτικές). Οι *Απαιτήσεις*, αυτό μπορεί να διατυπωθεί αποφαντικά, αποτελούν μορφή ιστορικού αναστοχασμού για το παρόν, μέσα από διαμεσολαβημένες προτάσεις μετασχηματισμού του. Αποτελεί όχι απλά ιστορικό ενδιαφέρον, αλλά παροντική πρόκληση, η σύνταξη αντίστοιχων *Απαιτήσεων* για τον 21ο αιώνα.

Τον Απρίλιο οι Marx και Engels καταφθάνουν από το Παρίσι στην Κολωνία όπου και ξεκινούν αμέσως διαδικασίες για την ίδρυση μιας ριζοσπαστικής εφημερίδας. Η όξυνση των πολιτικών αντιπαραθέσεων τις επόμενες εβδομάδες θα ωθήσει τους δύο συνεργάτες να ξεκινήσουν με την κυκλοφορία της σχεδιαζόμενης εφημερίδας από την 1η Ιουνίου. Σε όλη τη διάρκεια του μήνα οι *Απαιτήσεις του Κομμουνιστικού Κόμματος* θα ανατυπωθούν και θα διανεμηθούν σε διάφορες γερμανικές πόλεις. Στα τέλη Μαΐου ο Marx και ο Engels προτείνουν στην Ένωση των Κομμουνιστών να συμπαραταχθεί με το δημοκρατικό κίνημα σε όσες πόλεις και τοποθεσίες έχει αναπτυχθεί αυτό. Στο σκοπό αυτόν προτίθενται να προσανατολίσουν και τη νέα εφημερίδα, η οποία θα αποκτήσει τον υπότιτλο *Όργανο της δημοκρατίας*. Το απόγευμα της 31.5.1848, με ημερομηνία 1.6.1848, κυκλοφορεί το πρώτο φύλλο της *Νέας Εφημερίδας του Ρήνου*. Ήδη την δεύτερη ημέρα κυκλοφορίας, ο Marx θα λάβει ως αφορμή τη δημοσίευση ενός (διεξοδικά επιμελημένου από τον ίδιο) άρθρου του Heinrich Bürgers, με τον τίτλο *Το δημοκρατικό κόμμα*, για να τονίσει: «Δεν θα επιδιώξουμε να χρυσώσουμε με απατηλές ψευδαισθήσεις τις ήττες που έχουμε υποστεί. (MEGA I/7, σ. 795). Ο συνδυασμός απόρριψης των «απατηλών ψευδαισθήσεων» αφενός και της ανάδειξης ανατρεπτικών δυνατοτήτων αφετέρου, θα συνοδεύσει την αρθρογραφία του Marx καθ' όλη τη διάρκεια της δραστηριότητάς του ως αρχισυντάκτη. Την 29.6.1848, σχολιάζοντας αυτό που ονομάζει *Η επανάσταση του Ιουνίου*, θα επισημάνει:

> Η καλύτερη κρατική μορφή είναι εκείνη στην οποία οι κοινωνικές αντιθέσεις δεν θολώνονται, δεν δεσμεύονται βίαια, δηλαδή μόνο τεχνητά και μόνο φαινομενικά. Η καλύτερη κρατική μορφή είναι εκείνη στην οποία οι κοινωνικές αντιθέσεις εμπλέκονται σε ελεύθερο αγώνα και συνεπώς καταλήγουν σε λύση. (MEGA I/7, σ. 211)

Ο Marx οριοθετεί το πλαίσιο ανάπτυξης της Republik, ακολουθώντας την ατραπό του συνδυασμού της με δημοκρατικά αιτήματα – ένα από τα πλέον αγωνιστικά αιτήματα του 19ου αιώνα. Οι αναλύσεις αυτές, εστιάζοντας στα δρώμενα και στις δύο όχθες του Ρήνου, μπορούν σαφώς να θεωρηθούν (αναδρομικά, εννοείται) ως προπλάσματα για την όχι μόνο αισθητικά πλαισιωμένη και σαφώς πιο διάσημη ανάλυση της 18ης Μπριμέρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη. Θα μπορούσε να υποστηριχτεί: είναι ακριβώς η διαφορά μεταξύ της ανάλυσης της στιγμή της δράσης και του συμβάντος αφενός και της αποτίμησης του επιγενόμενου αφετέρου. Τα περιεχόμενα των αναφερθέντων τόμων παρέχουν πλούσιες λαβές για παρόμοιους αναστοχασμούς του πολιτικού λόγου.

Η εφημερίδα επρόκειτο να κυκλοφορήσει μέχρι την 26.9.1848, οπότε και διέκοψε την κυκλοφορία για δύο εβδομάδες εξαιτίας της κήρυξης κατάστασης πολιορκίας στην Κολωνία. Στο τελευταίο φύλλο πριν την (προσωρινή) διακοπή (27.9.1848), ο Marx θα ανακοινώσει:

> Παραλείπουμε και σήμερα την επισκόπηση. Σπεύδουμε να στείλουμε το φύλλο στο τυπογραφείο. Μαθαίνουμε από σίγουρη πηγή, πως εντός 1-2 ωρών η πόλη θα κηρυχτεί σε κατάσταση πολιορκίας, η πολιτοφυλακή θα διαλυθεί και θα αφοπλιστεί, η *Νέα Εφημερίδα του Ρήνου*, η *Νέα Εφημερίδα της Κολωνίας*, η *Εφημερίδα των Εργατών* και ο *Φύλακας του Ρήνου* θα απαγορευτούν, θα διοριστούν στρατοδικεία και θα αναιρεθούν όλα τα δικαιώματα που αποκτήθηκαν τον Μάρτιο. Λέγεται πως η πολιτοφυλακή δεν έχει σκοπό να αφοπλιστεί (MEGA I/7, σ. 748).

Από τον Ιούνιο μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1848 κυκλοφόρησαν 113 φύλλα, με 63 τακτικά και έκτακτα ένθετα, συνολικά περίπου 600 σελίδες μεγάλου σχήματος (33 × 48 εκ.). Εξήντα πρωτοσέλιδα άρθρα από αυτή την περίοδο προέρχονται από τον Marx ή τον Engels. Δεδομένου ότι ο Marx αναλαμβάνει τον οργανωτικό φόρτο του νέου οργάνου, συντάσσει ο Engels τα περισσότερα πρωτοσέλιδα άρθρα. Η εφημερίδα χρησιμοποιούσε την τοποθεσία που όριζε ο τίτλος της ως αφετηρία, περιέχοντας ανταποκρίσεις από τον υπόλοιπο γερμανικό χώρο, το Βέλγιο, την Ιταλία, τη Γαλλία, την Αγγλία, τη Σουηδία, την Ισπανία, την Ουγγαρία, την Πολωνία και την Αμερική. Το κέντρο βάρους του φύλλου ήταν ο σχολιασμός και η ανάλυση των πολιτικών διεργασιών, κυρίως στην ηπειρωτική Ευρώπη. Βασικός αντίπαλος, με τον γενικό χαρακτηρισμό «η αντίδραση», είναι οι φορείς των ηγεμονικών-φεουδαρχικών συμφερόντων, η θέση των οποίων τίθεται υπό αμφισβήτηση από τις επαναστατικές διαδικασίες. Η εφημερίδα διέθετε εκτεταμένο δίκτυο ανταποκριτών, ορισμένοι εκ των οποίων θα διασταυρώνονταν αργότερα με τους Marx και Engels, ενώ άλλοι – καθώς τα άρθρα ήταν είτε ανυπόγραφα είτε υπογεγραμμένα με

σύμβολα ή αρχικά στοιχεία, επρόκειτο να παραμείνουν ανώνυμοι μέχρι σήμερα.[7]

Η αρχισυνταξία ήταν συγκεντρωμένη στα χέρια του Marx, ο οποίος έπρεπε παράλληλα να σπεύδει προς αναζήτηση χρηματοδοτών για την εφημερίδα. Χρόνια αργότερα, σε μια επιστολή της 15.9.1860 στον Ferdinand Lassalle θα αναπολούσε ως εξής τις ημέρες εκείνες, με αφορμή κάποιες ερωτήσεις του Lassalle για τον Heinrich Bürgers:

> Ήταν βεβαίως ονομαστικά συντάκτης της NEP, αλλά δεν έγραψε ποτέ σ' αυτήν, εκτός από ένα άρθρο, από το οποίο εγώ διέγραψα το μισό και άλλαξα το υπόλοιπο.[8] Θύμωσε τόσο πολύ γι' αυτό (ήταν τις πρώτες ημέρες της εφημερίδας), ώστε επικαλέστηκε το καθολικό εκλογικό δικαίωμα. Εγώ το παραδέχτηκα αυτό κατ' εξαίρεση, δηλώνοντας συγχρόνως πως στη σύνταξη μιας εφημερίδας πρέπει να κυριαρχεί δικτατορία, όχι καθολικό εκλογικό δίκαιο. Το καθολικό εκλογικό δίκαιο αποφάνθηκε γενικά ενάντιά του. Από τότε δεν έγραφε πλέον. Λέγεται άλλωστε πως η φυλακή τον έκανε πολύ μετριοπαθή. (...) (MEGA III/11, σ. 161).

Η φυλακή στην οποία αναφέρεται ο Marx αφορά την εξαετή ποινή που επιβλήθηκε στον Bürgers με την περιβόητη 'δίκη των κομμουνιστών της Κολωνίας' το 1852. Προς υπεράσπιση των παλαιών συντρόφων του ο Marx είχε συντάξει ένα από τα σημαντικότερα κείμενά του, τις *Αποκαλύψεις για τη δίκη των κομμουνιστών στην Κολωνία*.[9]

Την πρώτη αυτή περίοδο της επανάστασης, εκτός από το κείμενο των *Απαιτήσεων*, καθώς και άλλων κειμένων για την Ένωση των Κομμουνιστών, οι Marx και Engels θα στραφούν ιδιαίτερα κριτικά στις εργασίες και τις δράσεις της Εθνοσυνέλευσης της Φραγκφούρτης επί του Μάιν, η οποία έχει συγκληθεί την 18.5.1848, ενώ τέσσερις ημέρες αργότερα θα ξεκινήσει τις εργασίες της η Εθνοσυνέλευση στο Βερολίνο. Η κριτική στάση της εφημερίδας θα έχει ως αποτέλεσμα να αποσυρθούν τον Ιούνιο από την εφημερίδα οι αστοί μέτοχοι. Η έξοδος αυτή θα ολοκληρωθεί όταν από τα τέλη Ιουνίου η εφημερίδα θα λάβει θέση υπέρ των αγωνιζόμενων Παριζιάνων εργατών. Η εφημερίδα παρακολουθεί εκ του σύνεγγυς και σχολιάζει διεξοδικά τα δρώμενα της μεταβαλλόμενης πολιτικής κατάστασης, συνηγορώντας ταυτόχρονα για την εθνική ενοποίηση της Γερμανίας διά της επαναστατικής οδού. Μέσα από διάφορα άρθρα τονίζεται εξάλλου ότι μια δημοκρατική Πολωνία αποτελεί την

---

[7] Για μια πρώτη ιστορική ανασκόπηση της εφημερίδας, βλ. Martin Hundt, «Zur Geschichte der "Neuen Rheinischen Zeitung. Politisch-ökonomische Revue"», *Marx-Engels-Jahrbuch*, τόμ. 1, 1978· οι αντίστοιχοι τόμοι των MEGA περιέχουν πληθώρα πραγματολογικών πληροφοριών και αναλύσεων.

[8] Πρόκειται για το άρθρο «Το δημοκρατικό κόμμα».

[9] Πρβλ. Karl Marx, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1850. Μια ανθολογία*. Μετ. Θ. Γκιούρας, ΚΨΜ, Αθήνα 2018, σ. 427 κ.ε.

προϋπόθεση για μια δημοκρατική Γερμανία, και, επίσης, εκφράζεται συμπαράσταση στην εξέγερση της Πράγας. Η εξέγερση αυτή ωστόσο, θα καταπνιγεί από τα στρατεύματα του στρατηγού Windischgrätz στα μέσα του Ιουνίου, ενώ την 20.6.1848 θα παραιτηθεί η κυβέρνηση Camphausen, και θα την διαδεχτεί η κυβέρνηση Auerswald-Hansemann.[10] Όλο το καλοκαίρι του 1848 η επανάσταση θα αναδείξει αμφίρροπες τάσεις, τόσο στο Βερολίνο όσο και στη Φραγκφούρτη και στη Βιέννη, ενώ παράλληλα διεξάγεται πόλεμος μεταξύ της Πρωσίας και της Δανίας για τον καθορισμό της επικράτειας του Σλέσβιγκ και του Χόλσταϊν. Η διασταύρωση της δυναμικής της εθνικής ενοποίησης με την απαίτηση κοινωνικών και πολιτικών αιτημάτων θα χαρακτηρίσει την συνολική επανάσταση, όπως και θα συμβάλλει σημαντικά στην πορεία της. Σε συνδυασμό εξάλλου με τη στάση της Εθνοσυνέλευσης της Φραγκφούρτης απέναντι στον πρωσο-δανικό πόλεμο θα ξεσπάσουν τον Σεπτέμβριο του 1848 οδομαχίες στην ίδια πόλη. Οι οδομαχίες αυτές θα συνοδευτούν από μια δεύτερη εξέγερση στην περιοχή της Βάδης (εξού και η κήρυξη κατάστασης πολιορκίας στην Κολωνία). Την 21.9.1848 θα παραιτηθεί η κυβέρνηση Auerswald-Hansemann, έχοντας αποτύχει να επιβάλλει μια έρευνα για τα έκτροπα του στρατού στην πόλη Σβάιντνιτς. Θα την διαδεχτεί η κυβέρνηση του φιλελεύθερου στρατηγού Pfuel, η οποία θα διαρκέσει μέχρι την 7.11.1848.

Ο Marx αναλύει διεξοδικά την πορεία των κυβερνητικών αλλαγών, έχοντας διαρκώς υπόψη του τόσο τους ταξικούς συσχετισμούς που μεταβάλλονται μαζί με την πορεία της επανάστασης, όσο και τις στάσεις των καθεαυτό πολιτικών φορέων. Την 13.9.1848, λίγες μέρες πριν την παραίτηση της κυβέρνησης Camphausen, θα διατυπώσει τα εξής στο άρθρο με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Η κρίση*:

> Κάθε προσωρινή κρατική κατάσταση μετά από μια επανάσταση απαιτεί μια δικτατορία, και μάλιστα μια δραστική δικτατορία. Εξαρχής επικρίναμε τον Camphausen, ότι δεν εμφανίστηκε δικτατορικά, ότι δεν συνέτριψε και δεν απομάκρυνε μεμιάς τα κατάλοιπα των παλαιών θεσμών. Ενώ λοιπόν ο κύριος Camphausen ήταν βυθισμένος σε συνταγματικές ονειροπολήσεις, το ηττημένο κόμμα ενίσχυε τις θέσεις στη γραφειοκρατία και στο στρατό, μάλιστα, σε ορισμένα σημεία τόλμησε να εμπλακεί σε ανοικτό αγώνα. Συγκλήθηκε η Συνέλευση για να συμφωνήσει για το Σύνταγμα. Εμφανίστηκε ως ισότιμη απέναντι στο στέμμα. Δύο ισότιμες δυνάμεις σε μια προσωρινή κατάσταση! Ιδιαίτερα η διαίρεση των εξουσιών, με την οποία ο κύριος

[10] Για μια ιστορική ανασυγκρότηση βλ. Walter Schmidt, «Die „Neue Rheinische Zeitung" und die preußische verfassunggebende Versammlung. Vom Erscheinen der Zeitung bis zum Sturz des Ministeriums Camphausen und zur Bildung des Ministeriums Auerswald/Hansemann». *Jahrbuch für Forschungen zur Geschichte der Arbeiterbewegung*, τχ. II, 2005.

> Camphausen επιδίωξε «να σώσει την ελευθερία», ακριβώς αυτή η διαίρεση των εξουσιών επρόκειτο να οδηγήσει σε συγκρούσεις μέσα σε μια προσωρινή κατάσταση. Πίσω από το στέμμα κρυβόταν η αντεπαναστατική καμαρίλα των ευγενών, του στρατού, της γραφειοκρατίας. Πίσω από την πλειοψηφία της Συνέλευσης βρισκόταν η αστική τάξη. Η κυβέρνηση προσπάθησε να μεσολαβήσει. Πολύ αδύναμη για να καταφέρει να εκπροσωπήσει τα συμφέροντα της αστικής τάξης και να τσακίσει με ένα χτύπημα τη δύναμη των ευγενών, της γραφειοκρατίας και των αρχηγών του στρατού, πολύ αδέξια για να μην θίξει παντού την αστική τάξη με τα δημοσιονομικά μέτρα της, δεν κατέληξε πουθενά, παρά μόνο στο να εκτεθεί σε όλα τα μέρη και στο να προκαλέσει τη σύγκρουση, την οποία ακριβώς ήθελε να αποφύγει. (MEGA I/7, σ. 698)

Πέρα από το γεγονός ότι εδώ υπάρχει μια ρητή πλαισίωση του περιβόητου όρου της δικτατορίας, καταμεσής σε μια ρευστή κατάσταση επαναστατικής ανασυγκρότησης της κεντρικής εξουσίας, ενδιαφέρουσα είναι επίσης η κριτική στην αντίληψη της διαίρεσης των εξουσιών ως εγγύησης για περιορισμό και ανάσχεση της όποιας αυταρχικής τροπής. Η αρθρογραφία κινείται ακριβώς στο όριο της δυνατότητας συγκρότησης ενός νέου νομιμοποιητικού πλαισίου – ή της ανασυγκρότησης του παλαιού, με την μορφή πλέον της αντεπανάστασης. Ο τελευταίος αυτός όρος θα αποτελέσει αντικείμενο ανάλυσης από τον Marx ήδη στα τέλη του 1848.

Δύο εβδομάδες μετά το κλείσιμο της εφημερίδας, ο Marx μπορούσε να ανακοινώσει τα εξής, με το φύλλο 114, την 12.10.1848, στο αναγνωστικό κοινό:

> Εξαιτίας της υποστήριξης που εκδηλώθηκε κυρίως στην Κολωνία για τη διατήρηση της *Νέας Εφημερίδας του Ρήνου*, έγινε εφικτό να ξεπεραστούν οι *οικονομικές* δυσκολίες που προκλήθηκαν από την κατάσταση πολιορκίας, και να ξαναρχίσει η κυκλοφορία της. Η συντακτική επιτροπή παραμένει η ίδια. Νέο μέλος αποτελεί ο Ferdinand Freiligrath.
>
> Karl Marx
> Αρχισυντάκτης, *Νέα Εφημερίδα του Ρήνου* (MEGA I/8, σ. 3).

Ο τόμος I/8 των MEGA καλύπτει την περίοδο από την 12η Οκτωβρίου 1848 μέχρι τη σύγκληση του πρωσικού Κοινοβουλίου στα τέλη του Φεβρουαρίου 1849. Την περίοδο αυτήν εκδηλώνεται η ανάπτυξη των αντεπαναστατικών δυνάμεων, η οποία σηματοδοτείται με την παραίτηση της κυβέρνησης Pfuel και το σχηματισμό της συντηρητικής πρωσικής κυβέρνησης Brandenburg-Manteuffel την 8.11.1848 στο Βερολίνο. Η κυβέρνηση αυτή θα διαρκέσει μέχρι την 6.11.1850, σφραγίζοντας με τη δράση και τις αποφάσεις της την

πορεία της επανάστασης.[11] Η πρωσική Εθνοσυνέλευση θα φύγει από το Βερολίνο και θα διαλυθεί την 5.12.1848, ενώ παράλληλα ο βασιλιάς της Πρωσίας Φρειδερίκος Γουλιέλμος Δ΄ επέβαλλε ένα Σύνταγμα ενάντια στις δημοκρατικές δυνάμεις. Το έτος θα κλείσει με τη διακήρυξη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων από την Εθνοσυνέλευση της Φραγκφούρτης την 21.12.1848 – μια γνήσια επαναστατική κατάσταση, όπου στον ίδιο κοινωνικό σχηματισμό (μέσα και παρά τον κρατιδιακό κατακερματισμό) θεσπίζονται δύο, αλληλοαποκλειόμενες θεμελιώδεις πολιτειακές διατάξεις, όπως έχει επισημάνει και ο Marx.

Την ίδια αυτή περίοδο, και προχωρώντας στο επόμενο έτος, η εφημερίδα και οι συντάκτες της θα αντιμετωπίσουν διώξεις από τις αντίστοιχες δικαστικές αρχές, κατά πρώτον με αφορμή ορισμένες διατυπώσεις του Marx για τον εισαγγελέα Zweiffel. Την 14.11.1848, στο φύλλο 142, οι αναγνώστες της NEP μαθαίνουν πως ο αρχισυντάκτης της εφημερίδας έχει λάβει μια κλήτευση για προανάκριση, αναφορικά με την εξύβριση του εισαγγελέα. Στη δίκη που θα ακολουθήσει, την 7.2.1849, ο Marx θα αναλάβει να εκφωνήσει στους ενόρκους την αγόρευση της υπεράσπισής του, ανατρέχοντας σε διεξοδικές αναλύσεις των αντίστοιχων παραγράφων του Ποινικού Κώδικα, ο οποίος δεν είναι άλλος από τον ναπολεόντειο Code Pénal που συνεχίζει να ισχύει στη Ρηνανία. Αξίζει να σημειωθεί εδώ κάτι που δεν λαμβάνεται συχνά υπόψη από τις αναλύσεις για τη σχέση του Marx με το δίκαιο, ότι πόρρω απέχοντας να το εξορίζει σε κάποιο εποικοδόμημα, ο Marx (συν τοις άλλοις, ως απόφοιτος της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Βερολίνου) αποδεικνύεται ως δεινός νομικός αναλυτής, όχι μόνο επειδή η εκδίκαση αφορά αυτόν τον ίδιο, αλλά πολύ περισσότερο καθώς ο Ποινικός Κώδικας με τον οποίο δικάζεται αποτελεί τέκνο της επανάστασης. Ενώ όμως ο rédacteur en chef έχει κλητευθεί για προανάκριση, η εφημερίδα δεν θα παραλείψει να ενημερώσει, με έκτακτο φύλλο τους αναγνώστες της την 17.11.1848 ότι με δεδομένη την εκδίωξη της Εθνοσυνέλευσης από το Βερολίνο, εκπίπτει η υποχρέωση των πολιτών να καταβάλλουν φόρους στην βασιλική διοίκηση:

> Όχι πλέον φόροι!!!
>
> Όλες οι εφημερίδες του Βερολίνου, με εξαίρεση τις *Πρωσικές Κρατικές Ανακοινώσεις*, την *Εφημερίδα του Voß* και τη *Νέα Πρωσική Εφημερίδα*, δεν κυκλοφόρησαν.
>
> Η αφοπλισμός της Εθνοφρουράς ολοκληρώθηκε στη Συνοικία των Μυστικοσυμβούλων, αλλά μόνο εκεί. Πρόκειται για το ίδιο τάγμα που

[11] Ο François Melis έχει περιγράψει την καθημερινότητα της εφημερίδας την αντίστοιχη περίοδο, ανασυγκροτώντας τα συμβάντα της 14.11.1848· βλ. του ιδίου «Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie. Ein Redaktionsalltag – oder mehr? Köln, 14. November 1848». *Arbeit-Bewegung-Geschichte*, έτος 1, 2002.

> στις 21 Οκτωβρίου δολοφόνησε τους μηχανουργούς. Ο αφοπλισμός του αποτελεί κέρδος για τον λαϊκό αγώνα.
> Η Εθνοσυνέλευση εκδιώχθηκε και πάλι με τη χρήση ένοπλης δύναμης από το Δημαρχείο της Κολωνίας. Έσπευσε ακολούθως στο ξενοδοχείο Mylius, όπου τελικά ενέκρινε ομόφωνα, με 226 *ψήφους*, την παρακάτω απόφαση για την *άρνηση καταβολής φόρων*.
> «*Η κυβέρνηση Brandenburg δεν έχει το δικαίωμα να διαθέτει κρατικά χρήματα και να επιβάλλει φόρους, όσο η Εθνοσυνέλευση δεν μπορεί να συνεχίσει ελεύθερα τις συνεδριάσεις της στο Βερολίνο*.
> *Η απόφαση αυτή τίθεται σε ισχύ από την 17η Νοεμβρίου*.
> *Εθνοσυνέλευση, 15 Νοεμβρίου*»
> *Συνεπώς, από σήμερα οι φόροι αναιρούνται!!! Η καταβολή φόρων είναι εσχάτη προδοσία, η άρνηση καταβολής φόρων το πρώτο καθήκον του πολίτη!* (MEGA I/8, σ. 102).

Το κάλεσμα αυτό επρόκειτο να αποτελέσει την αφορμή για τη νέα κλήτευση του Marx σε δίκη, μαζί με τα μέλη της Περιφερειακής Ρηνανικής Επιτροπής των Δημοκρατών Karl Schapper και Karl Schneider, με την κατηγορία της υποκίνησης σε στάση, λόγω της προτροπής για μη καταβολή φόρων.

Στο σπονδυλωτό άρθρο *Η αστική τάξη και η αντεπανάσταση*, που δημοσιεύεται τον Δεκέμβριο του 1848 θα αναδείξει την εσωτερική δυναμική της επανάστασης, εστιάζοντας στα αδιέξοδα της ηγεμονικής δημόσιας οικονομίας ενώπιον των νεωτερικών παραγωγικών σχέσεων (μια προσέγγιση που δεν έχει προσεχτεί αρκούντως στη γραμματολογία):

> Το πρωσικό κράτος βρισκόταν σε οικονομική δυσχέρεια. Είχε εξαντλήσει την πιστοληπτική ικανότητά του. Αυτό ήταν το μυστικό της σύγκλησης του Ενωμένου Περιφερειακού Κοινοβουλίου. Βέβαια, η κυβέρνηση μαχόταν ενάντια στο πεπρωμένο της και διέλυσε χωρίς έλεος το «Ενωμένο [Κοινοβούλιο]», αλλά η χρηματική ανάγκη και η έλλειψη πίστωσης θα την είχαν σπρώξει σταδιακά με αλάνθαστο τρόπο στα χέρια της αστικής τάξης. Όπως οι φεουδάρχες βαρόνοι, έτσι και οι ελέω Θεού βασιλιάδες αντάλλασσαν παλαιόθεν τα προνόμιά τους έναντι ρευστού χρήματος. Η πρώτη πράξη αυτού του κοσμοϊστορικού παζαρέματος σε όλα τα χριστιανο-γερμανικά κράτη ήταν η χειραφέτηση των δουλοπάροικων, και η δεύτερη πράξη η συνταγματική μοναρχία. «L'argent n'a pas de maître», οι maîtres όμως παύουν να είναι maîtres από τη στιγμή που είναι démonétisés. (10.12.1848· MEGA I/8, σ. 197)[12]

Στο ίδιο πλαίσιο (και στο ίδιο άρθρο) θα αναλυθεί εξάλλου, με τρόπο που θα αφήσει βαθιά ίχνη στην κατοπινή γραμματολογία, η στάση της αστικής τάξης

[12] Πρβλ. Karl Marx, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μια ανθολογία*. Μετ. Θ. Γκιούρας, ΚΨΜ, Αθήνα 2014, σ. 515-516.

απέναντι στην επαναστατική δυναμική, την οποία θα αποστραφεί προς υπεράσπιση των δικών της συμφερόντων:

> Η πίστωση βασίζεται στη βεβαιότητα ότι συνεχίζεται με τον συνήθη τρόπο η εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας από το κεφάλαιο, του προλεταριάτου από την αστική τάξη, των μικροαστών από τους μεγαλοαστούς. Κάθε πολιτική κίνηση του προλεταριάτου, όποιας φύσης και αν είναι, εκτός και αν έχει υποκινηθεί άμεσα από την αστική τάξη, διαταράσσει την εμπιστοσύνη, την πίστωση. «Αποκατάσταση της κλονισμένης εμπιστοσύνης!» σήμαινε λοιπόν από το στόμα του Hansemann:
> *Καταπίεση κάθε πολιτικής κινητοποίησης στο προλεταριάτο* και σε όλα τα στρώματα της κοινωνίας, τα συμφέροντα των οποίων δεν συμπίπτουν άμεσα με το συμφέρον της τάξης που πιστεύει ότι βρίσκεται στο κρατικό πηδάλιο. (31.12.1848· MEGA I/8, σ. 208)[13]

Την περίοδο αυτήν ο Marx συνεχίζει το έργο του συντονισμού της εφημερίδας, βοηθούμενος ενίοτε από τον Georg Weerth, ενώ ο Engels στέλνει ανταποκρίσεις από τις αρχές Νοεμβρίου 1848 μέχρι τα μέσα Ιανουαρίου 1849 από τη Βέρνη της Ελβετίας. Σε ένα από τα πιο γραφικά στοιχεία της βιογραφίας του, ο Engels είχε φύγει τον Σεπτέμβριο του 1848 από τις Βρυξέλες στο Παρίσι, για να αποφύγει μια ενδεχόμενη σύλληψη, και τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, για τον ίδιο λόγο, ξεκίνησε πεζός από το Παρίσι για την Ελβετία («Δεν είχα πολλά χρήματα, συνεπώς θα πήγαινα πεζός»). Στον τόμο I/8 περιλαμβάνεται το χειρόγραφό του με τίτλο Από το *Παρίσι στη Βέρνη*, όπου περιγράφει την πορεία του στην γαλλική ύπαιθρο, τις διανυκτερεύσεις σε αγροικίες, και την απόλαυση των κατά τόπους ειδών κρασιού. Ο εκθειασμός της Γαλλίας, από τις φυσικές ομορφιές της, μέχρι τα αγροτικά προϊόντα της και τις πολιτικές παραδόσεις της, αλλά και η καταδίκη της στάσης των αγροτών για την από πλευράς τους υποστήριξη του Λουδοβίκου Βοναπάρτη, χαρακτηρίζουν γλαφυρά τη στάση του νεαρού Engels την αντίστοιχη εποχή. Το κείμενο αυτό, άγνωστο στο ελληνικό κοινό, περιλαμβάνεται εδώ πλήρες στο Παράρτημα.

Την εν λόγω περίοδο οι Marx και Engels θα δημοσιεύσουν 52 πρωτοσέλιδα άρθρα, επτά σειρές άρθρων, καθώς και πολλές άλλες ειδήσεις και σχόλια. Η δραστηριότητα αυτή θα αποτελέσει εξάλλου την αιτία για τη νέα (δεύτερη) δίκη στην Κολωνία, με την κατηγορία της υποκίνησης σε στάση. Ο Marx θα αναλάβει ξανά ο ίδιος την υπεράσπισή του, και θα εκφωνήσει προς τούτο μια ομιλία προς τους ενόρκους, με την οποία σκιαγραφεί τη δυναμική της επανάστασης επίσης στο πεδίο του δικαίου – ένα ντοκουμέντο, το οποίο θα έπρεπε να λαμβάνεται περισσότερο υπόψη από τη γραμματολογία.[14]

[13] Ό.π., σ. 256.
[14] Βλ. *Ανθολογία 1840*, σ. 537 κ.ε.

Ο τόμος I/9 περιλαμβάνει τα κείμενα από τα τέλη Φεβρουαρίου 1849 μέχρι το κλείσιμο της εφημερίδας από την κυβέρνηση τον Μάιο του ίδιου έτους. Περιλαμβάνονται 187 κείμενα, άρθρα, δηλώσεις και σχέδια των Marx και Engels, μεταξύ των οποίων 52 κείμενα που δημοσιεύονται για πρώτη φορά σε μια έκδοση έργων τους· ο τόμος προσφέρει συνεπώς μια σημαντικά διευρυμένη κειμενική βάση σε σύγκριση με προηγούμενες εκδόσεις.

Οι δημοσιεύσεις παρακολουθούν στενά τα δρώμενα της επανάστασης, τόσο εντός του γερμανικού χώρου όσο και στην υπόλοιπη Ευρώπη. Την 2.3.1849 η Εθνοσυνέλευση της Φραγκφούρτης αποφασίζει για το δημοκρατικό εκλογικό δικαίωμα, και στα τέλη του ίδιου μήνα θα εγκρίνει ένα Σύνταγμα για την συνολική επικράτεια (Reichsverfassung) – παράλληλα, έχει διαλυθεί το αυστριακό Ράιχσταγκ και έχει επιβληθεί άνωθεν ένα Σύνταγμα. Σε μια από τις πλέον επώδυνες τροπές της επανάστασης, η Εθνοσυνέλευση θα εκλέξει τον βασιλιά της Πρωσίας Φρειδερίκο Γουλιέλμο Δ΄ ως αυτοκράτορα της Γερμανίας, προσφέροντάς του ακολούθως – μέσω μιας αντιπροσωπείας που θα σταλεί στο Βερολίνο – το αντίστοιχο στέμμα. Την 3.4.1849 ο Φρειδερίκος Γουλιέλμος θα αρνηθεί το αυτοκρατορικό αξίωμα και στέμμα. Η απόπειρα της εθνικής ενοποίησης – βασικός στόχος της επανάστασης – θα καταλήξει έτσι σε αδιέξοδο· δύο ημέρες μετά την άρνηση του Πρώσου βασιλιά, θα ανακληθούν οι Αυστριακοί βουλευτές από την Εθνοσυνέλευση της Φραγκφούρτης (δεδομένου ότι έχει επιλεγεί η λύση της 'μικρής' Γερμανίας, δηλ. της ένωσης των γερμανικών χωρών πλην Αυστρίας). Με την ανάδειξη αυτών των αντιθέσεων, και με την αποδοχή του Συντάγματος της Εθνοσυνέλευσης από 28 κρατίδια, θα ενταθεί η αντιπαράθεση μεταξύ των διαφορετικών φορέων της επανάστασης – μια διαδικασία την οποία η NEP παρακολουθεί και σχολιάζει συστηματικά. Την 4.5.1849 η Εθνοσυνέλευση θα αποφασίσει την εφαρμογή του Συντάγματος, ξεκινώντας την λεγόμενη Εκστρατεία για το Σύνταγμα του Ράιχ (Reichsverfassungskampagne)· αναπτύσσονται επαναστατικά στρατεύματα, κυρίως στη Νότια Γερμανία, τα οποία θα αντιμετωπίσουν τα πρωσικά (κατά κύριο λόγο) ηγεμονικά στρατεύματα. Ο Μάιος του 1849 θα αποδειχτεί ιδιαίτερα αγωνιστικός μήνας, καθώς στις αρχές του θα καταπνιγεί από τα πρωσο-σαξονικά στρατεύματα η εξέγερση στη Δρέσδη, ενώ στο Παλατινάτο θα σχηματιστεί μια επαναστατική κυβέρνηση, προοικονομώντας την τρίτη πλέον εξέγερση της Βάδης. Οι εντάσεις αυτές θα έχουν απήχηση και στην Εθνοσυνέλευση, από την οποία θα αποχωρήσουν 65 δεξιοί φιλελεύθεροι βουλευτές, ενώ το εναπομείναν σώμα (Rumpfparlament) θα συνεδριάσει στη Στουτγάρδη, καθώς η Φραγκφούρτη καταλήγει στα χέρια του πρωσικού στρατού. Η τελευταία φάση της επανάστασης θα ανοίξει με την εισβολή των πρωσικών στρατευμάτων στο Παλατινάτο και την επακόλουθη κατάπνιξη της εξέγερσης, ακολούθως τη διάλυση του Rumpfparlament, και την ήττα του επαναστατικού στρατού της Βάδης στο Βάγκχοϊζελ (21.6.1849). Την 23.7.1849 θα συνθηκολογήσει απέναντι στα πρωσικά στρατεύματα η φρουρά του φρουρίου Ράστατ, θέτοντας έτσι τέλος στις πολεμικές συγκρούσεις. Τα

τελευταία σώματα του επαναστατικού στρατού, μαζί τους ο Friedrich Engels, θα υποχωρήσουν στην Ελβετία.

Παράλληλα με τις συγκρούσεις και τις δράσεις εντός του γερμανικού χώρου, η επανάσταση έχει πυροδοτήσει μια σειρά εξεγέρσεων στην υπόλοιπη ηπειρωτική Ευρώπη, συνδυάζοντας αιτήματα οικονομικά (αγροτική ένδεια, εργατικοί μισθοί), κοινωνικά (αστικά και πολιτικά δικαιώματα) και εθνικά (αιτήματα αυτονομίας ενάντια σε ηγεμονίες, μοναρχίες, αυτοκρατορίες· προσπάθειες εθνικής ενοποίησης). Στην περιδίνηση αυτή θα περιληφθεί τόσο η Ελβετία αναφορικά με τη φύση του ομοσπονδιακού πολιτεύματός της, όσο και διάφορες τοποθεσίες της ιταλικής χερσονήσου (ενάντια στην αυστριακή κυριαρχία), όσο επίσης, με ιδιαίτερα βαρύνουσες συνέπειες, οι εθνότητες που αποτελούσαν την αυστριακή αυτοκρατορία, κατά κύριο λόγο η Ουγγαρία. Επίσης, όπως αναφέρθηκε, η Πρωσία θα εμπλακεί σε πόλεμο με τη Δανία για την ενσωμάτωση των μεθοριακών κρατιδίων Σλέσβιγκ και Χόλσταϊν.

Η δημοσιογραφική κάλυψη αυτών των γεγονότων θα απασχολήσει επίσης το 1849 τη *Νέα Εφημερίδα του Ρήνου*, με τον Marx να καλύπτει και να σχολιάζει σχεδόν αποκλειστικά τις κινήσεις εντός Γερμανίας αναφορικά με την αγωνιστική θέσπιση ενός πολιτεύματος (και την αντίκρουσή της), έως και την υπεράσπιση του Ferdinand Lassalle, ο οποίος θα συλληφθεί και θα καταδικαστεί (τον Μάιο) σε φυλάκιση, ενώ ο Engels θα σχολιάσει διεξοδικά τα πολεμικά δρώμενα στην Ουγγαρία, την Ιταλία, το Σλέσβιγκ και το Χόλσταϊν. Οι πολεμικές εξελίξεις στη βόρεια Ιταλία θα απασχολήσουν 98 άρθρα του Engels, ενώ ο ίδιος θα αφιερώσει άλλα 94 άρθρα στην ανάλυση της ουγγρικής περίπτωσης, χωρίς επίσης να παραλείψει να περιγράψει τις εμπειρίες του από την εκστρατεία για το Σύνταγμα του Ράιχ, στην οποία μετέχει ο ίδιος ως υπασπιστής του August Willich στο σώμα εθελοντών που έχει συγκροτήσει ο τελευταίος.

Ιδιαίτερα χαρακτηριστική για το ρευστό χαρακτήρα της περιόδου είναι η διεξοδική ανάλυση και αποτίμηση των εθνοτικών και εθνικών ανακατατάξεων στην Κεντρική Ευρώπη από τον Engels. Περιγράφοντας την εξέγερση των Τσέχων ενάντια στην αυστριακή κυριαρχία, στο άρθρο με τίτλο *Η εξέγερση της Πράγας* (18.6.1848), ο Engels θα σημειώσει:

> Όπως και αν καταλήξει η εξέγερση, ένας πόλεμος εξόντωσης των Γερμανών εναντίον των Τσέχων αποτελεί πλέον τη μόνη δυνατή λύση. Οι Γερμανοί πρέπει να εξιλεωθούν για τις αμαρτίες ολόκληρου του παρελθόντος τους μέσα από την επανάστασή τους. Εξιλεώθηκαν γι' αυτές στην Ιταλία. Στην Ποζανία όμως, φόρτωσαν και πάλι την κατάρα ολόκληρης της Πολωνίας. Και τώρα προστίθεται και η Βοημία.
>
> Οι Γάλλοι κατάφερναν να κερδίσουν την αναγνώριση και τη συμπάθεια των άλλων, ακόμη και εκεί όπου έφτασαν ως εχθροί. Οι Γερμανοί δεν αναγνωρίζονται πουθενά, δεν βρίσκουν συμπάθεια

> πουθενά. Ακόμη και όταν εμφανίζονται ως μεγαλόψυχοι απόστολοι της ελευθερίας, τους απορρίπτουν με πικρή ειρωνεία.
> Και έχουν δίκιο. Ένα έθνος που σε ολόκληρο το παρελθόν του έχει αφήσει να το χρησιμοποιήσουν ως εργαλείο καταπίεσης εναντίον όλων των άλλων εθνών, ένα τέτοιο έθνος πρέπει πρώτα να αποδείξει ότι είναι πραγματικά επαναστατημένο. Πρέπει να το αποδείξει με τρόπο διαφορετικό από μόνο κάποιες μισές επαναστάσεις, οι οποίες δεν έχουν άλλο αποτέλεσμα παρά να επιτρέψουν να συνεχιστεί, υπό άλλες μορφές, η παλιά αναποφασιστικότητα, η αδυναμία και η διχόνοια· επαναστάσεις, κατά τις οποίες ένας Radetzky παραμένει στο Μιλάνο, ένας Colomb και ένας Steinäcker στην Ποζανία, ένας Windisch-Gratz στην Πράγα, ένας Hüser στο Μάιντς, σαν να μην είχε συμβεί τίποτα.
> Η επαναστατημένη Γερμανία έπρεπε, ιδίως σε σχέση με τους γειτονικούς λαούς της, να αποκηρύξει ολόκληρο το παρελθόν της. Έπρεπε, παράλληλα με τη δική της ελευθερία, να διακηρύξει την ελευθερία των λαών που μέχρι τότε είχε καταπιέσει.
> Και τι *έκανε* η επαναστατημένη Γερμανία; Επικύρωσε πλήρως την παλιά καταπίεση της Ιταλίας, της Πολωνίας και τώρα και της Βοημίας από τα γερμανικά στρατεύματα. Ο Kaunitz και ο Metternich δικαιώνονται πλήρως.
> Και τώρα οι Γερμανοί απαιτούν από τους Τσέχους να τους εμπιστευτούν; (MEGA I/7, σ. 131-132)[15]

Με την φθίνουσα πορεία της επανάστασης θα περιοριστούν και οι όροι λειτουργίας της εφημερίδας, με αποτέλεσμα την 19.5.1848 το φύλλο 301 να είναι το τελευταίο της, τυπωμένο με κόκκινο μελάνι. Στην πρώτη σελίδα θα υπάρχει ένα ποίημα του Ferdinand Freiligrath, συνοδευόμενο από το εξής σημείωμα της σύνταξης (δηλ. τους Karl Marx, Ernst Dronke, Friedrich Engels, Ferdinand Freiligrath, Georg Weerth, Ferdinand Wolff, Wilhelm Wolff):

> Προς τους εργάτες της Κολωνίας
> Σας προειδοποιούμε τελικά για κάθε πραξικόπημα στην Κολωνία. Με την στρατιωτική κατάσταση της Κολωνίας θα δεχόσασταν αναπότρεπτη ήττα. Είδατε στο Έλμπερφελντ πώς η αστική τάξη έστειλε τους εργάτες στη μάχη και μετά τους πρόδωσε με τον πιο ποταπό τρόπο. Η κατάσταση πολιορκίας στην Κολωνία θα αποθάρρυνε όλη την επαρχία του Ρήνου, και η κατάσταση πολιορκίας

[15] Η στάση του Engels αναφορικά με τις εθνότητες κατά τη διάρκεια της επανάστασης έχει αναλυθεί από τον Roman Rosdolsky, «Friedrich Engels und das Problem der «geschichtslosen» Völker. (Die Nationalitätenfrage in der Revolution von 1848-1849 im Lichte der *Neuen Rheinischen Zeitung*)», *Archiv für Sozialgeschichte*, τόμ. 4, 1964. Η κριτική του Engels στον πανσλαβισμό αποτελεί συν τοις άλλοις ένα πρώτο βήμα στην μακρά και περιπετειώδη αντιπαράθεση με τον Μιχαήλ Μπακούνιν.

> θα ήταν το αναγκαίο επακόλουθο κάθε εξέγερσης από πλευράς σας τούτη τη στιγμή. Οι Πρώσοι θα τα χάσουν με τη νηφαλιότητά σας.
> Οι συντάκτες της Νέας Εφημερίδας του Ρήνου σας ευχαριστούν με τον αποχωρισμό τους για τη συμπαράσταση που εκδηλώσατε. Η τελευταία λέξη σας θα είναι παντού και πάντα: *Χειραφέτηση της εργατικής τάξης!*
> *Η σύνταξη της Νέας Εφημερίδας του Ρήνου*.

Όπως διαπιστώνει η έρευνα των *Απάντων*, το τελευταίο, 'κόκκινο' φύλλο συνάντησε τόσο μεγάλη ζήτηση, ώστε επανεκδόθηκε άλλες δύο φορές, ενώ η έρευνα έχει ανακαλύψει – για πρώτη φορά στο πλαίσιο των *Απάντων* – τέσσερις παραλλαγές του. Συνολικά, η παραγωγή των δύο συντακτών από τον Ιούνιο του 1848 μέχρι τον Μάιο του 1849 εκτείνεται σε περίπου 600 κείμενα διαφορετικού εύρους και σύνθεσης, κατά κύριο λόγο ωστόσο δημοσιογραφικά για την εφημερίδα.

Πλαισιωμένη με πρότυπες γραμματολογικές έρευνες από το επιτελείο των MEGA, η αρθρογραφία των Marx και Engels για την επανάσταση παρέχει πλούσιο υλικό τόσο αναφορικά με μια δυναμική θεωρία του σύγχρονου κράτους, όσο και με τις διαδικασίες εθνικής ενοποίησης (ή αποκλεισμού), στο ευρύτερο πλαίσιο ανάπτυξης και επέκτασης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Δεν είναι υπερβολή να υποστηριχτεί πως όλα – ή τουλάχιστον, τα βασικά – στοιχεία της κρατικής συγκρότησης διαμορφώνονται μέσα στην υψικάμινο της επανάστασης, από τις συνταγματικές θεμελιώσεις βασικών πολιτικών αρχών μέχρι τις 'σωτήριες' δημοσιονομικές παρεμβάσεις, από τη χρήση μίας εθνότητας προς καταπολέμηση μιας άλλης μέχρι την κήρυξη της κατάστασης πολιορκίας σε συγκεκριμένους τόπους και αστικά κέντρα (μια μεθόδευση που θα αφήσει ίχνη μέχρι και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο), και τους πειραματισμούς με την επιβολή δικτατορικού καθεστώτος. Πρόκειται για διαδικασίες που έπλασαν την πολιτική αντίληψη των δύο στοχαστών, όχι χωρίς να περάσουν οι ίδιες από μια κριτική αντίληψη. Δεκαπέντε χρόνια αργότερα, την 13.2.1863, ο Marx θα γράψει στον Engels με αφορμή τη νέα πολωνική εξέγερση:

> Τι έχεις να πεις για την πολωνική υπόθεση; Το σίγουρο είναι, ότι η era of revolution έχει ξανά fairly opened in Europe. Και η γενική κατάσταση των πραγμάτων είναι καλή. Αλλά οι βολικές delusions και ο σχεδόν παιδιάστικος ενθουσιασμός με τον οποίο προσδοκούσαμε την εποχή της επανάστασης πριν τον Φεβρουάριο του 1848, έχουν πάει κατά διαόλου. Παλιοί σύντροφοι, όπως ο Weerth κ.ά, έχουν πεθάνει, άλλοι έχουν φύγει ή έχουν καταπέσει, ενώ τουλάχιστον προς το παρόν δεν βλέπω καμία νέα γενιά. Επιπλέον, γνωρίζουμε τώρα τι ρόλο παίζει η βλακεία στις επαναστάσεις, και πώς τις εκμεταλλεύονται τα διάφορα καθάρματα. (MEGA III/12, σ. 331)

Θα μπορούσε σαφώς να υποστηριχτεί πως οι παρατηρήσεις αυτές αποτελούν τμήμα της κληρονομιάς που έχει αφήσει ο Marx στις επόμενες γενιές, παράλληλα με τις αρθρογραφικές αναλύσεις του αναφορικά με την επανάσταση.

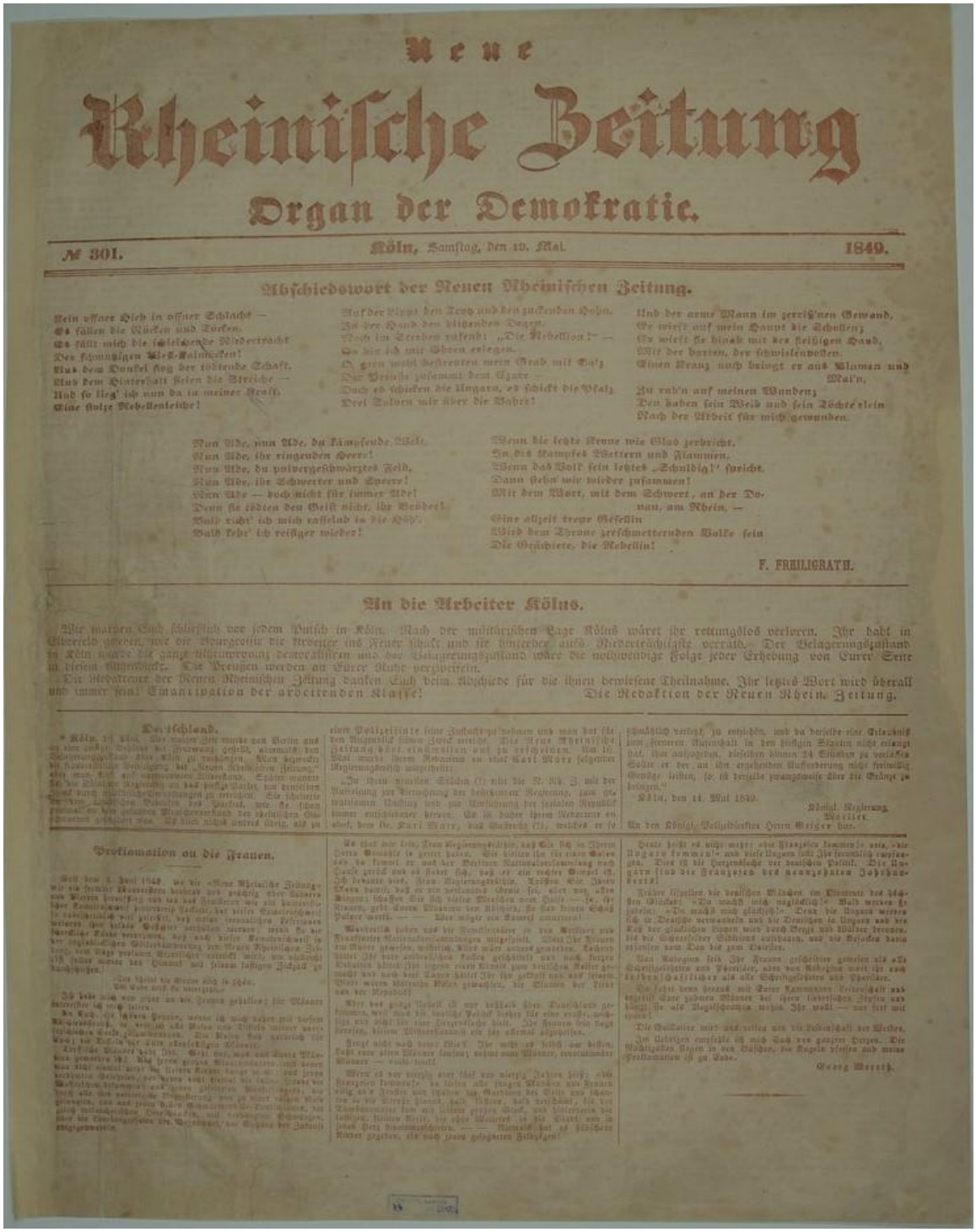

Neue
Rheinische Zeitung
Organ der Demokratie.

№ 301. Köln, Samstag, den 19. Mai. 1849.

Abschiedswort der Neuen Rheinischen Zeitung.

Kein offner Hieb in offner Schlacht —
Es fallen die Mücken und Tücken.
Es fällt mich die meuchelnde Niedertracht
Der schmutzigen Werk-Kalmäuschen!
Aus dem Dunkel flog der tödtende Schaft.
Aus dem Hinterhalt fielen die Streiche —
Und so lieg' ich nun da in meiner Kraft,
Eine stolze Rebellenleiche!

Auf der Lippe den Tenb und den zuckenden Hohn,
An der Hand den blitzenden Degen,
Noch im Tode rufend: „Die Rebellion!" —
So hör ich mir Ohren erlegen.
O gern wohl hätt'ranz mein Grab mit Salz
Der Preußin zusammt dem Czare —
Doch es schicken die Ungarn, es schickt die Pfalz
Drei Salven mir über die Bahre!

Und der arme Mann im zerriß'nen Gewand,
Er wirft auf mein Haupt die Schollen;
Er wischt sie hinab mit der fleißigen Hand,
Mit der harten, der schwielenvollen.
Einen Kranz auch bringt er aus Blumen und Mai'n,
Zu ruh'n auf meinen Wunden;
Den haben sein Weib und sein Töchterlein
Nach der Arbeit für mich gewunden.

Nun Ade, nun Ade, du Kämpfende Welt,
Nun Ade, ihr ringenden Heere!
Nun Ade, du pulvergeschwärztes Feld,
Nun Ade, ihr Schwerter und Speere!
Nun Ade — doch nicht für immer Ade!
Denn sie tödten den Geist nicht, ihr Brüder!
Bald reck' ich mich rasselnd in die Höh',
Bald kehr' ich rüstiger wieder!

Wenn die letzte Kanone wie Glas zerbricht,
An des Kampfes Wettern und Flammen,
Wenn das Volk sein letztes „Schuldig!" spricht,
Dann stehn wir wieder zusammen!
Mit dem Wort, mit dem Schwert, an der Donau, am Rhein, —
Eine allzeit treue Gesellin
Wird dem Throne zerschmetternden Volke sein
Die Geächtete, die Rebellin!

F. FREILIGRATH.

An die Arbeiter Kölns.

Wir warnen Euch schließlich vor jedem Putsch in Köln. Nach der militärischen Lage Kölns wäret ihr rettungslos verloren. Ihr habt in Elberfeld gesehen, wie die Bourgeoisie die Kreisser ins Feuer schickt und sie hinterher aufs Niederträchtigste verrath. Der Belagerungszustand in Köln wäre die ganz offenkundige und den Belagerungszustand wäre die nothwendige Folge jeder Erhebung von Eurer Seite in diesem Augenblicke. Die Preußen werden an Eurer Ruhe verzweifeln.

Die Redakteure der Neuen Rheinischen Zeitung danken Euch beim Abschiede für die ihnen bewiesene Theilnahme. Ihr letztes Wort wird überall und immer sein: Emancipation der arbeitenden Klasse!

Die Redaktion der Neuen Rhein. Zeitung.

Deutschland.

* Köln, 18 Mai. Der wahre Zweck unserer von Berlin aus so sehr gelobten Verfassung, die Verewigung des Belagerungszustandes über Köln zu verhängen, kann gegenwärtig die hartnäckige Bekämpfung der „Neuen Rheinischen Zeitung" aller und jeder angewandten Mittel kostet. Später wurden sie von Polizeiorganen, die das heilige Amt, den deutschen Geist durch unerschwingliche Stempelsteuern zu ersticken, die schützende Hand über das Unkraut, wie sie ihren gemeinen Mordgenossen, den preußischen Gensdarmen gehalten hat. Es kann nichts anderes übrig, als zu einem Polizeitricke seine Zuflucht zu nehmen und man hat sie den Augenblick hiezu gierig ersehen. Die Neue Rheinische Zeitung hat bekanntlich vor einiger Zeit die erfreuliche Nachricht gebracht, daß Marx, der Redakteur der „Neuen Rheinischen Zeitung" seine Ausweisung aus Preußen erhalten habe.

„In ihrem gestrigen Stücke (!) teilt die N. Rh. Z. mit der Ausweisung zur Verwaltung der dermaligen Regierung, zum gesetzlichen Dasein und zur Einführung der sozialen Republik einen entsprechenden Beruf. Es ist daher ihrem Redakteur ein Glück, dem Dr. Karl Marx, das Bürgerrecht (!), welches er so schmählich verlor, zu entziehen, und da derselbe eine Erleichterung zum ferneren Aufenthalt in den hiesigen Staaten nicht erlangt hat, ihn aufzugeben, demselben binnen 24 Stunden zu verlassen und er an ihn angehenden Aufforderung nicht freiwillig Genüge leisten, so ist derselbe zwangsweise über die Grenze zu bringen."

Köln, den 11. Mai 1849.

Königl. Regierung.
Moeller.

An den Königl. Polizeidirektor Herrn Geiger hier.

Proklamation an die Frauen.

Seit dem 1. Juni 1848, wo die „Neue Rheinische Zeitung" wie ein heimlicher Brandstifter durch geheime Agenten aus Wien hervorging und wo das Feuerwerk einer Reaktion, die sich selbst überlebt hat, in Berlin abgebrannt war, hat diese Demokratenzeitung in unablässiger Thätigkeit, bei jeder revolutionären Erhebung, bei jeder drohenden Gefahr, bei jedem heiligen Kampfe der Freiheit gegen die Knechtschaft, in der Nähe und Ferne, in Deutschland und Ungarn, in Italien und Polen, in Paris und Wien, in Berlin und Frankfurt, in Dresden und Elberfeld, in Baden und Rastatt, in Rom und Venedig, in Sicilien und Schleswig, in Siebenbürgen und Krakau, in Posen und Breslau, in Prag und Olmütz, in Kopenhagen und Stockholm, in Petersburg und Warschau, in Madrid und Lissabon, in Konstantinopel und Bukarest, in Amerika und Asien, in Afrika und Australien, in Europa und in der ganzen Welt, wo es nur Menschen gab, die für Freiheit und Recht, für Licht und Wahrheit, für Tugend und Ehre, für Glück und Wohlfahrt, für Leben und Liebe, für Gott und Unsterblichkeit, für Himmel und Erde, für Zeit und Ewigkeit, für Alles, was heilig und theuer ist, für Alles, was Menschenantlitz trägt, für Alles, was Menschenbrust schlägt, für Alles, was Menschenherz fühlt, für Alles, was Menschenauge weint, für Alles, was Menschenmund jammert, für Alles, was Menschenhand ringt, für Alles, was Menschenfuß wandelt, für Alles, was Menschenkopf denkt, für Alles, was Menschenseele ahnt, für Alles, was Menschenleib leidet, für Alles, was Menschenwesen ist, für Alles, was Menschenwort spricht, für Alles, was Menschenthat vollbringt, für Alles, was Menschenwerk schafft, für Alles, was Menschenwille will, für Alles, was Menschenkraft kann, für Alles, was Menschenmacht vermag, für Alles, was Menschenherrlichkeit ist, für Alles, was Menschenwürde heißt, für Alles, was Menschenrecht ist, für Alles, was Menschenpflicht ist, für Alles, was Menschenbestimmung ist, für Alles, was Menschenleben ist, für Alles, was Menschenglück ist, für Alles, was Menschenelend ist, für Alles, was Menschenschicksal ist, für Alles, was Menschenthränen ist, für Alles, was Menschenblut ist, für Alles, was Menschenfreude ist, für Alles, was Menschenschmerz ist, für Alles, was Menschenlust ist, für Alles, was Menschenleid ist, für Alles, was Menschenhoffnung ist, für Alles, was Menschenverzweiflung ist, für Alles, was Menschenfreiheit ist, für Alles, was Menschenknechtschaft ist, für Alles, was Menschenwohl ist, für Alles, was Menschenunglück ist, für Alles, was Menschenglaube ist, für Alles, was Menschenunglaube ist, für Alles, was Menschenliebe ist, für Alles, was Menschenhaß ist, für Alles, was Menschenleben ist, für Alles, was Menschentod ist, für Alles, was Menschenauferstehung ist, für Alles, was Menschenewigkeit ist, für Alles, was Menschenzeit ist, für Alles, was Menschenraum ist, für Alles, was Menschenmaß ist, für Alles, was Menschenzahl ist, für Alles, was Menschenmaß ist, für Alles, was Menschenmaß ist, für Alles, was Menschenmaß

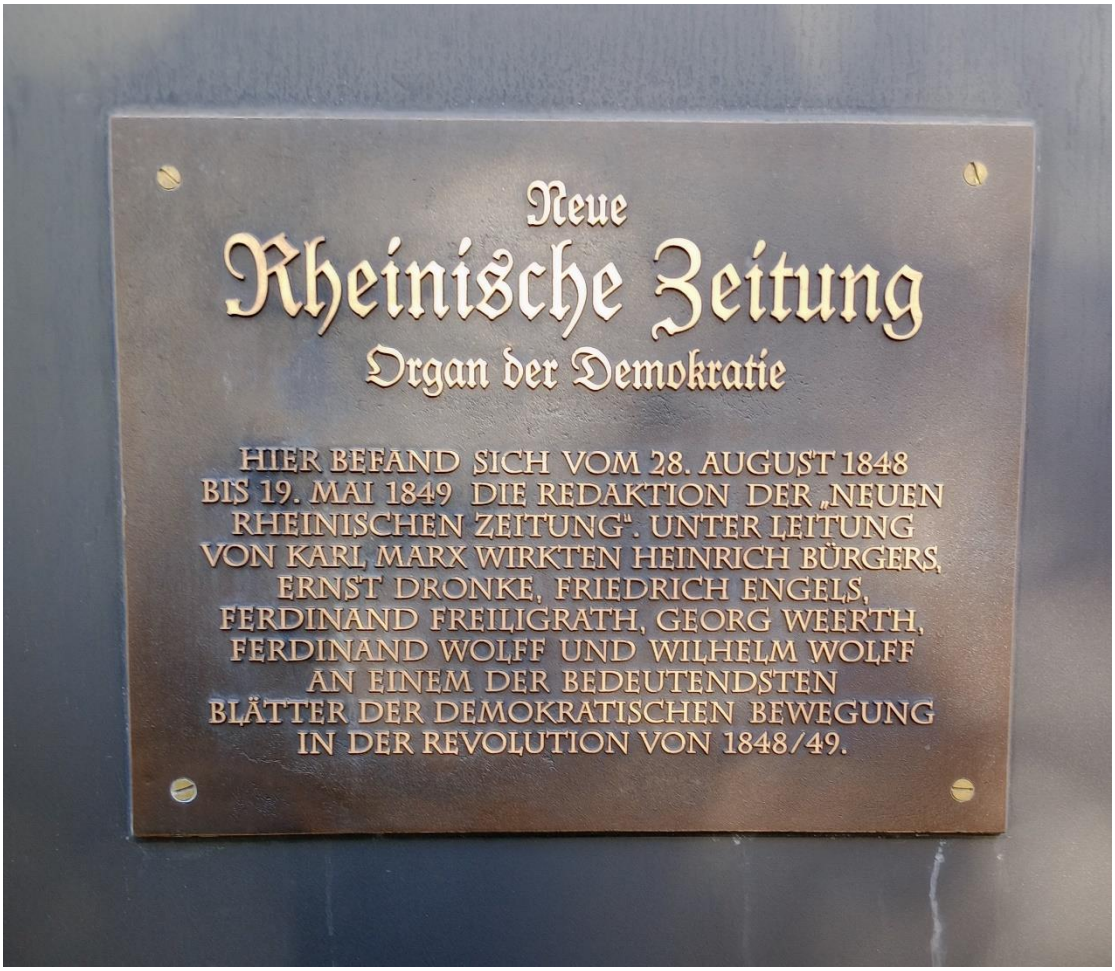

Αναμνηστική πλακέτα στο κτίριο που στέγαζε τη Νέα Εφημερίδα του Ρήνου στην Κολωνία, στη σημερινή Χόιμαρκτ 65:
«Νέα Εφημερίδα του Ρήνου. Όργανο της Δημοκρατίας. Εδώ στεγαζόταν από την 28η Αυγούστου 1848 μέχρι την 19η Μαΐου 1849 η σύνταξη της *Νέας Εφημερίδας του Ρήνου*. Υπό τη διεύθυνση του Karl Marx, εργάστηκαν οι Heinrich Bürgers Ernst Dronke, Friedrich Engels, Ferdinand Freiligrath, Georg Weerth, Ferdinand Wolff και Wilhelm Wolff σε ένα από τα σημαντικότερα φύλλα του δημοκρατικού κινήματος στην επανάσταση του 1848/49».
Πρόκειται για το μοναδικό μνημείο της Κολωνίας που αναφέρεται στον Marx.

Ο Friedrich Engels τη δεκαετία του 1840

Friedrich Engels

|1| Από το Παρίσι στη Βέρνη*

I.
Σηκουάνας και Λίγηρας.

La belle France! Όντως, οι Γάλλοι έχουν μια όμορφη χώρα & έχουν δίκιο να είναι περήφανοι γι' αυτήν.

Ποια χώρα στην Ευρώπη μπορεί να συγκριθεί σε πλούτο, σε πολυσχιδία των τοποθεσιών & των προϊόντων, σε οικουμενικότητα με τη Γαλλία;

Η Ισπανία; Αλλά, δύο τρίτα της επιφάνειάς της είναι εξαιτίας της αμέλειας ή εκ φύσεως μια καυτή πέτρινη έρημος, & η ατλαντική πλευρά της χερσονήσου, η Πορτογαλία, δεν της ανήκει.

Η Ιταλία; Μα, από τότε που η οδός του διεθνούς εμπορίου περνά μέσα από τον Ωκεανό, από τότε που τα ατμόπλοια διασχίζουν την Μεσόγειο, η Ιταλία κείται εγκαταλειμμένη.

Η Αγγλία; Μα η Αγγλία έχει εδώ και ογδόντα χρόνια αναχθεί σε εμπόριο & βιομηχανία, σε αιθάλη άνθρακα & σε κτηνοτροφία, & η Αγγλία έχει έναν φρικτό μολυβένιο ουρανό και καθόλου κρασί.

Η Γερμανία άραγε; Στο Βορρά μια επίπεδη αμμώδης επιφάνεια, χωρισμένη από τον ευρωπαϊκό Νότο από το γρανίτινο τείχος των Άλπεων, χωρίς κρασί, χώρα της μπύρας, του σναπς & του ψωμιού σίκαλης, των στεγνωμένων ποταμών & επαναστάσεων!

Η Γαλλία όμως! Απλωμένη σε τρεις θάλασσες, διατρεχόμενη από πέντε μεγάλους ποταμούς σε τρεις κατευθύνσεις, στον Βορρά σχεδόν γερμανικό & βελγικό κλίμα, στο Νότο σχεδόν ιταλικό· στον Βορρά το σιτάρι, στο Νότο το καλαμπόκι & το ρύζι· στον Βορρά η κράμβη, στο Νότο η ελιά· στον Βορρά το λινάρι, στο Νότο το μετάξι, & σχεδόν παντού το κρασί.

Και τι κρασί! Τι ποικιλία, από το Μπορντό μέχρι τον Βουργουνδό, από τον Βουργουνδό μέχρι το βαρύ Αγιωργίτικο, το Λυνέλ & το Φροντινιάν του Νότου· & από αυτά στην αφρώδη σαμπάνια! Τι ποικιλία του λευκού & του κόκκινου, από το Πτι Μακόν ή το Σαμπλί στο Σαμπερτέν, στο Σατώ Λαρός, στο Σωτέρν, στο Ρουσιγιόν, στον αφρώδη οίνο! Και όταν σκεφτεί κανείς, πως |2| καθένα από αυτά τα κρασιά προκαλεί διαφορετική μέθη, πως μπορεί κανείς με λίγες

* Τίτλος πρωτοτύπου: *Von Paris nach Bern*. Το κείμενο γράφτηκε την περίοδο τέλη Οκτωβρίου-Νοέμβριος 1848, και παρέμεινε ημιτελές. Δημοσιεύθηκε πρώτη φορά στη *Νέα Εποχή*, τόμ. 1, τχ. 1-2, 1898-1899.

φιάλες να διατρέξει όλες τις βαθμίδες από την καντρίλια του Musard* μέχρι την Μασσαλιώτιδα, από τρέλα του καν-καν μέχρι την άγρια φωτιά του επαναστατικού πυρετού, & τελικά να καταλήξει με ένα μπουκάλι σαμπάνια στην πιο εύθυμη αποκριάτικη διάθεση του κόσμου!

Μόνο δε η Γαλλία έχει ένα Παρίσι, μια πόλη όπου ο ευρωπαϊκός πολιτισμός εκδιπλώνεται στην πληρέστερη άνθισή του, στην οποία ενώνονται όλες οι νευρικές ίνες της ευρωπαϊκής ιστορίας, & από την οποία σε τακτικά διαστήματα ξεσπούν οι ηλεκτρικές εκκενώσεις από τις οποίες τρέμει όλος ο κόσμος· μια πόλη ο πληθυσμός της οποίας συνδυάζει το πάθος της απόλαυσης με το πάθος της ιστορικής δράσης όπως κανένας άλλος λαός, οι κάτοικοι της οποίας ξέρουν να ζουν σαν τους πιο εκλεπτυσμένους επικούρειους της Αθήνας & και να πεθαίνουν σαν τους πιο ατρόμητους Σπαρτιάτες, Αλκιβιάδης & Λεωνίδας σε ένα πρόσωπο· μια πόλη η οποία πραγματικά, όπως λέει ο Louis Blanc, είναι η καρδιά & το μυαλό του κόσμου.

Όταν κοιτάξει κανείς το Παρίσι από μια ψηλή σκοπιά της πόλης, ή από την Μονμάρτη ή από την ταράτσα του Σαιν-Κλου, όταν περπατήσει κανείς τον περιβάλλοντα χώρο της, τότε αντιλαμβάνεται πως η Γαλλία γνωρίζει τι έχει με το Παρίσι, πως η Γαλλία ανάλωσε τις καλύτερες δυνάμεις της για να θρέψει & να φροντίσει το Παρίσι με τον καλύτερο τρόπο. Σαν οδαλίσκη πάνω σε ένα λαμπερό χάλκινο διβάνι απλώνεται η περήφανη πόλη πάνω στους θερμούς, αμπελόφυτους λόφους της ελικοειδούς κοιλάδας του Σηκουάνα. Πού αλλού στον κόσμο υπάρχει μια θέα όπως εκείνη από τους δύο σιδηροδρόμους των Βερσαλιών κάτω στην πράσινη κοιλάδα με τα αναρίθμητα χωριά & τους οικισμούς, |3| & πού υπάρχουν τέτοια χωριά και κωμοπόλεις με τόσο θελκτική τοποθεσία, κτισμένα τόσο καθαρά & όμορφα, απλωμένα με τόσο γούστο, όπως το Συρέν, το Σαιν-Κλου, οι Σέβρες, το Μοντμορενσύ, το Ενγκιάν, & αναρίθμητα άλλα; Βγείτε από όποια πύλη θέλετε, ακολουθήστε κατά τύχη όποιο δρόμο θέλετε, & παντού θα συναντήσετε το ίδιο όμορφο περιβάλλον, το ίδιο γούστο στη χρήση της περιοχής, την ίδια διακόσμηση & καθαριότητα. Και πάλι όμως, είναι μόνο η ίδια η βασίλισσα των πόλεων αυτή που έχει δημιουργήσει για τον εαυτό της αυτή την θαυμάσια τοποθεσία.

Αλλά βέβαια, απαιτείται και μια Γαλλία για να δημιουργήσετε ένα Παρίσι, & μόνο όταν έχει γνωρίσει κανείς τον άφθονο πλούτο αυτής της έξοχης χώρας, αντιλαμβάνεται πως μπόρεσε να δημιουργηθεί τούτο το απαστράπτον, πλούσιο, ασύγκριτο Παρίσι. Βεβαίως, δεν το αντιλαμβάνεται κανείς αυτό όταν έρχεται από τον Βορρά, διασχίζοντας με τον σιδηρόδρομο τους κάμπους της Φλάνδρας & του Αρτουά, τους χωρίς δάση & αμπέλια λόφους της Πικαρδίας.

Εκεί δεν βλέπει κανείς τίποτε άλλο από σιταροχώραφα & λιβάδια, η μονοτονία των οποίων διακόπτεται μόνο από βαλτώδεις κοιλάδες ποταμών, από

* Philippe Musard (1792–1859), δημοφιλής Γάλλος συνθέτης και διευθυντής ορχήστρας του 19ου αιώνα.

μακρινούς, θαμνώδεις λόφους· και μόνο όταν στο Ποντουάζ εισέρχεται στην περιφέρεια της παρισινής ατμόσφαιρας, αντιλαμβάνεται κανείς κάτι από την «όμορφη Γαλλία». Αντιλαμβάνεται κανείς κάπως περισσότερο το Παρίσι όταν έρχεται στην πρωτεύουσα μέσα από τις καρπερές κοιλάδες της Λωραίνης, μέσα από τους αμπελοστεφάνωτους ασβεστολιθικούς λόφους της Καμπανίας, κατά μήκος της όμορφης κοιλάδας του Μάρνη· το αντιλαμβάνεται δε ακόμη καλύτερα, όταν ταξιδεύει μέσα από τη Νορμανδία & πότε ακολουθεί από τη Ρουέν προς το Παρίσι με τον σιδηρόδρομο τις έλικες του Σηκουάνα, πότε τις |4| διασχίζει. Ο Σηκουάνας φαίνεται να αποπνέει τον παρισινό αέρα μέχρι την εκβολή του· τα χωριά, οι πόλεις, οι λόφοι, όλα θυμίζουν το περιβάλλον του Παρισιού, με την μόνη διαφορά πως όλα γίνονται ομορφότερα, αφθονότερα, πιο καλόγουστα όσο προσεγγίζει κανείς το κέντρο της Γαλλίας. Κατάλαβα όμως πλήρως, πώς ήταν δυνατό να υπάρχει το Παρίσι, όταν πορεύτηκα κατά μήκος του Λίγηρα & από εκεί στράφηκα μέσα από τα υψώματα προς τις βουργουνδικές αμπελόφυτες κοιλάδες.

Γνώρισα το Παρίσι τα τελευταία δύο χρόνια της μοναρχίας, όταν η αστική τάξη απολάμβανε πλήρως την κυριαρχία της, όταν το εμπόριο & η βιομηχανία πήγαιναν καλά, όταν η μεγάλη & μικρή αστική νεολαία είχε ακόμη χρήματα για απόλαυση & για σπατάλη, & όταν ακόμη και ένα τμήμα των εργατών ήταν αρκετά εύπορο ώστε να μπορεί να συμμετέχει στην γενική ευθυμία & ξεγνοιασιά. Ξαναείδα το Παρίσι κατά την σύντομη μέθη του ρεπουμπλικανικού μήνα του μέλιτος, τον Μάρτιο & τον Απρίλιο [1848], όπου οι εργάτες, οι αισιόδοξοι ανόητοι,* αποφάσισαν με την πλέον αμέριμνη πεποίθηση «να αντέξουν τρεις μήνες αθλιότητας»* για την πολιτεία, τρώγοντας ξερό ψωμί & πατάτες τη διάρκεια της ημέρας & το βράδυ φυτεύοντας δέντρα ελευθερίας στα βουλεβάρτα, έριχναν πυροτεχνήματα, & τραγουδούσαν την Μασσαλιώτιδα, & όπου οι αστοί, κρυμμένοι όλη την ημέρα στα σπίτια τους, προσπαθούσαν να καθησυχάσουν την οργή του λαού μέσα από χρωματιστά φανάρια. Επέστρεψα και πάλι τον Οκτώβριο – χωρίς να το θέλω, εξαιτίας του Hecker!* Μεταξύ του Παρισιού του τότε & του τώρα υπήρχε η 15η Μαΐου & η 25η Ιουνίου, υπήρχε ο φοβερότερος αγώνας που είχε ποτέ ο κόσμος, |5| υπήρχε μια θάλασσα αίματος, υπήρχαν δεκαπέντε χιλιάδες πτώματα. Οι οβίδες του Cavaignac είχαν σκορπίσει στον αέρα την ανυπέρβλητη παρισινή ευθυμία· η Μασσαλιώτιδα & το Chant du Départ είχαν σιγήσει, μόνο οι αστοί σφύριζαν το Mourir pour la patrie ανάμεσα στα δόντια, οι εργάτες, χωρίς ψωμί & χωρίς όπλα, έτριζαν τα δόντια τους με συγκρατημένη αγανάκτηση· στο σχολείο της κατάστασης πολιορκίας η ενθουσιώδης πολιτεία είχε γίνει αξιότιμη, ήπια, ευπρεπής και μετριοπαθής (sage et modérée). Αλλά

* Έκφραση («Hoffnungsvolle Toren») από το ποίημα του J. W. Goethe *Προμηθέας*.

* Διατύπωση από άρθρο του Marx στη *Νέα Εφημερίδα του Ρήνου* (29.6.1848), με τίτλο *Η επανάσταση του Ιουνίου*.

* Ο Hecker ήταν ο εισαγγελέας της Κολωνίας. Είχε ασκήσει δίωξη στη σύνταξη της NEP.

το Παρίσι ήταν νεκρό, δεν ήταν πλέον Παρίσι. Στα βουλεβάρτα μόνο αστοί και αστυνομικοί πράκτορες· οι αίθουσες χορού, τα θέατρα ερημωμένα· τα χαμίνια τυλιγμένα με τη στολή της Κινητής Φρουράς, πουλημένα στην έντιμη Πολιτεία για τριάντα σου την ημέρα, και όσο πιο ηλίθια γίνονταν τόσο περισσότερο τα εκτιμούσε η αστική τάξη – κοντολογίς, ήταν και πάλι το Παρίσι του 1847, αλλά χωρίς το πνεύμα, χωρίς τη ζωή, χωρίς τη φωτιά & τη ζύμωση που έφερναν τότε παντού οι εργάτες. Το Παρίσι ήταν νεκρό, και αυτό το ωραίο κουφάρι ήταν τόσο πιο φρικαλέο όσο πιο όμορφο ήταν.

Δεν άντεχα άλλο σε τούτο το νεκρό Παρίσι. Έπρεπε να φύγω, ασχέτως πού. Λοιπόν, αρχικά στην Ελβετία. Δεν είχα πολλά χρήματα, συνεπώς θα πήγαινα πεζός. Ούτε και με ενδιέφερε ο συντομότερος δρόμος· δεν αποχωρίζεται κανείς ευχαρίστως τη Γαλλία.

Ένα ωραίο πρωί λοιπόν ξεκίνησα & άρχισα την πορεία μου χωρίς κάποιο σχέδιο, κατευθείαν προς το Νότο. Χάθηκα ανάμεσα στα χωριά από τη στιγμή που βγήκα από τα προάστια· αυτό ήταν φυσικό. Τέλος, κατέληξα στην μεγάλη λεωφόρο για τη Λυών. Την ακολούθησα για ένα διάστημα, με παρακάμψεις στους λόφους. Από εκεί επάνω έχει κανείς πανέμορφη |6| θέα, ο Σηκουάνας & στις δύο κατευθύνσεις, προς το Παρίσι & το Φοντενεμπλώ. Βλέπει κανείς στο απέραντο βάθος το ποτάμι να απλώνεται φιδωτό στην πλατιά κοιλάδα, και στις δύο πλευρές αμπελόφυτοι λόφοι, στο βάθος τα γαλάζια βουνά, πίσω από τα οποία κυλά ο Μάρνης.

Δεν ήθελα όμως να πάω τόσο απευθείας στη Βουργουνδία· ήθελα πρώτα τον Λίγηρα. Άφησα λοιπόν την δεύτερη μέρα τη λεωφόρο, & ανέβηκα στα υψώματα προς την Ορλεάνη. Φυσικά, χάθηκα και πάλι ανάμεσα στα χωριά, μια και μοναδικούς οδηγούς είχα τον ήλιο & τους αγρότες που ήταν αποκομμένοι από όλο τον κόσμο, και δεν ήξεραν πού πάει ο δρόμος δεξιά και πού αριστερά. Διανυκτέρευσα σε κάποιο χωριό, το όνομα του οποίου δεν κατάφερα ποτέ να ξακρίνω από την χωριάτικη ντοπιολαλιά, δεκαπέντε λεύγες από το Παρίσι, στον υδροκρίτη μεταξύ Σηκουάνα & Λίγηρα.

Αυτός ο υδροκρίτης σχηματίζεται από μια πλατιά ράχη που εκτείνεται από τα νοτιοανατολικά στα βορειοδυτικά. Και στις δύο πλευρές υπάρχουν πολυάριθμες κοιλάδες, ποτισμένες από μικρά ρυάκια ή ποτάμια. Πάνω στα ανεμοδαρμένα υψίπεδα φυτρώνει μόνο σιτάρι, μαυροσίταρο, τριφύλλι και λαχανικά· ωστόσο, στις πλαγιές της κοιλάδας φυτρώνει παντού αμπέλι. Οι πλαγιές της κοιλάδας που βλέπουν ανατολικά είναι σχεδόν όλες τους σκεπασμένες με τις μεγάλες μάζες εκείνων των ασβεστολθικών βράχων, τους οποίους οι Άγγλοι γεωλόγοι ονομάζουν Bolderstones & τους οποίους απαντά κανείς συχνά στους δευτερεύοντες & τριτογενείς λόφους. Οι τεράστιοι γαλάζιοι όγκοι, μεταξύ των οποίων αναπτύσσονται πράσινοι θάμνοι & νεαρά δέντρα, σχηματίζουν μια διόλου άσχημη αντίθεση με τα λιβάδια της κοιλάδας & τα αμπέλια της απέναντι πλαγιάς.

|7| Σταδιακά κατέβηκα σε μια από αυτές τις μικρές ποταμίσιες κοιλάδες & την ακολούθησα για κάποιο διάστημα. Τελικά, έπεσα πάνω σε έναν αγροτικό δρόμο, & έτσι σε ανθρώπους από τους οποίους μπορούσα να μάθω τέλος πάντων που βρισκόμουν. Ήμουν κοντά στην Μαλζέρμπ, στα μισά του δρόμου μεταξύ Ορλεάνης & Παρισιού. Η ίδια η Ορλεάνη ήταν πολύ μακριά στα δυτικά για μένα· ο επόμενος στόχος μου ήταν η Νεβέρ, & έτσι ανέβηκα και πάλι το επόμενο βουνό με κατεύθυνση το Νότο. Από πάνω μια πολύ όμορφη θέα: ανάμεσα σε δασώδη όρη η όμορφη πολιτειούλα Μαλζέρμπ, στις πλαγιές πολυάριθμα χωριά, πάνω, σε μια κορφή ο πύργος Σατωμπριάν. Και κάτι που το βρήκα ακόμη πιο ωραίο: απέναντι, πέρα από ένα στενό φαράγγι, μια περιφερειακή οδός που πήγαινε κατευθείαν στο Νότο.

Στη Γαλλία υπάρχουν τριών ειδών δρόμοι: οι κρατικοί δρόμοι, τέως βασιλικοί, τώρα ονομαζόμενοι εθνικές οδοί, ωραίες φαρδιές λεωφόροι, που συνδέουν τις σημαντικότερες πόλεις μεταξύ τους. Αυτές οι εθνικές οδοί, στην περιφέρεια του Παρισιού οδοί όχι μόνο δεξιοτεχνικά χαραγμένες αλλά και με αληθινή χλιδή, μεγαλοπρεπείς, εξήντα & πάνω πόδια φάρδος, στη μέση πλακοστρωμένες αλλέες με φτελιές, γίνονται πιο άσχημες, πιο στενές & άδεντρες όσο περισσότερο απομακρύνεται κανείς από το Παρίσι & όσο μικρότερη σημασία έχει η οδός. Γίνονται τότε κατά τόπους τόσο άσχημες, ώστε μετά από δύο ώρες μέτριας βροχής δεν μπορεί σχεδόν να τις διαβεί κανένας πεζοπόρος. Η δεύτερη τάξη είναι οι περιφερειακές οδοί, που αποκαθιστούν τη συγκοινωνία δευτέρου βαθμού, χρηματοδοτημένες από περιφερειακά κονδύλια, στενότερες & λιγότερο καλαίσθητες από τις εθνικές οδούς. Την τρίτη τάξη τέλος αποτελούν οι μεγάλοι τοπικοί δρόμοι (chemins de grande communication) χαραγμένοι με κονδύλια του καντονιού, στενοί, ταπεινοί δρόμοι, αλλά |8| κατά τόπους σε καλύτερη κατάσταση από τις μεγάλες λεωφόρους.

Κόβοντας δρόμο μέσα από τα χωράφια μπήκα στην περιφερειακή οδό μου, διαπιστώνοντας προς μεγίστη χαρά μου ότι οδηγούσε με την πλέον αμετάβλητη ευθύτητα στο Νότο. Χωριά & πανδοχεία ήταν σπάνια· μετά από πολύωρη πορεία βρήκα επιτέλους ένα μεγάλο αγρόκτημα, όπου μου σερβίραν με την μεγαλύτερη προθυμία λίγα αναψυκτικά, για τα οποία ζωγράφισα για τα παιδιά του σπιτιού ορισμένες κωμικές φάτσες & δηλώνοντας πολύ σοβαρά: αυτός είναι ο στρατηγός Cavaignac, τούτος είναι ο Λουδοβίκος Ναπολέων, αυτός ο Armand Marrast, ο Ledru Rollin κ.λπ., φτυστοί οι ίδιοι. Οι αγρότες κοίταξαν τα παραμορφωμένα πρόσωπα με μεγάλο σεβασμό, με ευχαρίστησαν με μεγάλη χαρά, & κρέμασαν αμέσως τα εντυπωσιακά ζωντανά πορτραίτα στον τοίχο. Από αυτούς τους καλούς ανθρώπους έμαθα επίσης ότι βρισκόμουν στο δρόμο από το Μαλζέρμπ προς το Σατωνέφ στον Λίγηρα, μέχρι τον οποίο είχα ακόμη περίπου δώδεκα λεύγες.

Βάδισα μέσα από το Πιζό & έναν άλλο μικρό οικισμό, το όνομα του οποίου έχω ξεχάσει, & ήρθα αργά το απόγευμα στην Μπελγκάρντ, ένα όμορφο & σχετικά μεγάλο μέρος, όπου διανυκτέρευσα. |9| Ο δρόμος μέσα από το

υψίπεδο, το οποίο κατά τα άλλα παράγει κρασί σε πολλά σημεία, ήταν σχετικά μονότονος.

Το επόμενο πρωί ξεκίνησα για το Σατωνέφ, πέντε λεύγες ακόμη, & μετά από εκεί κατά μήκος του Λίγηρα στην εθνική οδό από την Ορλεάνη προς το Νεβέρ.

> Κάτω απ' τις ανθισμένες μυγδαλιές
> Στου Λίγηρα την πράσινη όχθη,
> Τι ωραία τα όνειρα,
> Που βρήκα την αγάπη μου–*

Έτσι τραγουδά κάποιος λήρος Γερμανός νεαρός & κάποια τρυφερή Γερμανίδα παρθένα με τις λέξεις της Helmina von Chezy που σε κάνουν να λιώνεις & τη λιωμένη μελωδία του Karl Maria von Weber. Όποιος όμως αναζητά στον Λίγηρα αμυγδαλιές & απαλό ερωτικό ρομαντισμό, όπως ήταν της μόδας τη δεκαετία του 1820 στη Δρέσδη, θρέφει φοβερές αυταπάτες, όπως αυτές που ταιριάζουν ουσιαστικά σε έναν απότοκο Γερμανό διανοούμενο τρίτης γενεάς.

Από το Σατωνέφ μέσω του Λε Μπορντ μέχρι την Νταμπιέρ δεν καταφέρνει κανείς σχεδόν διόλου να δει τούτο τον ρομαντικό Λίγηρα. Ο δρόμος βαδίζει σε μια απόσταση 2-3 λευγών από το ποτάμι, πάνω από τους λόφους, & μόνο σπάνια βλέπει κανείς μακριά τα νερά του Λίγηρα να λάμπουν στον ήλιο. Η περιοχή είναι πλούσια σε κρασί, δημητριακά, φρούτα· προς το ποτάμι υπάρχουν πλούσια λιβάδια· ωστόσο, η θέα της κοιλάδας, χωρίς δάση και περίκλειστης από κυματιστούς λόφους, είναι μάλλον μονότονη.

Καταμεσής στο δρόμο, κοντά σε κάποια αγροτόσπιτα, συνάντησα ένα καραβάνι τεσσάρων ανδρών, τριών γυναικών & αρκετών παι|10|διών, που έσερναν τρεις βαρυφορτωμένες γαϊδουράμαξες, & και μαγείρευαν το μεσημεριανό τους σε μια μεγάλη φωτιά πάνω στον ανοιχτό δρόμο. Έμεινα μια στιγμή ακίνητος: δεν είχα κάνει λάθος, μιλούσαν γερμανικά, με την πιο σκληρή βορειογερμανική διάλεκτο. Τους μίλησα· καταγοητεύτηκαν ακούγοντας την μητρική γλώσσα τους καταμεσής στη Γαλλία. Ήταν μάλιστα Αλσατοί, από την περιοχή του Στρασβούργου, οι οποίοι κάθε χρόνο μετακινούνταν στο εσωτερικό της Γαλλίας με αυτό τον τρόπο & κέρδιζαν τα προς το ζην με καλαθοπλεκτική. Στην ερώτησή μου, αν μπορούσαν να ζήσουν από αυτό, μου απάντησαν: «Πολύ δύσκολα, όταν πρέπει να αγοράσεις τα πάντα· συνήθως ζητιανεύουμε». Μετά από λίγο βγήκε και ένας πολύ ηλικιωμένος άνδρας από μια από τις άμαξες, όπου είχε ένα πλήρες κρεβάτι. Η όλη ομήγυρη είχε κάτι πολύ τσιγγάνικο στα παρδαλά ρούχα τους που είχαν ζητιανέψει, από τα οποία κανένα κομμάτι δεν ταίριαζε στο άλλο. Ωστόσο, φαίνονταν πολύ ευδιάθετοι & μου πήραν τ' αυτιά με αφηγήσεις για τις περιοδείες τους, & καταμεσής στην

* Στίχοι από το λιμπρέτο της όπερας *Ευρυάνθη* (1823) του Carl Maria von Weber· το λιμπρέτο ήταν γραμμένο από την ποιήτρια Helmina von Chezy.

πιο εύθυμη φλυαρία η κοκκινομάλλα μάνα & η κόρη, ένα γαλανομάτικο ήπιο πλάσμα, σχεδόν μαλλιοτραβήχτηκαν. Δεν μπορούσα παρά να θαυμάσω με τι δύναμη η γερμανική ευδιαθεσία & εγκαρδιότητα επιβάλλεται ακόμη και μέσα από τις πιο τσιγγάνικες σχέσεις ζωής & ενδυμασίας, τους ευχήθηκα Καλημέρα & συνέχισα το ταξίδι μου, συνοδευόμενος για ένα διάστημα από έναν από τους τσιγγάνους, ο οποίος πριν από το γεύμα τρατάρισε τον εαυτό του μια βόλτα στην |11| κοκκαλιάρικη πλάτη ενός λιπόσαρκου γαϊδάρου.

Το βράδυ έφτασα στην Νταμπιέρ, ένα μικρό χωριό όχι μακριά από τον Λίγηρα. Εδώ η κυβέρνηση είχε βάλει 3-400 Παριζιάνους εργάτες, απομεινάρια των πρώην Εθνικών Εργαστηρίων, να κτίσουν ένα φράγμα ενάντια στις πλημμύρες. Ήταν εργάτες όλων των ειδών, χρυσοχόοι, κρεοπώλες, υποδηματοποιοί, επιπλοποιοί, μέχρι κάτω στους ρακοσυλλέκτες των παρισινών βουλεβάρτων. Βρήκα περίπου είκοσι από αυτούς στο πανδοχείο όπου διανυκτέρευσα. Ένας σωματώδης χασάπης, ο οποίος είχε ήδη προαχθεί σε ένα είδος επιστάτη, μιλούσε με μεγάλο ενθουσιασμό για την επιχείρηση: λάμβανε κανείς από τριάντα μέχρι εκατό σου την ημέρα, ανάλογα πώς εργάζεται κανείς, ήταν εύκολο να βγάλεις σαράντα μέχρι εξήντα σου, αν έδειχνες κάποια προθυμία. Ήθελε να με βάλει μεμιάς στο συνεργείο του· σύντομα [μου έλεγε] θα μάθαινα τα κόλπα, & σίγουρα ήδη την δεύτερη εβδομάδα θα κέρδιζα πενήντα σου τη μέρα, μπορούσα να κάνω την τύχη μου & υπάρχει εργασία τουλάχιστον για έξι ακόμη μήνες. Μου φάνηκε πως δεν θα μου ήταν άσχημο να αφήσω για έναν ή δύο μήνες την πένα και να πιάσω το φτυάρι· αλλά δεν είχα χαρτιά, & θα μπλεκόμουν άσχημα.

Αυτοί οι Παρισινοί εργάτες είχαν διατηρήσει πλήρως την παλιά ευθυμία τους. Έκαναν τη δουλειά τους, δέκα ώρες την ημέρα, με γέλια & αστεία, διασκέδαζαν στις ελεύθερες ώρες με ξεκαρδιστικά πειράγματα, & τα απογεύματα ψυχαγωγούνταν με το να «déniaiser»* τις χωριατοπούλες. Κατά τα άλλα όμως, με την απομόνωσή τους σε ένα μικρό χωριό είχαν εντελώς αναισθητοποιηθεί. Δεν υπήρχε ίχνος από την απασχόληση με τα συμφέροντα της τάξης τους, με τα τρέχοντα πολιτικά ζητήματα που τόσο έθιγαν τους εργάτες. Φαινόταν πως δεν διάβαζαν διόλου πλέον εφημερίδες. Όλη η πολιτική περιοριζόταν σ' αυτούς στην απόδοση παρατσουκλιών· ο ένας, ένας μεγαλόσωμος, δυνατός αλήτης, λεγόταν Caussidière, ο άλλος, ένας κακός εργάτης & βαρύς μέθυσος, ονομαζόταν Guizot, κ.ο.κ. Η κοπιαστική εργασία, το σχετικά καλό βιοτικό επίπεδο, και προπάντων η αποκοπή από το Παρίσι & η εκτόπιση σε μια κλειστή, ήσυχη γωνιά της Γαλλίας είχαν περιορίσει εκπληκτικά τον ορίζοντά τους. Κόντευαν να γίνουν αγρότες, & ήταν μόλις δύο μήνες εκεί.

|12| Το άλλο πρωί έφτασα στην Γιέν, & έτσι τελικά στην ίδια την κοιλάδα του Λίγηρα. Η Γιέν είναι μια μικρή κωμόπολη με στενοσόκακα, με μια ωραία προκυμαία & μια γέφυρα πάνω από τον Λίγηρα, ο οποίος εδώ ως προς το

* Το ρήμα σημαίνει ξεστραβώνω, ανοίγω τα μάτια σε κάποιον, και κατά μεταφορά ξεπαρθενεύω.

πλάτος μόλις που φτάνει τον Μάιν στη Φραγκφούρτη. Είναι εν γένει πολύ ρηχός, & γεμάτος αμμούδες.

Από τη Γιέν στο Μπριάρ ο δρόμος πηγαίνει μέσα από την κοιλάδα, περίπου ένα τέταρτο του μιλίου μακριά από τον Λίγηρα. Η κατεύθυνση είναι νοτιοανατολική, & η περιοχή προσλαμβάνει σταδιακά ένα νότιο χαρακτήρα. Φτελιές, μελιές, ακακίες ή καστανιές σχηματίζουν την αλλέα· πυκνά λιβάδια & πλούσια χωράφια, ανάμεσα από τα καλάμια των οποίων ξεπρόβαλε μια μετασυλλεκτική σοδειά τριφυλλιού, με μακρές σειρές από λεύκες, αποτελούν το έδαφος της κοιλάδας· πέρα από τον Λίγηρα, σε μια ομιχλώδη απόσταση, μια σειρά λόφων, στην εδώ πλευρά, κολλητά δίπλα στο δρόμο μια δεύτερη αλυσίδα λόφων, φυτεμένων πλήρως με αμπέλια. Η κοιλάδα του Λίγηρα δεν είναι εδώ διόλου εντυπωσιακή ή ρομαντική, όπως είθισται να λέγεται, αλλά προκαλεί μια ιδιαίτερα ευχάριστη εντύπωση· διαπιστώνει κανείς από όλη την πλούσια βλάστηση το ήπιο κλίμα, στο οποίο οφείλει την άνθισή της. Ακόμη και στις πιο πλούσιες περιοχές της Γερμανίας δεν είδα πουθενά μια βλάστηση που να μπορούσε να συγκριθεί με εκείνη στη διαδρομή από τη Γιέν στο Μπριάρ.

Πριν εγκαταλείψω τον Λίγηρα, δυο λόγια ακόμη για τους κατοίκους της περιοχής που διέσχισα & για τον τρόπο ζωής τους.

Τα χωριά με απόσταση τέσσερις, πέντε ώρες από το Παρίσι δεν μπορούν να αποτελέσουν κάποιο μέτρο για τα χωριά της υπόλοιπης Γαλλίας. Η τοποθεσία τους, ο τρόπος ανέγερσης των οικιών τους, τα ήθη των κατοίκων έχουν επηρεαστεί πολύ από το πνεύμα της μεγάλης μητρόπολης από την οποία ζουν. Μόνο μετά από δέκα λεύγες από το Παρίσι, στα μακρινά υψίπεδα, αρχίζει η καθεαυτό ύπαιθρος χώρα, εκεί βλέπει κανείς πραγματικά αγροτόσπιτα. Είναι χαρακτηριστικό για όλη την περιοχή μέχρι τον Λίγηρα & μέχρι μέσα στη Βουργουνδία, πως ο αγρότης κρύβει όσο το δυνατό την είσοδο του σπιτιού του από τη λεωφόρο. Στα υψίπεδα κάθε αγροικία περιβάλλεται από τοίχο· περνά κανείς από μια πύλη, και πρέπει να αναζητήσει ακόμη και μέσα στην αυλή την είσοδο της οικίας, η οποία συνήθως είναι στραμμένη προς τα πίσω. Εδώ, όπου οι περισσότεροι αγρότες έχουν αγελάδες & άλογα, οι αγροικίες είναι σχετικά μεγάλες, |13| ενώ αντιθέτως στον Λίγηρα, όπου ασκείται πολλή κηπευτική & όπου ακόμη και οι εύποροι αγρότες έχουν λίγα ή και καθόλου ζωντανά & η κτηνοτροφία εναποτίθεται ως ιδιαίτερος ποριστικός κλάδος στους μεγαλύτερους γαιοκτήμονες ή μισθωτές, οι αγροικίες γίνονται όλο και πιο μικρές, συχνά δε τόσο μικρές, ώστε δεν μπορεί να καταλάβει κανείς πώς βρίσκει χώρο εκεί μέσα μια αγροτική οικογένεια με τα εργαλεία & με τα αποθέματά της. Επίσης εδώ ωστόσο, η είσοδος είναι στην πλευρά που δεν βλέπει το δρόμο, & στα χωριά έχουν σχεδόν μόνο τα καπηλειά & τα καταστήματα τις πόρτες τους προς το δρόμο.

Οι αγρότες αυτής της περιοχής, παρά τη φτώχεια τους, ζουν αρκετά καλά. Το κρασί, τουλάχιστον στις κοιλάδες, είναι συνήθως δική τους παραγωγή, καλό

& φθηνό (το φετινό, δύο με τρία σου το μπουκάλι), το ψωμί παντού, με εξαίρεση τις ψηλότερες κορυφές, καλό σταρένιο ψωμί, επιπλέον εξαιρετικό τυρί & έξοχα φρούτα, τα οποία ως γνωστόν στη Γαλλία τρώγονται παντού μαζί με το ψωμί. Όπως όλοι οι άνθρωποι της υπαίθρου, καταναλώνουν λίγο κρέας, αντιθέτως πολύ γάλα, χορτόσουπες & εν γένει μια φυτική διατροφή εξαιρετικής ποιότητας. Ο Βορειογερμανός αγρότης, ακόμη και αν είναι σημαντικά ευπορότερος, δεν ζει ούτε κατά το ένα τρίτο τόσο καλά όσο ο Γάλλος μεταξύ Σηκουάνα & Λίγηρα.

Οι αγρότες αυτοί είναι ένα ευδιάθετο, φιλόξενο, εύθυμο γένος, φιλικοί & εξυπηρετικοί με κάθε τρόπο στον ξένο, & ακόμη όταν μιλούν την δυσκολότερη ντοπιολαλιά, είναι γνήσιοι, ευγενικοί Γάλλοι. Παρά την άκρως αναπτυγμένη αίσθηση ιδιοκτησίας για το έδαφος που οι πατέρες τους απέσπασαν από τους ευγενείς & τους παπάδες, συνεχίζουν να είναι φορείς ορισμένων πατριαρχικών αρετών, ιδιαίτερα στα χωριά που βρίσκονται μακριά από τις μεγάλες οδικές αρτηρίες.

Αλλά ο αγρότης παραμένει αγρότης, & οι βιοτικές σχέσεις των αγροτών δεν παύουν στιγμή να ασκούν την επιρροή τους. Παρόλες τις ατομικές αρετές του Γάλλου αγρότη, παρά την αναπτυγμένη βιοτική κατάσταση στην οποία βρίσκεται, σε σύγκριση με τον αγρότη ανατολικά του Ρήνου, ο αγρότης στη Γαλλία, όπως και στη Γερμανία, είναι ο βάρβαρος καταμεσής στον πολιτισμό. |14| Η απομόνωση του αγρότη σε ένα απόμακρο χωριό με έναν πληθυσμό ελάχιστα εναλλασσόμενο, που αλλάζει μόνο με τις γενιές, η κοπιαστική, μονότονη εργασία, η οποία τον δένει στο έδαφος περισσότερο από κάθε δουλοπαροικία, & η οποία παραμένει πάντα ίδια από πατέρα σε γιο, η σταθερότητα & μονοτονία όλων των βιοτικών σχέσεων, ο περιορισμός με τον οποίο η οικογένεια γίνεται γι' αυτόν η σημαντικότερη, καθοριστικότερη κοινωνική σχέση – όλα αυτά περιορίζουν την οπτική του αγρότη στα στενότερα όρια που είναι εν γένει δυνατά στη σύγχρονη κοινωνία. Τα μεγάλα κινήματα της ιστορίας τον προσπερνούν, από καιρού εις καιρόν τον συμπαρασύρουν, χωρίς όμως ο ίδιος να έχει μια αίσθηση για τη φύση της κινητήριας δύναμης, για τη γέννηση, για το στόχο της.

Τον μεσαίωνα, τον 17ο & 18ο αιώνα το κίνημα των αστών στις πόλεις συνοδευόταν από ένα αγροτικό κίνημα, το οποίο όμως διατύπωνε διαρκώς αντιδραστικές απαιτήσεις, & χωρίς να επιφέρει μεγάλα αποτελέσματα για τους ίδιους του αγρότες υποστήριζε απλώς τις πόλεις στους αγώνες τους για χειραφέτηση. Στην πρώτη γαλλική επανάσταση οι αγρότες εμφανίστηκαν επαναστατικά ακριβώς όσο το απαιτούσε το εγγύτερο, απτό ιδιωτικό συμφέρον τους: έως ότου διασφαλίστηκε γι' αυτούς το ιδιοκτησιακό δικαίωμα στο έδαφος που μέχρι τότε καλλιεργούσαν με φεουδαρχικές σχέσεις, η αμετάτρεπτη κατάργηση αυτών των φεουδαρχικών σχέσεων, & η απομάκρυνση των ξένων στρατών από την περιοχή τους. Όταν επιτεύχθηκε αυτό, στράφηκαν με όλη την οργή της τυφλής βουλιμίας τους ενάντια στο ακατανόητο κίνημα των μεγάλων πόλεων & κυρίως δε ενάντια στο κίνημα του

Παρισιού. Αναρίθμητες διακηρύξεις της Επιτροπής Κοινής Σωτηρίας, αναρίθμητα διατάγματα της Συμβατικής Συνέλευσης, προπάντων για τις ανώτερες τιμές & για τους κερδοσκόπους,* για τα τάγματα της Εθνοφρουράς & για τις μεταφερόμενες λαιμητόμους επρόκειτο να στραφούν ενάντια στους πεισματάρηδες αγρότες. Και πάλι, ο Τρόμος [Schreckensherrschaft], ο οποίος έδιωξε τους ξένους στρατούς & κατέπνιξε τον εμφύλιο πόλεμο, δεν ωφέλησε καμία τάξη τόσο πολύ, |15| όσο ακριβώς τους αγρότες. Όταν ο Ναπολέων κατέρριψε την αστική εξουσία του Διευθυντηρίου, αποκατέστησε την ησυχία, σταθεροποίησε τις νέες ιδιοκτησιακές σχέσεις & τις καθιέρωσε με τον Code civil του, & απώθησε τους ξένους στρατούς όλο και πιο μακριά από τα σύνορα, οι αγρότες τον στήριξαν με ενθουσιασμό & έγιναν το βασικό στήριγμά του. Διότι ο Γάλλος αγρότης είναι πατριώτης [national] μέχρι φανατισμού· la France έχει γι' αυτόν μια μεγάλη σημασία, από τότε που κατέχει ως ιδιοκτήτης ένα κομμάτι Γαλλίας· τους ξένους τους γνωρίζει μόνο με την όψη ερημωτικών στρατών εισβολέων, οι οποίοι του προκαλούν τις περισσότερες ζημίες. Εξού και το απεριόριστο εθνικό αίσθημα του Γάλλου αγρότη, εξού και το εξίσου απεριόριστο μίσος του προς τον l'étranger. Εξού και το πάθος με το οποίο πήγε στον πόλεμο το 1814 & το 1815.

Όταν οι Βουρβόνοι επέστρεψαν το 1815, όταν η διωγμένη αριστοκρατία άρθρωσε πάλι αξιώσεις για τη γαιοκτησία που είχε χάσει με την επανάσταση, οι αγρότες είδαν όλη την επαναστατική κατάκτησή τους να απειλείται. Εξού και το μίσος τους για την κυριαρχία των Βουρβόνων, οι ιαχές τους όταν η επανάσταση του Ιουλίου τους ξανάφερε την ασφάλεια της ιδιοκτησίας & την τρίχρωμη σημαία.

Από την επανάσταση του Ιουλίου όμως, έπαψε και πάλι η συμμετοχή των αγροτών στα γενικά συμφέροντα της χώρας. Οι επιθυμίες τους είχαν εκπληρωθεί, η γαιοκτησία τους δεν απειλούνταν πλέον, στο δημαρχείο του χωριού κυμάτιζε και πάλι η ίδια σημαία υπό την οποία οι ίδιοι & οι πατέρες τους είχαν νικήσει επί μια εικοσιπενταετία.

Όπως πάντα όμως, λίγο απόλαυσαν τους καρπούς της νίκης τους. Οι αστοί άρχισαν αμέσως να εκμεταλλεύονται αμείλικτα τους συμμάχους τους στην ύπαιθρο. Οι καρποί του διαμοιρασμού & του κατακερματισμού του εδάφους, η εξαθλίωση των αγροτών & η υποθήκευση των κτημάτων τους είχαν αρχίσει να ωριμάζουν ήδη με την Παλινόρθωση· μετά το 1830 αναδεικνύονταν με όλο και πιο γενικό και απειλητικό τρόπο. Η πίεση όμως, την οποία ασκούσε το μεγάλο κεφάλαιο στον αγρότη, παρέμεινε γι' αυτόν μια απλή ιδιωτική σχέση μεταξύ του ιδίου & του πιστωτή του· δεν έβλεπε & δεν μπορούσε να δει πως

* Πρόκειται για νόμους που θεσπίστηκαν από τη Συμβατική Συνέλευση το διάστημα Μάιος-Σεπτέμβριος 1793 αναφορικά με τον καθορισμό των ανώτερων τιμών των τροφίμων, όπως και για τους κερδοσκόπους (ο Engels χρησιμοποιεί εκγερμανισμένο τον γαλλικό όρο *Akkapareurs*) που εκμεταλλεύονταν την έλλειψη τροφίμων στις αγορές των πόλεων.

αυτές οι όλο και πιο γενικές, όλο και |16| πιο τακτικές ιδιωτικές σχέσεις αναπτύσσονταν σταδιακά σε μια ταξική σχέση μεταξύ της τάξης των μεγάλων κεφαλαιοκρατών & εκείνης των μικρών γαιοκτημόνων. Δεν ήταν πλέον η ίδια περίπτωση όπως με τα φεουδαρχικά βάρη, η γέννηση των οποίων είχε προ πολλού ξεχαστεί, το νόημα των οποίων είχε προ πολλού χαθεί, τα οποία δεν ήταν πλέον κάποια ανταπόδοση έναντι αποδεδειγμένων υπηρεσιών, τα οποία είχαν γίνει προ πολλού ένα απλό βάρος που πίεζε το ένα μέρος της σχέσης. Εδώ, στο χρέος της υποθήκης, ο αγρότης ή έστω ο πατέρας του είχε εισπράξει το ποσό σε σκληρά κέρματα των πέντε φράγκων· το χρεόγραφο & το κατάστιχο του υποθηκοφυλακείου του θυμίζουν αν χρειαστεί την πηγή του βάρους· ο τόκος τον οποίο πρέπει να καταβάλει, ακόμη και οι διαρκώς ανανεωμένες, πιεστικές παράπλευρες πληρωμές στον τοκογλύφο είναι σύγχρονες, αστικές μεθοδεύσεις, οι οποίες πλήττουν με παρόμοια μορφή όλους τους οφειλέτες· η πίεση συμβαίνει με εντελώς νεωτερική, σύγχρονη μορφή & ο αγρότης απομυζείται & καταστρέφεται με ακριβώς τις ίδιες αρχές δικαίου, υπό τις οποίες και μόνο του παρέχεται εγγύηση για την ιδιοκτησία του. Ο ολόδικός του Code civil, η σύγχρονη Βίβλος, γίνεται μάστιγα για τον ίδιο. Ο αγρότης δεν μπορεί να δει στην τοκογλυφία της υποθήκης καμία ταξική σχέση, δεν μπορεί να απαιτήσει την αναίρεσή της χωρίς συγχρόνως να θέσει σε κίνδυνο την ίδια την ιδιοκτησία του. Η πίεση της τοκογλυφίας, αντί να τον εκτοξεύσει μέσα στο κίνημα, του προκαλεί τελικά σύγχυση. Το μοναδικό που θεωρεί ότι μπορεί να τον διευκολύνει, είναι η μείωση των φόρων.

Όταν φέτος τον Φεβρουάριο έγινε πρώτη φορά μια επανάσταση στην οποία το προλεταριάτο εμφανίστηκε με αυτοτελείς απαιτήσεις, οι αγρότες δεν πήραν χαμπάρι τίποτε. Εάν η πολιτεία είχε κάποιο νόημα γι' αυτούς, τότε μόνο το εξής: μείωση των φόρων, & εδώ & εκεί ενδεχομένως ολίγη εθνική τιμή, κατακτητικός πόλεμος & τα σύνορα στο Ρήνο. Όταν όμως το πρωί μετά την πτώση του Λουδοβίκου Φιλίππου ξέσπασε ο πόλεμος μεταξύ προλεταριάτου & αστικής τάξης, όταν η ύφεση στο εμπόριο & στη βιομηχανία αντεπέδρασε στην ύπαιθρο, τα προϊόντα των αγροτών, ούτως ή άλλως χαμηλής αξίας σε μια πλούσια χρονιά, έπεσαν κι άλλο στις τιμές τους & κατέληξαν απούλητα, όταν τέλος η μάχη του Ιουνίου άπλωσε φρίκη & φόβο μέχρι τις πιο απόμακρες γωνιές της Γαλλίας, τότε ακούστηκε μεταξύ των αγροτών η γενική κραυγή της πιο φανατισμένης οργής ενάντια στο επαναστατικό Παρίσι & τους διαρκώς ανικα|17|νοποίητους Παριζιάνους. Φυσικά! Τι ήξερε τάχα ο μικρόμυαλος αγρότης με το αγύριστο κεφάλι για το προλεταριάτο & την αστική τάξη, για την δημοκρατική-κοινωνική πολιτεία, για την οργάνωση της εργασίας, για πράγματα οι βασικοί όροι των οποίων, οι αιτίες των οποίων δεν επρόκειτο ποτέ να προκύψουν στο μικρό χωριό του! Όταν δε εδώ & εκεί αποκτούσε μέσα από τα βρωμερά κανάλια των αστικών φύλλων μια θολή αντίληψη για το τι γινόταν στο Παρίσι, όταν οι αστοί τού είχαν αμολήσει το μεγάλο σύνθημα ενάντια στους Παρισινούς εργάτες: ce sont les partageux, είναι άνθρωποι που θέλουν να μοιράσουν κάθε ιδιοκτησία, κάθε έδαφος, εκεί διπλασιάστηκε η

κραυγή της οργής, εκεί η αγανάκτηση των αγροτών δεν γνώριζε πλέον όρια. Μίλησα με εκατοντάδες αγρότες, στις πιο διαφορετικές περιοχές της Γαλλίας, & σε όλους κυριαρχούσε αυτός ο φανατισμός ενάντια στο Παρίσι & ιδιαίτερα ενάντια στους Παρισινούς εργάτες. «Μακάρι αυτό το καταραμένο Παρίσι να τιναχτεί αύριο στον αέρα» – αυτή ήταν η ηπιότερη επιθυμία. Είναι αυτονόητο πως για τους αγρότες η παλιά περιφρόνηση ενάντια στους αστυπολίτες αυξήθηκε & δικαιολογήθηκε επιπλέον από τα συμβάντα αυτού του έτους. Οι αγρότες, η ύπαιθρος πρέπει να σώσει τη Γαλλία· η ύπαιθρος παράγει τα πάντα, οι πόλεις ζουν από το σιτάρι μας, ντύνονται από το λινάρι μας & το μαλλί μας, πρέπει να αποκαταστήσουμε την σωστή τάξη πραγμάτων, εμείς οι αγρότες πρέπει να πάρουμε την υπόθεση στα χέρια μας· αυτό ήταν το διαρκές ρεφραίν, το οποίο ακουγόταν λιγότερο ή περισσότερο σαφές, λιγότερο ή περισσότερο συνειδητό μέσα από όλες τις συγκεχυμένες κουβέντες των αγροτών.

Και πώς θέλουν να σώσουν τη Γαλλία, πώς θέλουν να πάρουν την υπόθεση στα χέρια τους; Εκλέγοντας τον Λουδοβίκο Βοναπάρτη Πρόεδρο της Πολιτείας, ένα μεγάλο όνομα που το φέρει ένας μικρούλης, ματαιόδοξος, συγχυσμένος ανόητος! Σε όλους τους αγρότες με τους οποίους μίλησα, ο ενθουσιασμός για τον Λουδοβίκο Ναπολέοντα ήταν τόσο μεγάλος όσο και το μίσος για το Παρίσι. Σε τούτα τα δύο πάθη & και στον πλέον αστόχαστο, ζωώδη θαυμασμό για όλο τον ευρωπαϊκό σεισμό περιορίζεται όλη |18| η πολιτική του Γάλλου αγρότη. Και οι αγρότες έχουν πάνω από έξι εκατομμύρια ψήφους, πάνω από δύο τρίτα όλων των ψήφων στη Γαλλία.

Είναι αλήθεια πως η προσωρινή κυβέρνηση δεν εννόησε να δεσμεύσει τα συμφέροντα των αγροτών στην επανάσταση, με την επαύξηση δε των 45 σεντίμ στον έγγειο φόρο, η οποία έπληξε κυρίως τους αγρότες, διέπραξε ένα σφάλμα ασυγχώρητο, ανεπανόρθωτο. Ακόμη όμως και αν είχε κερδίσει τους αγρότες για την επανάσταση για λίγους μήνες, αυτοί θα είχαν φύγει σίγουρα το καλοκαίρι. Η παρούσα στάση των αγροτών προς την επανάσταση του 1848 δεν αποτελεί συνέπεια κάποιων σφαλμάτων & τυχαίων παραβάσεων· είναι φυσική, είναι θεμελιωμένη στον τρόπο ζωής, στην κοινωνική θέση του μικρού γαιοκτήμονα. Πριν το γαλλικό προλεταριάτο επιβάλλει τις απαιτήσεις του, θα πρέπει να καταπνίξει έναν γενικό πόλεμο των χωρικών, έναν πόλεμο ο οποίος, ακόμη και με τη διαγραφή όλων των ενυπόθηκων χρεών, μόνο για μικρό διάστημα μπορεί να αναβληθεί.

Πρέπει κανείς να έχει συνδιαλλαγεί επί δεκατέσσερις ημέρες σχεδόν μόνο με αγρότες, με αγρότες των πλέον διαφορετικών περιοχών, πρέπει να έχει την ευκαιρία να ξαναβρεί παντού την ίδια καρφωμένη μικρομυαλιά, την ίδια πλήρη άγνοια για όλες τις αστεακές, βιομηχανικές & εμπορικές σχέσεις, την ίδια τυφλότητα στην πολιτική, την ίδια άτοπη αντίληψη για οτιδήποτε βρίσκεται πέραν του χωριού, την ίδια χρήση του μέτρου των αγροτικών σχέσεων στις πλέον επιβλητικές σχέσεις της ιστορίας, πρέπει κανείς κοντολογίς να έχει γνωρίσει τους Γάλλους αγρότες ιδιαίτερα το 1848, για να

αισθανθεί όλη την συντριπτική εντύπωση που προκαλεί αυτή η ξεροκέφαλη ηλιθιότητα.

ΙΙ. Βουργουνδία

Το Μπριάρ είναι μια παραδοσιακή κωμόπολη στην εκβολή του καναλιού που συνδέει τον Λίγηρα με τον Σηκουάνα. Εδώ προσανατολίστηκα για την πορεία & το θεώρησα καλύτερο να βαδίσω προς Ελβετία αντί μέσα από το Νεβέρ, μέσα από την Οσέρ. Άφησα λοιπόν |19| τον Λίγηρα & στράφηκα πάνω από τα βουνά προς τη Βουργουνδία.

Σταδιακά, αλλά σχετικά αργά ο καρπερός χαρακτήρας της κοιλάδας του Λίγηρα μειώνεται. Αρχίζει κανείς ανεπαίσθητα να ανηφορίζει & μετά από πέντε με έξι μίλια έξω από το Μπριάρ, στο Σεντ-Σωβέρ και στο Σεντ-Φαρζό, βρίσκει τις απαρχές της δασώδους, κτηνοτροφικής ορεινής περιοχής. Η βουνοπλαγιά μεταξύ Ιόν & Λίγηρα είναι εδώ ψηλότερη, & όλη αυτή η δυτική πλευρά του διαμερίσματος του Ιόν είναι εν γένει αρκετά ορεινή.

Στην περιοχή του Τουσύ, έξι λεύγες από την Οσέρ, άκουσα για πρώτη φορά την ιδιαίτερη απλή πλατιά βουργουνδική διάλεκτο, ένα ιδίωμα το οποίο εδώ & σε όλη την καθεαυτό Βουργουνδία έχει έναν αξιαγάπητο, ευχάριστο χαρακτήρα, ενώ αντιθέτως στις υψηλότερες περιοχές της Φρανς-Κοντέ προσλαμβάνει έναν τόνο βαρύ, αδέξιο, σχεδόν δασκαλίστικο. Είναι όπως η απλή αυστριακή διάλεκτος, η οποία σταδιακά μετατρέπεται στην τραχιά διάλεκτο της Άνω Βαυαρίας. Το βουργουνδικό ιδίωμα τονίζει πάντα, με τρόπο ιδιαίτερα μη γαλλικό τη συλλαβή πριν από εκείνη η οποία στα καλά γαλλικά έχει την κύρια έμφαση, μετατρέπει τα ιαμβικά γαλλικά σε τροχαϊκά, & διαστρέφει έτσι παράξενα τον λεπτό τονισμό που δίνει στη γλώσσα του ο μορφωμένος Γάλλος. Όπως είπαμε όμως, στα καθεαυτό βουργουνδικά ηχεί όμορφα, & στο στόμα μιας όμορφης κοπέλας έως και γοητευτικά: mais, mâ foi, monsieur, je vous demande ûn peu ...*

Αν μπορεί κανείς να συγκρίνει, ο Βουργουνδός είναι ο Γάλλος Αυστριακός. Καλοκάγαθος, ευδιάθετος, προσηνής σε ύψιστο βαθμό, με πολύ χιούμορ όταν βρίσκεται στον συνηθισμένο βιοτικό χώρο του, γεμάτος με αφελείς κωμικές παραστάσεις για οτιδήποτε βρίσκεται πέρα από αυτόν, κωμικά αδέξιος σε ασυνήθιστες καταστάσεις, πάντα ακατάβλητα εύθυμος, έτσι είναι αυτοί οι καλοί άνθρωποι σχεδόν όλοι το ίδιο. Συγχωράει κανείς εξαρχής στον αξιαγάπητο, καλόκαρδο Βουργουνδό αγρότη την πλήρη πολιτική άγνοιά του & τον ενθουσιασμό του για τον Λουδοβίκο Ναπολέοντα.

Εξάλλου, οι Βουργουνδοί έχουν αναμφίβολα μια εντο|20|νότερη πρόσμειξη γερμανικού αίματος απ' ό,τι οι Γάλλοι που κατοικούν πιο πέρα στα δυτικά· τα

* «Μα, κύριε, μα την πίστη, αυτό που ζητώ...».

μαλλιά και το δέρμα έχουν πιο ανοικτό χρώμα, η κορμοστασιά είναι κάπως μεγαλύτερη, κυρίως στις γυναίκες, η οξεία κριτική διάνοια, το καυστικό αστείο μειώνονται σημαντικά & αντικαθίστανται από πιο ειλικρινές χιούμορ & ενίοτε από μια ελαφριά χροιά ιδιοσυγκρασίας. Ωστόσο το εύθυμο γαλλικό στοιχείο συνεχίζει σημαντικά να είναι κυρίαρχο, & στην αμέριμνη ευδιαθεσία ο Βουργουνδός δεν έχει όμοιό του.

Η δυτική ορεινή περιοχή του Διαμερίσματος του Ιόν ζει κυρίως από την κτηνοτροφία. Αλλά ο Γάλλος είναι εν γένει ένας κακός κτηνοτρόφος, & τούτα τα βουργουνδικά μοσχάρια είναι πολύ λιπόσαρκα & μικρά. Ωστόσο, παράλληλα με την κτηνοτροφία καλλιεργούνται πολλά δημητριακά & παντού καταναλώνεται καλό σιταρένιο ψωμί.

Οι αγροικίες έχουν εδώ ήδη πιο γερμανικό χαρακτήρα· γίνονται και πάλι πιο μεγάλες & συνδυάζουν κατοικία, αχυρώνα & στάβλο υπό μία σκέπη· αλλά και εδώ η είσοδος είναι συνήθως πλαγίως του δρόμου ή εντελώς αποστραμμένη από αυτόν.

Στην μεγάλη κατωφέρεια που οδηγεί κάτω στην Οσέρ, είδα τα πρώτα βουργουνδικά κλήματα, φορτωμένα τα περισσότερα ακόμη με την απίστευτα πλούσια σοδειά του 1848. Σε ορισμένα κλαδιά δεν μπορούσες να δεις σχεδόν καθόλου φύλλα από τα πολλά σταφύλια.

Η Οσέρ είναι μια μικρή, ανομοιόμορφη κωμόπολη, όχι ιδιαίτερα εντυπωσιακή στο εσωτερικό της, με μια ωραία προκυμαία στον Ιόν, και με κάποιες απαρχές για τα βουλεβάρτα εκείνα, χωρίς τα οποία δεν μπορεί καν να υπάρξει η πρωτεύουσα ενός γαλλικού Διαμερίσματος. Σε κανονικές περιόδους θα πρέπει να έχει ησυχία του θανατά, & ο Νομάρχης του Ιόν θα πρέπει να έχει καλύψει με λιγότερα κόστη τις υποχρεωτικές χοροεσπερίδες & τα δείπνα που έπρεπε υπό τον Λουδοβίκο Φίλιππο να παράσχει στους προκρίτους του τόπου. Τώρα όμως η Οσέρ ήταν ζωντανή όπως ζωντανεύει μόνο μία φορά το χρόνο. Εάν ο πολίτης Denjoy, λαϊκός αντιπρόσωπος, ο οποίος είχε τόσο πολύ εξοργιστεί στην Εθνοσυνέλευση για το ότι στο δημοκρατικό-κοινωνικό γεύμα της Τουλούζης |21| όλη η αίθουσα ήταν διακοσμημένη με κόκκινο χρώμα,* εάν αυτός ο τίμιος πολίτης Denjoy είχε έρθει μαζί μου στην Οσέρ, θα είχε πάθει σπασμούς από τη φρίκη. Όχι μόνο μια αίθουσα, αλλά όλη η πόλη ήταν στα κόκκινα. Και τι κόκκινο! Το πλέον αναμφίβολο, το πλέον απροκάλυπτο κόκκινο του αίματος στόλιζε τους τοίχους & τα σκαλοπάτια των σπιτιών, τις μπλούζες & τα πουκάμισα των ανθρώπων· βαθυκόκκινα ρυάκια κυλούσαν μάλιστα στο λιθόστρωτο & λέρωναν τις πλάκες, & ένα ανοίκειο, σκούρο

* Ο δικηγόρος και βουλευτής Jean-François Denjoy είχε δηλώσει διαμαρτυρηθεί δημοσίως την 30.9.1848 ενάντια στη συμμετοχή δημοσίων λειτουργών σε ένα γεύμα στην Τουλούζη για τον εορτασμό της επετείου της πρώτης γαλλικής Πολιτείας. Τη διαμαρτυρία αυτή είχε σχολιάσει ο Παρισινός ανταποκριτής της NEP, August Hermann Ewerbeck (18.10.1848), αναφέροντας πως οι τοίχοι και τα έπιπλα της αίθουσας του γεύματος είχαν κόκκινη επένδυση.

κόκκινο αφρώδες υγρό μεταφέρονταν στους δρόμους σε μεγάλες σκάφες από γενειοφόρους, απειλητικούς άνδρες. Η κόκκινη πολιτεία φαινόταν να κυριαρχεί με όλες τις φρικωδίες της, η λαιμοτόμος, η ατμοκίνητη λαιμητόμος φαινόταν να εργάζεται ακατάπαυστα,* οι buveurs de sang [αιματοπότες] για τους οποίους το *Journal des Débats* είχε τόσες πολλές ανατριχιαστικές ιστορίες, γιόρταζαν προφανώς εδώ τα κανιβαλιστικά όργιά τους. Αλλά η κόκκινη πολιτεία της Οσέρ ήταν πολύ αθώα, ήταν η κόκκινη πολιτεία του βουργουνδικού τρύγου, & οι αιματοπότες, οι οποίοι κατανάλωναν το ευγενέστερο προϊόν αυτής της κόκκινης πολιτείας με τόση ηδονή, δεν είναι άλλοι από τους ίδιους τους κυρίους έντιμους ρεπουμπλικάνους, τους μεγάλους & μικρούς αστούς του Παρισιού. Και, παρά τις καλές προθέσεις, του, ο αξιότιμος πολίτης Denjoy έχει από αυτή τη σκοπιά επίσης κάποια όρεξη για κοκκινέλια.

Να είχε κανείς την τσέπη γεμάτη χρήματα σε τούτη την κόκκινη πολιτεία! Ο τρύγος του 1848 ήταν τόσο απείρως πλούσιος, ώστε δεν βρίσκονταν αρκετά βαρέλια για να αποθηκεύσουν όλο το κρασί. Και από ποιότητα – καλύτερο από εκείνο του ’46, ενδεχομένως καλύτερο και απο το ‘34! Από όλες τις πλευρές εισέρρεαν οι αγρότες για να αγοράσουν το εναπομείναν ’47 σε αστείες τιμές – δύο φράγκα για ένα βαρέλι |22| 140 λίτρων καλού κρασιού· σε όλες τις πύλες έρχονταν η μία άμαξα μετά την άλλη με άδεια βαρέλια, και πάλι δεν τελείωνε το πράγμα. Εγώ ο ίδιος είδα έναν οινέμπορο στην Οσέρ να αδειάζει στο δρόμο πολλά βαρέλια με 47άρι, πολύ καλό κρασί, για να αποκτήσει χώρο για το νέο κρασί, το οποίο βεβαίως άνοιγε εντελώς άλλες προοπτικές στην κερδοσκοπία. Με διαβεβαίωσαν πως ο οινέμπορος αυτός είχε αδειάσει με αυτό τον τρόπο μέσα σε λίγες εβδομάδες μέχρι και σαράντα μεγάλα βαρέλια (fûts).

Αφού δοκίμασα στην Οσέρ αρκετά ποτήρια του παλιού και του καινούργιου, διέσχισα τον Ιόν προς τα βουνά της δεξιάς όχθης. Η λεωφόρος βαίνει κατά μήκος της κοιλάδας· εγώ ωστόσο πήρα τον παλιό, συντομότερο δρόμο μέσα από τα βουνά. Ο ουρανός ήταν συννεφιασμένος, ο καιρός αφιλόξενος, εγώ ο ίδιος ήμουν κουρασμένος, & έτσι έμεινα για τη νύχτα στο πρώτο χωριό, λίγα χιλιόμετρα έξω από την Οσέρ.

Το επόμενο πρωί ξεκίνησα νωρίς νωρίς & με την καλύτερη λιακάδα του κόσμου. Ο δρόμος πήγαινε μέσα από αμπέλια πάνω σε μια μάλλον ψηλή βουνοπλαγιά. Αλλά για τον κόπο της αναρρίχησης με αντάμειψε επάνω η πιο εξαίρετη θέα. Μπροστά μου όλη η λοφώδης κατωφέρεια μέχρι τον Ιόν, μετά η πράσινη, πλούσια σε λιβάδια & γεμάτη λεύκες κοιλάδα του Ιόν με τα πολλά

* Στην ανταπόκριση του Ewerbeck από το Παρίσι (NEP, 18.10.1848), ο ανταποκριτής ανάφερε πως στις αρχές του 1848 μια εμπορική ένωση στο Μπορντώ είχε πιστέψει ως αληθινή την είδηση του σατυρικού περιοδικού *Le Charivari*, πως στο Παρίσι είχε σχηματιστεί ένα τάγμα ένοπλων γυναικών, το οποίο θα επέδραμε στις ατίθασες επαρχίες, εξοπλισμένο με μια ατμοκίνητη λαιμητόμο.

χωριά της & τα αγροκτήματα· παραπίσω η γκρίζα Οσέρ, στηριγμένη στην πέρα βουνοπλαγιά, παντού χωριά, & παντού, όσο έφτανε το μάτι, αμπέλια, τίποτε άλλο από αμπέλια, και το πιο ιριδίζον, ζεστό φως του ήλιου, απαλό μόνο μακριά απο την φθινοπωρινή ευωδία, να περιλούει τούτο το μεγάλο καζάνι, στο οποίο ο αυγουστιάτικος ήλιος μαγειρεύει ένα από τα ευγενέστερα κρασιά.

Δεν γνωρίζω τι είναι αυτό που δίνει τον ιδιαίτερα θελκτικό χαρακτήρα τους σε τούτα τα γαλλικά |23| τοπία, τα οποία δεν διακρίνονται από κάποιες ασυνήθιστα όμορφες ανταύγειες. Σαφώς, δεν είναι τούτη ή εκείνη η λεπτομέρεια, είναι το όλο, το σύνολο, αυτό που τους εντυπώνει μια σφραγίδα πληρότητας, όπως σπάνια την βρίσκει κανείς πουθενά αλλού. Ο Ρήνος & ο Μοζέλας έχουν ομορφότερα σύνολα βράχων, η Ελβετία έχει μεγαλύτερες αντιθέσεις, η Ιταλία μεγαλύτερη ποικιλία χρωμάτων, καμία χώρα όμως δεν έχει περιοχές πιο αρμονικού συνόλου απ' ό,τι η Γαλλία. Με μια ασυνήθιστη ικανοποίηση το βλέμμα απλώνεται από την πλατιά, πλούσια λιβαδερή κοιλάδα μέχρι τα βουνά, τα οποία είναι μέχρι τις ψηλότερες κορυφές εξίσου πλούσια φυτεμένα με αμπέλια, και μέχρι τα αναρίθμητα χωριά & τις πόλεις που ξεπροβάλλουν από τα φυλλώματα των οπωροφόρων δέντρων. Πουθενά ένα γυμνό σημείο, πουθενά μια ενοχλητική αφιλόξενη θέση, πουθενά ένας τραχύς βράχος οι πλαγιές του οποίου να είναι απρόσβατες στα φυλλώματα. Παντού πλούσια βλάστηση, ένα όμορφο γεμάτο πράσινο, το οποίο περνά σε μια φθινοπωρινή-χάλκινη ανταύγεια, τονισμένο από τη λάμψη ενός ήλιου ο οποίος καίει ακόμη αρκετά στα μέσα Οκτωβρίου για να μην αφήσει άγουρα σταφύλια στην κληματαριά.

Πήγα λίγο παρακάτω & μου ανοίχτηκε μια δεύτερη, εξίσου όμορφη θέα. Βαθιά κάτω, σε μια στενότερη περιορισμένη κοιλάδα, υπήρχε το Σαιν-Μπρι, μια κωμόπολη που επίσης ζούσε μόνο από την αμπελουργία. Οι ίδιες λεπτομέρειες όπως και πριν, απλώς εγγύτερα συγκεντρωμένες. Λιβάδια & κήποι κάτω στην κοιλάδα γύρω από την κωμόπολη, αμπέλια τριγύρω στα τοιχώματα της κοιλάδας, μόνο στη βόρεια πλευρά οργωμένα χωράφια ή επιφάνειες & λιβάδια καλυμμένα με πράσινο τριφύλλι. Κάτω στους δρόμους του Σαιν-Μπρι η ίδια δραστηριότητα όπως στην Οσέρ· παντού βαρέλια & πατητήρια, & όλος ο πληθυσμός απασχολημένος με γέλια & αστεία, να πατά μούστο, να τον βάζει στα βαρέλια, ή να τον κουβαλά στους δρόμους σε μεγάλους κάδους. Μέσα σ' όλα υπήρχε και μια αγορά· στους μεγαλύτερους δρόμους υπήρχαν αγροτικές άμαξες με λαχανικά, σιτάρι & άλλα γεωργικά προϊόντα· οι αγρότες με τους λευκούς φρυγικούς σκούφους τους, οι αγρότισσες με τις χρωματιστές |24| μαντήλες τους στο κεφάλι μπλέκονταν ανάμεσα στους αμπελουργούς φλυαρώντας, φωνάζοντας, γελώντας· και το μικρό Σαιν-Μπρι παρουσίαζε μια ζωηρή δραστηριότητα, ώστε νόμιζε κανείς πως είναι σε μια μεγάλη πόλη.

Πέρα από το Σαιν-Μπρι ο δρόμος ανηφόριζε και πάλι σε ένα ψηλό βουνό. Αλλά το βουνό αυτό το ανέβηκα με ιδιαίτερη ευχαρίστηση. Εδώ ήταν όλοι απασχολημένοι με τον τρύγο, & ένας βουργουνδικός τρύγος είναι εντελώς διαφορετικά χαρωπός απ' ό,τι ένας ρηνανικός. Σε κάθε βήμα συναντούσα την

πιο εύθυμη ομήγυρη, τα πιο γλυκά σταφύλια & τα ομορφότερα κορίτσια· διότι εδώ, όπου κάθε δύο ή τρεις ώρες υπάρχει μια κωμόπολη, όπου οι κάτοικοι εξαιτίας του οινεμπορίου τους συναλλάσσονται συχνά με τον υπόλοιπο κόσμο, εδώ κυριαρχεί ένας κάποιος πολιτισμός, & κανείς δεν προσλαμβάνει τούτο τον πολιτισμό ταχύτερα από τις γυναίκες, διότι αυτές έχουν τα αμεσότερα & πιο πρόδηλα προτερήματα από αυτόν. Καμία Γαλλίδα αστυπολίτις δεν διανοείται να τραγουδήσει:

> Να ‘μουν όμορφη,
> Σαν τα κορίτσια στο χωριό,
> Με ένα ψάθινο καπέλο
> Και κόκκινη κορδέλα στο λαιμό.*

Αντιθέτως, γνωρίζει πολύ καλά, πως οφείλει στην πόλη, στην απομάκρυνση από κάθε τραχιά εργασία, στον πολιτισμό & στα εκατοντάδες καλλυντικά του & καλλωπιστικές τέχνες του όλη την ανάπτυξη των θέλγητρών της· γνωρίζει πως οι κοπέλες της υπαίθρου, ακόμη και αν δεν έχουν κληρονομήσει από τους γονείς τους τη βαρυκόκκαλη κορμοστασιά που αποστρέφονται τόσο οι Γάλλοι, και η οποία είναι η περηφάνια της γερμανικής φυλής, ωστόσο εξαιτίας της κοπιαστικής αγροτικής εργασίας κάτω από τον καυτό ήλιο όπως και από την πυκνότερη βροχή, εξαιτίας της δυσχερούς καθαριότητας, εξαιτίας της έλλειψης όλων των μέσων της σωματικής καλλιέργειας, εξαιτίας της άκρως αξιότιμης μεν αλλά εξίσου άχαρης & κακόγουστης φορεσιάς, καταλήγουν συχνά να είναι αδέξια σκιάχτρα που περπατούν σαν τις πάπιες και ντύνονται με χτυπητά χρώματα. Τα γούστα είναι διαφορετικά· οι Γερμανοί συμπατριώτες μας προτιμούν συνήθως τη χωριατοπούλα, & ίσως να μην έχουν άδικο: κάθε σεβασμό στην κλω|25|τσιά μιας γεροδεμένης αγελαδάρισσας, & ιδιαίτερα στις γροθιές της· τιμή και δόξα στο καταπράσινο & βαθυκόκκινο καρέ φόρεμα, που σφίγγει την τεράστια μέση της· όλο το δέος μπροστά στην άψογη επιφάνεια που απλώνεται από το σβέρκο της μέχρι τις φτέρνες της & της δίνει από πίσω την όψη μιας σανίδας που έχει καλυφθεί με χρωματιστό βαμβακερό ύφασμα! Αλλά τα γούστα διαφέρουν, & γι’ αυτό ας με συγχωρέσει το τμήμα των συμπολιτών μου που διαφέρει από εμένα, χωρίς αυτό να το κάνει λιγότερο αξιότιμο, όταν οι φρεσκοπλυμένες, καλοχτενισμένες, λυγερές Βουργουνδές του Σαιν-Μπρι & Βερμεντόν μου έκαναν μια εντύπωση πολύ ευχάριστη από εκείνα τα εκ φύσεως ρυπαρά, αχτένιστα, μοσχάρια Μολοσσοί μεταξύ του Σηκουάνα & του Λίγηρα που σε κοιτούν σαν τον χάνο όταν στρίβεις ένα τσιγάρο, & τρέχουν μακριά κλαίγοντας, όταν τις ρωτήσει κανείς σε καλά γαλλικά για τον σωστό δρόμο.

Δεν θα δυσκολευτεί συνεπώς κανείς να με πιστέψει πως περισσότερο ξάπλωνα στο χορτάρι μαζί με τους αμπελουργούς & τις κοπέλες τους, τρώγοντας

* Ελαφρώς παραλλαγμένη στροφή από το ποίημα του Goethe, *Κήρυξη πολέμου* (*Kriegserklärung*, 1802).

σταφύλια, πίνοντας κρασί, φλυαρώντας & γελώντας, παρά ανέβαινα το βουνό, & πως το ίδιο διάστημα που ανέβηκα αυτή την ασήμαντη βουνοπλαγιά, θα μπορούσα να έχω ανέβει το Μπλόκσμπεργκ ή ακόμη και την Παρθένα.* Τόσο δε περισσότερο, καθώς μπορεί κανείς να φάει σταφύλια εξήντα φορές τη μέρα, & συνεπώς έχει σε κάθε αμπέλι την καλύτερη πρόφαση να έρθει σε επαφή με αυτούς τους διαρκώς γελαστούς & ευπροσήγορους ανθρώπους και των δύο φύλων. Όλα όμως έχουν ένα τέλος, & επίσης τούτο το βουνό. Ήταν ήδη απόγευμα όταν κατέβηκα την άλλη πλαγιά στην γοητευτική κοιλάδα του Κυρ, ενός μικρού παραποτάμου του Ιόν, προς την κωμόπολη Βερμεντόν, η οποία είναι πιο όμορφη και από το Σαιν-Μπρι.

Λίγο μετά όμως το Βερμεντόν σταματά το ωραίο τοπίο. Πλησιάζει κανείς την ψηλότερη πλαγιά του Φωσιγιόν, το οποίο χωρίζει τις κοίτες του Σηκουάνα, του Ρήνου & του Λίγηρα. Από το Βερμεντόν ανηφορίζει κανείς για ώρες, περνά από ένα μακρύ άκαρπο υψίπεδο, όπου ήδη η σίκαλη, η βρώμη & το φαγόπυρο εκτοπίζουν λίγο ή πολύ το σιτάρι.

* Αντιστοίχως βουνά στη βόρεια Γερμανία και στην Ελβετία.

Μετατοπίσεις στη δυτική ιστοριογραφία της νεότερης Κίνας

Γιώργος Μωραΐτης*

Το άρθρο εξετάζει τις σημαντικότερες μετατοπίσεις στη δυτική, και κυρίως αγγλόφωνη, ιστοριογραφία της νεότερης Κίνας από τη μεταπολεμική κυριαρχία της λεγόμενης «Σχολής Φέρμπανκ (Fairbank)» έως τις σύγχρονες σχεσιοδυναμικές (relational), αυτοκρατορικές και παγκόσμιες προσεγγίσεις. Υποστηρίζεται ότι το σχήμα «Δύση δρα - Κίνα αντιδρά» δεν ήταν απλώς μια απλουστευτική αφήγηση: συγκρότησε ένα επαγγελματικό πεδίο, επέβαλε την αρχειακή έρευνα και ανέδειξε τη διπλωματία και τους θεσμούς της ύστερης Τσινγκ περιόδου. Ωστόσο, κατέστησε τη Δύση βασική πηγή ιστορικού χρόνου και περιόρισε την κινεζική κοινωνία σε θέση αντίδρασης. Η σινοκεντρική (China-centred) στροφή, που αποκρυσταλλώθηκε θεωρητικά στο έργο του Πωλ Κόεν (Paul A. Cohen) κατά τη δεκαετία του 1980, αποκατέστησε τις ενδογενείς χρονικότητες, την περιφερειακή ποικιλία και την αυτενέργεια κοινωνικών ομάδων. Παρά ταύτα, η αυστηρή ενδοστρέφεια αυτής της ερμηνείας κινδύνευε να υποβαθμίσει τις υλικές ασυμμετρίες του ιμπεριαλισμού και τις διασυνοριακές διαδικασίες. Μελετητές όπως οι Ρόμπερτ Μπίκερς (Robert Bickers) και Χανς βαν ντε Βεν (Hans van de Ven) αντιπροσωπεύουν μια νεότερη σύνθεση: η Κίνα δεν αντιμετωπίζεται ούτε ως παθητικό θύμα ούτε ως κλειστός πολιτισμικός κόσμος, αλλά ως χώρος στον οποίο κινέζοι και ξένοι δρώντες, θεσμοί και δίκτυα συνδιαμόρφωσαν τη νεωτερικότητα. Η εξέλιξη αυτή δεν συνιστά γραμμική διαδοχή κλειστών «σχολών», αλλά σωρευτική αναθεώρηση των ερωτημάτων, των κλιμάκων και των αρχείων του πεδίου.

* Διδάκτορας φιλοσοφίας στο Queen's University Belfast. Ακαδημαϊκός υπότροφος στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Εισαγωγή: το πρόβλημα της οπτικής γωνίας

Η ιστοριογραφία της νεότερης Κίνας υπήρξε επί μακρόν ένα πεδίο στο οποίο η επιλογή της αφετηρίας καθόριζε και το τελικό ερμηνευτικό αποτέλεσμα. Αν η αφήγηση άρχιζε με τους Πολέμους του Οπίου, τότε η νεότερη κινεζική ιστορία εμφανιζόταν πρωτίστως ως ιστορία της σύγκρουσης με τη Δύση: των άνισων συνθηκών, των λιμένων των συνθηκών (treaty ports), των ιεραποστόλων, της διπλωματικής πίεσης και της σταδιακής αποδυνάμωσης της αυτοκρατορικής κυριαρχίας. Αν, αντίθετα, η ανάλυση ξεκινούσε από τη δημογραφική επέκταση του δέκατου όγδοου αιώνα, τις εμπορικές οικονομίες, τις τοπικές ελίτ, τις εξεγέρσεις ή τις δημοσιονομικές δομές της δυναστείας Τσινγκ, η ίδια περίοδος αποκτούσε διαφορετική λογική. Οι ξένες δυνάμεις θα παρέμεναν σημαντικές, αλλά δεν θα αποτελούσαν πλέον τον μοναδικό κινητήρα της αλλαγής.

Αυτή η διαφορά αφορά την ίδια την κατασκευή του ιστορικού αντικειμένου: ποιος ορίζει τη νεωτερικότητα, ποια γεγονότα θεωρούνται καμπές, ποιοι δρώντες διαθέτουν ιστορική αυτενέργεια και σε ποιο επίπεδο πρέπει να οργανωθεί η έρευνα; Η δυτική μελέτη της Κίνας πέρασε, σχηματικά, από τρεις μεγάλες φάσεις. Η πρώτη συνδέθηκε με τον Τζον Φέρμπανκ και το παράδειγμα της δυτικής «επίδρασης» και της κινεζικής «αντίδρασης». Η δεύτερη, από τη δεκαετία του 1970 και ιδίως του 1980, απαίτησε μια ιστορία «επικεντρωμένη στην Κίνα» και βρήκε την πιο συστηματική της διατύπωση στο *Discovering History in China* του Πωλ Κόεν. Η τρίτη, που ωρίμασε από τη δεκαετία του 1990 και μετά, επιχείρησε να υπερβεί τόσο τον δυτικοκεντρισμό όσο και την εικόνα μιας ιστορικά αυτάρκους Κίνας. Στα έργα των Ρόμπερτ Μπίκερς (Robert Bickers), Χανς βαν ντε Βεν (Hans van de Ven) και άλλων ιστορικών, το εσωτερικό και το εξωτερικό δεν λειτουργούν ως δύο χωριστές αιτιώδεις σφαίρες, αλλά ως αλληλοσυνδεόμενα επίπεδα μιας ενιαίας ιστορικής διαδικασίας.

Η τριμερής αυτή περιοδολόγηση είναι χρήσιμη ως ένας γενικός χάρτης. Δεν υπήρξε πάντως μια απολύτως ομοιογενής «Σχολή Φέρμπανκ», ούτε όλοι οι ιστορικοί της δεκαετίας του 1980 υιοθέτησαν το ίδιο πρόγραμμα. Αντίστοιχα, οι Μπίκερς και βαν ντε Βεν δεν ίδρυσαν μια κοινή σχολή με ρητό μανιφέστο. Αντιπροσωπεύουν, ωστόσο, μια ευρύτερη μεθοδολογική σύγκλιση: πολυαρχειακή έρευνα, προσοχή στη θεσμική πρακτική, στη βία και στα δίκτυα, και απόρριψη της επιλογής ανάμεσα σε μια «κινεζική» και μια «ξένη» ιστορία. Το παρόν άρθρο χρησιμοποιεί επομένως τον όρο «σχολές» ως αναλυτική συντόμευση για διαδοχικές ηγεμονικές τάσεις, όχι ως περιγραφή πειθαρχημένων και αμοιβαία αποκλειόμενων ομάδων.

Πρέπει επίσης να διευκρινιστεί ότι αντικείμενο εδώ είναι κυρίως η δυτική ιστοριογραφία της Κίνας από τα μέσα του δέκατου ένατου έως τα μέσα του εικοστού αιώνα. Δεν εξετάζεται συστηματικά ούτε η προνεωτερική κινεζική ιστοριογραφική παράδοση ούτε η σύνθετη εξέλιξη της ιστορικής επιστήμης στην

ίδια την Κίνα, από τη μαρξιστική θεωρία της «ημι-αποικιακής και ημι-φεουδαρχικής κοινωνίας» έως τις μεταρρυθμιστικές και μεταμαοϊκές αναθεωρήσεις. Η διάκριση είναι ουσιώδης, διότι η «China-centred history», η σινοκεντρική ιστορία, υπήρξε πρωτίστως παρέμβαση μέσα στην αμερικανική σινολογική κοινότητα. Δεν σήμαινε απλώς «ιστορία γραμμένη από Κινέζους», αλλά αλλαγή του ερμηνευτικού κέντρου βάρους στη δυτική έρευνα.

Η συγκρότηση του πεδίου και η «Σχολή του Φέρμπανκ»

Η μεταπολεμική αμερικανική ιστοριογραφία της Κίνας διαμορφώθηκε μέσα σε συγκεκριμένες θεσμικές και γεωπολιτικές συνθήκες. Η επέκταση των περιοχικών σπουδών (area studies), η χρηματοδότηση της γλωσσικής κατάρτισης και η ανάγκη ερμηνείας μιας Ασίας που είχε αποκτήσει κεντρική θέση στον Ψυχρό Πόλεμο μετέτρεψαν τη μελέτη της Κίνας σε διακριτό επαγγελματικό πεδίο. Ο Φέρμπανκ βρέθηκε στο κέντρο αυτής της διαδικασίας. Η σημασία της δεν περιοριζόταν στα βιβλία του: συνδεόταν με τη δημιουργία θεσμών, την εκπαίδευση ερευνητών, την οργάνωση συλλογικών έργων και την καθιέρωση μιας κοινής ατζέντας για την πολιτική και διπλωματική ιστορία της ύστερης αυτοκρατορικής και της δημοκρατικής Κίνας (ROC-Republic of China).

Το *Trade and Diplomacy on the China Coast* αποτέλεσε πρότυπο εμπειρικής έρευνας για τη δημιουργία του συστήματος των λιμένων των συνθηκών μετά τον Πρώτο Πόλεμο του Οπίου (Φέρμπανκ 1953). Η έμφαση στη διπλωματική πρακτική, στους θεσμούς του εμπορίου και στη μετάφραση μεταξύ διαφορετικών πολιτικών λεξιλογίων επέτρεψε στον Φέρμπανκ να απομακρυνθεί από παλαιότερες αφηγήσεις που έβλεπαν την Κίνα απλώς ως ακατανόητο ή στατικό «ανατολικό» πολιτισμό. Η έννοια της «συναρχίας» (*synarchy*) επιχείρησε να περιγράψει θεσμούς στους οποίους ξένο προσωπικό και κινεζική εξουσία συνεργάζονταν υπό συνθήκες άνισης κυριαρχίας. Μολονότι η ορολογία αυτή αμφισβητήθηκε αργότερα, η προσπάθεια ήταν αναλυτικά σοβαρή: στόχευε να εξηγήσει πώς η ξένη παρουσία ενσωματωνόταν στη λειτουργία του κινεζικού κράτους και όχι απλώς πώς το πίεζε από έξω.

Το ευρύτερο ερμηνευτικό σχήμα έγινε σαφέστερο στο *China's Response to the West*, που συνέγραψε ο Φέρμπανκ με τον Σου-Γιου Τενγκ (Teng and Fairbank 1954). Η διατύπωση του τίτλου συμπύκνωνε μια ολόκληρη ιστορική λογική. Η δυτική ισχύς, η τεχνολογία, η διπλωματία και οι θεσμοί της διεθνούς κοινωνίας παρείχαν την «πρόκληση», ενώ οι κινεζικές μεταρρυθμίσεις, οι ιδεολογικές προσαρμογές και ο εθνικισμός αποτελούσαν την «αντίδραση». Η άνιση συνάντηση με τη Δύση παρουσιαζόταν ως το ερέθισμα που ανάγκασε την Κίνα να εγκαταλείψει σταδιακά έναν παραδοσιακό πολιτικό και πολιτισμικό ορίζοντα. Η περίοδος από το 1839 και μετά αποκτούσε συνοχή ως διαδοχή προσπαθειών προσαρμογής: από την αυτοενίσχυση και τις μεταρρυθμίσεις των Τσινγκ έως την επανάσταση, τον εθνικισμό και την οικοδόμηση σύγχρονου κράτους.

Η προσέγγιση αυτή συνδέθηκε με το δίπολο «παράδοση - νεωτερικότητα». Στο έργο της Μέρι Ράιτ (Mary C. Wright) για την Παλινόρθωση Τόνγκζι (同治中兴), η προσπάθεια διάσωσης της δυναστείας ερμηνεύθηκε ως εντυπωσιακή αλλά τελικά ανεπαρκής ανασύνταξη μιας συντηρητικής τάξης, της οποίας οι θεμελιώδεις αξίες περιόριζαν το εύρος της θεσμικής μεταβολής (Ράιτ 1957). Στην τριλογία του Τζόσεφ Λέβινσον (Joseph R. Levenson), η συνάντηση με τη νεωτερική Δύση παρήγαγε μια βαθιά ρήξη ανάμεσα στην πολιτισμική ταυτότητα και στην καθολική εγκυρότητα της κομφουκιανής παράδοσης (Λέβινσον 1968). Παρά τις μεγάλες διαφορές μεταξύ Φέρμπανκ, Ράιτ και Λέβινσον, τα έργα τους μοιράζονταν μια δραματουργία μετάβασης: μια συνεκτική παραδοσιακή τάξη εισερχόταν σε κρίση επειδή βρέθηκε αντιμέτωπη με ένα ισχυρότερο, διεθνοποιημένο και τεχνολογικά προηγμένο σύστημα.

Συμπληρωματική προς το σχήμα «δράσης-αντίδρασης» (impact-response) ήταν η έννοια της «κινεζικής παγκόσμιας τάξης». Ο συλλογικός τόμος *The Chinese World Order* περιέγραψε τις εξωτερικές σχέσεις της αυτοκρατορικής Κίνας μέσα από την ιεραρχική και τελετουργική λογική του φόρου υποτέλειας, σε αντιδιαστολή με την τυπική ισότητα κυρίαρχων κρατών στην ευρωπαϊκή διεθνή τάξη (Φέρμπανκ 1968). Το σχήμα είχε μεγάλη επεξηγηματική δύναμη: συνέδεε διπλωματική τελετουργία, κοσμολογία και πολιτική νομιμοποίηση, και υπογράμμιζε ότι οι Τσινγκ δεν προσέγγισαν τις ευρωπαϊκές δυνάμεις με το ίδιο εννοιολογικό λεξιλόγιο που χρησιμοποιούσαν εκείνες. Παράλληλα, όμως, ενίσχυε την εικόνα δύο συμπαγών και ασύμβατων συστημάτων, ενός παραδοσιακού κινεζικού και ενός νεωτερικού δυτικού, των οποίων η σύγκρουση μπορούσε να λυθεί μόνο με την προσαρμογή του πρώτου στο δεύτερο.

Δεν πρέπει να υποτιμηθούν τα θετικά στοιχεία αυτής της ιστοριογραφικής σχολής. Πρώτον, ανέδειξε τη σημασία της γλώσσας και της θεσμικής εξειδίκευσης. Δεύτερον, η σχολή του Φέρμπανκ αντιμετώπισε τη διπλωματία ως πεδίο στο οποίο συγκρούονταν διαφορετικές αντιλήψεις για τη δικαιοδοσία, την κυριαρχία και τη διεθνή τάξη. Τέλος, η έμφαση στην ξένη ισχύ αντανακλούσε μια πραγματική ασυμμετρία. Οι πόλεμοι, οι άνισες συνθήκες, η εξωεδαφικότητα, οι αποζημιώσεις και οι ξένες παραχωρήσεις δεν ήταν απλώς δυτικές έννοιες που επιβλήθηκαν αναδρομικά στο παρελθόν· αποτέλεσαν υλικούς περιορισμούς της κινεζικής κυριαρχίας.

Τα όρια του μοντέλου «δράση - αντίδραση»

Η ισχύς αυτού του μοντέλου ήταν ταυτόχρονα και η βασική του αδυναμία. Εφόσον η «πρόκληση» ερχόταν από τη Δύση, ο ιστορικός χρόνος οργανωνόταν γύρω από την άφιξη, την πίεση και την επέκταση των ξένων δυνάμεων. Η Κίνα μπορούσε να αλλάξει, αλλά η αλλαγή της γινόταν ορατή κυρίως όταν αποτελούσε απάντηση σε εξωτερικά ερεθίσματα. Ακόμη και όταν η αντίδραση

αναλυόταν με συμπάθεια, η αιτιώδης πρωτοβουλία παρέμενε αλλού. Έτσι, μετασχηματισμοί με μακρά προϊστορία στην ύστερη αυτοκρατορική περίοδο -η εμπορευματοποίηση, η κινητικότητα, η εξάπλωση των τοπικών οργανώσεων, η στρατιωτικοποίηση, οι νέες μορφές ελίτ και η οικολογική πίεση- εύκολα υποτάσσονταν σε μια αφήγηση δυτικής πρόκλησης και κινεζικής απόκρισης.

Το δίπολο παράδοσης και νεωτερικότητας παρήγαγε ανάλογες στρεβλώσεις. Η παράδοση παρουσιαζόταν συχνά ως ένα στατικό σύστημα, ενώ η νεωτερικότητα συνδεόταν με θεσμούς και κατηγορίες που είχαν ήδη οριστεί από την ευρωπαϊκή εμπειρία. Το αποτέλεσμα ήταν μια τελεολογία της ανεπάρκειας. Οι μεταρρυθμίσεις αξιολογούνταν ανάλογα με το πόσο πλησίαζαν ένα προϋπάρχον δυτικό πρότυπο, και όχι σύμφωνα με τα προβλήματα που επιχειρούσαν να επιλύσουν ή τις εναλλακτικές μορφές πολιτικής που δημιουργούσαν. Η καθυστέρηση, η αποτυχία και η «χαμένη ευκαιρία» μετατρέπονταν σε επαναλαμβανόμενα μοτίβα. Ακόμη και η επανάσταση μπορούσε να περιγραφεί ως ατελής είσοδος σε μια νεωτερικότητα της οποίας τα κριτήρια είχαν τεθεί εκτός Κίνας.

Υπήρχε επίσης ζήτημα ιστορικών πηγών. Η διπλωματική αλληλογραφία, τα αρχεία των ξένων υπουργείων και τα κείμενα υψηλών αξιωματούχων ευνοούσαν μια ομάδα κρατών, συνθηκών και κεντρικών αποφάσεων. Η κινεζική κοινωνία έξω από το Πεκίνο και τους λιμένες των συνθηκών παρέμενε συχνά αδιαφοροποίητη. Οι αγρότες, οι τοπικοί λόγιοι, οι έμποροι, οι θρησκευτικές κοινότητες και οι γυναίκες εμφανίζονταν κυρίως όταν η δράση τους επηρέαζε τη σχέση κράτους και Δύσης. Αυτό δεν οφειλόταν μόνο σε ιδεολογική προκατάληψη, αλλά και στις συνθήκες πρόσβασης σε κινεζικές πηγές στις αρχές του Ψυχρού Πολέμου. Ωστόσο, η αρχειακή ασυμμετρία μπορούσε να μετατραπεί ανεπαίσθητα σε αιτιώδη ασυμμετρία: επειδή οι ξένοι δρώντες άφηναν ευπρόσιτα και ταξινομημένα αρχεία, αποκτούσαν δυσανάλογη ιστορική παρουσία.

Η κριτική προς τη σχολή του Φέρμπανκ ενισχύθηκε και από το πολιτικό περιβάλλον των δεκαετιών του 1960 και 1970. Ο πόλεμος του Βιετνάμ, η αποαποικιοποίηση και η κριτική στην αμερικανική εξωτερική πολιτική έκαναν προβληματική μια αφήγηση στην οποία η δυτική επέκταση λειτουργούσε, έστω και καταστροφικά, ως φορέας ιστορικού εκσυγχρονισμού. Μια πιο ριζοσπαστική ιστοριογραφία έθεσε τον ιμπεριαλισμό στο κέντρο και υπογράμμισε την εκμετάλλευση, την εξάρτηση και τη βία. Ο Πωλ Κόεν, όμως, θα υποστήριζε ότι τόσο το σχήμα «δράση-αντίδραση» όσο και η αντιιμπεριαλιστική αναστροφή του παρέμεναν δυτικοκεντρικά: το πρώτο θεωρούσε τη Δύση κινητήρα της προόδου, ενώ το δεύτερο την καθιστούσε κινητήρα της παραμόρφωσης και της υπανάπτυξης. Και στις δύο περιπτώσεις, η ιστορική σημασία της Κίνας οργανωνόταν γύρω από όσα της έκανε η Δύση (Κόεν 1984).

Η σινοκεντρική στροφή της δεκαετίας του 1980

Το *Discovering History in China* δεν εγκαινίασε μόνο του τη νέα κατεύθυνση. Όταν δημοσιεύθηκε το 1984, ο Κόεν συστηματοποίησε αλλαγές που είχαν ήδη αρχίσει να εμφανίζονται στην έρευνα της προηγούμενης δεκαετίας. Η συμβολή του ήταν κυρίως κριτική και προγραμματική. Εντόπισε τρία κυρίαρχα σχήματα στην αμερικανική ιστοριογραφία της νεότερης Κίνας: «αντίδραση/απάντηση στη Δύση», «παράδοση και νεωτερικότητα» και «ιμπεριαλισμός». Παρά τις ιδεολογικές τους διαφορές, και τα τρία απέδιδαν στη Δύση το προνόμιο να ορίζει τι ήταν ιστορικά σημαντικό. Η προτεινόμενη σινοκεντρική ιστορία θα έπρεπε, αντιθέτως, να ξεκινά από κινεζικά προβλήματα, να χρησιμοποιεί κινεζικές χωρικές και χρονικές διαιρέσεις και να αντιμετωπίζει τους Κινέζους ως φορείς προθέσεων που δεν εξαντλούνταν στη σχέση τους με τους ξένους (Κόεν 1984).

Η στροφή αυτή είχε τέσσερις αλληλένδετες διαστάσεις. Πρώτον, επαναπροσδιόρισε τη χρονικότητα. Το 1839 έπαψε να αποτελεί αυτονόητη αφετηρία για κάθε ιστορία της νεότερης Κίνας. Η ύστερη Τσινγκ συνδέθηκε στενότερα με εξελίξεις του δέκατου όγδοου αιώνα και με μακρές διαδικασίες δημογραφικής, κοινωνικής και οικονομικής μεταβολής. Δεύτερον, μετέβαλε τη χωρικό επίπεδο ανάλυσης. Η επαρχία, η περιφέρεια, η πόλη, η κομητεία και το χωριό έγιναν αυτόνομα πεδία ανάλυσης, αντί να χρησιμεύουν ως τοπικές αντανακλάσεις αποφάσεων του κέντρου. Τρίτον, διεύρυνε το φάσμα των δρώντων: τοπικές ελίτ, εμπορικά δίκτυα, ένοπλες οργανώσεις, θρησκευτικές ομάδες και αγροτικές κοινότητες απέκτησαν δική τους ιστορική λογική. Τέταρτον, ενίσχυσε τη χρήση τοπικών κινεζικών πηγών, γενεαλογιών, εφημερίδων, συλλογών εγγράφων και κοινωνικοοικονομικών δεδομένων.

Ο Φίλιπ Κιν (Philip A. Kuhn) υπήρξε σημαντική γέφυρα προς αυτή την κατεύθυνση. Στο *Rebellion and Its Enemies in Late Imperial China*, η στρατιωτικοποίηση της κινεζικής κοινωνίας κατά τον δέκατο ένατο αιώνα συνδέθηκε με μεταβολές στις σχέσεις κράτους, τοπικών ελίτ και κοινωνικής οργάνωσης, όχι απλώς με τη δυτική πίεση (Κιν 1970). Οι μεγάλες εξεγέρσεις και η δημιουργία τοπικών ενόπλων δυνάμεων αποκτούσαν έτσι συνέπειες για τη μετέπειτα κατανομή εξουσίας. Ο Φρέντερικ Γουέικμαν (Frederic Wakeman), ήδη από το *Strangers at the Gate*, είχε επίσης συνδέσει τη σύγκρουση με τους Βρετανούς στη Νότια Κίνα με τις τοπικές κοινωνικές δομές και τις μορφές συλλογικής βίας στο Δέλτα του Περλ (Γουέικμαν 1966). Τέτοιες μελέτες έδειχναν ότι ακόμη και ένα κατεξοχήν «εξωτερικό» γεγονός, όπως ο Πόλεμος του Οπίου, δεν μπορούσε να κατανοηθεί χωρίς πυκνή εσωτερική ιστορία.

Οι μονογραφίες της Μέρι Ράνκιν (Mary B. Rankin) και του Ουίλιαμ Ρόου (William T. Rowe) έκαναν ακόμη σαφέστερη την αναλυτική παραγωγικότητα της περιφερειακής και αστικής προσέγγισης. Η Ράνκιν εξέτασε τον πολιτικό

ακτιβισμό των ελίτ στη Τζετζιάνγκ (浙江) και έδειξε ότι η διεύρυνση της δημόσιας δράσης πριν από την Επανάσταση του 1911 δεν ήταν απλή εισαγωγή δυτικών πολιτικών μορφών. Αναδύθηκε από μεταβολές στην τοπική διακυβέρνηση, στη φιλανθρωπία, στην εκπαίδευση και στις σχέσεις μεταξύ ελίτ και κράτους (Ράνκιν 1986). Ο Ρόου, στις δύο μελέτες του για τη Χανκόου (汉口), ανέλυσε την εμπορική κοινωνία, τις ενώσεις, τις κοινότητες και τις συγκρούσεις μιας μεγάλης ενδοχώρας πόλης σε χρονικό βάθος που ξεκινούσε πολύ πριν από την πλήρη εγκαθίδρυση των λιμένων των συνθηκών (Ρόου 1984, 1989). Η κινεζική πόλη δεν παρουσιαζόταν ως ατελές αντίγραφο της δυτικής αστικής νεωτερικότητας, αλλά ως δυναμικός κοινωνικός σχηματισμός με δικούς του μηχανισμούς συλλογικής οργάνωσης.

Στην κοινωνική και αγροτική ιστορία, η μελέτη του Φίλιπ Χουάνγκ (Philip C. C. Huang) για τη Βόρεια Κίνα ανέδειξε τις σύνθετες σχέσεις οικογενειακής εργασίας, αγοράς και παραγωγής, αμφισβητώντας απλές θεωρίες καπιταλιστικής μετάβασης (Χουάνγκ 1985). Στην ιστορία των εξεγέρσεων, ο Τζόσεφ Έσερικ (Joseph W. Esherick) επανερμήνευσε την Εξέγερση των Μπόξερ μέσα από την οικολογία, τις τοπικές θρησκευτικές πρακτικές, τις κοινωνικές εντάσεις και την πολιτική οικονομία της βορειοδυτικής Σαντόνγκ (山东) (Έσερικ 1987). Οι ιεραπόστολοι και ο ξένος ιμπεριαλισμός παρέμεναν ουσιώδεις, αλλά εντάσσονταν σε ένα τοπικό πεδίο ανταγωνισμών. Η βία δεν εξηγούνταν πλέον με μια γενική έννοια κινεζικής ξενοφοβίας ούτε ως αυτόματη αντίδραση στη δυτική παρουσία.

Η σημαντικότερη ίσως συνέπεια της σινοκεντρικής στροφής ήταν ότι μετέτρεψε την κινεζική αυτενέργεια από ηθικό αίτημα σε ερευνητική πρακτική. Δεν αρκούσε να δηλωθεί ότι οι Κινέζοι είχαν αυτενέργεια. Έπρεπε να ανασυσταθούν οι κατηγορίες με τις οποίες αντιλαμβάνονταν οι ίδιοι την κοινότητα, τη νομιμότητα, τη θρησκεία, την αγορά ή την ξένη παρουσία. Στο μεταγενέστερο *History in Three Keys*, ο Κόεν διέκρινε το γεγονός, την εμπειρία και τον μύθο των Μπόξερ, δείχνοντας ότι το νόημα του παρελθόντος δεν εξαντλείται ούτε στην ανακατασκευή του συμβάντος ούτε στις μεταγενέστερες πολιτικές χρήσεις του (Κόεν 1997). Η εμπειρία των ιστορικών υποκειμένων έγινε αναγκαίο, αλλά όχι αυτονόητα προσβάσιμο, επίπεδο της έρευνας.

Η μετατόπιση αυτή συνέπεσε με την πιο εύκολη πρόσβαση σε κινεζικά αρχεία και με την αναζωογόνηση ακαδημαϊκών ανταλλαγών μετά τη δεκαετία του 1970. Η σχέση, ωστόσο, δεν ήταν μηχανική. Τα νέα αρχεία δεν παρήγαγαν από μόνα τους νέα ερωτήματα. Η ιστοριογραφική κριτική ήταν εκείνη που επέτρεψε να διαβαστούν διαφορετικά: όχι ως συμπλήρωμα μιας ιστορίας ήδη δομημένης από δυτικές διπλωματικές πηγές, αλλά ως βάση για την ανασύνθεση κοινωνικών κόσμων που δεν είχαν οργανωθεί γύρω από την επαφή με τη Δύση. Η σινοκεντρική ιστορία υπήρξε συνεπώς τόσο αρχειακή όσο και εννοιολογική επανάσταση.

Τα όρια μιας αποκλειστικά «σινοκεντρικής» ιστορίας

Η επιτυχία της νέας προσέγγισης δημιούργησε δικά της προβλήματα. Το πρώτο ήταν ο κίνδυνος να αντικατασταθεί ένας δυτικοκεντρισμός από μια μεθοδολογική εσωστρέφεια. Η επιθυμία να εξηγηθεί η κινεζική ιστορία με τους δικούς της όρους μπορούσε να οδηγήσει στην αντιμετώπιση της Κίνας ως αυτάρκους μονάδας. Όμως οι εμπορικές ροές, η μετανάστευση, η τεχνολογία, οι αυτοκρατορικοί ανταγωνισμοί, οι χρηματοπιστωτικοί μηχανισμοί και τα διεθνή νομικά καθεστώτα δεν βρίσκονταν απλώς έξω από την Κίνα. Διαπερνούσαν λιμένες, κρατικές υπηρεσίες, επιχειρήσεις και καθημερινές πρακτικές. Η απομάκρυνσή τους για χάρη μιας καθαρής «εσωτερικής» ιστορίας θα αναπαρήγε την ίδια τεχνητή διάκριση που η έρευνα προσπαθούσε να υπερβεί.

Το δεύτερο πρόβλημα αφορούσε τον ιμπεριαλισμό. Ο Κόεν είχε δίκιο να απορρίπτει τη μετατροπή του σε καθολικό ερμηνευτικό κλειδί. Η υπερβολικά γενική επίκλησή του μπορούσε να αποδώσει κάθε αλλαγή στην ξένη επιβολή και να εξαφανίσει τις διαφορές μεταξύ τόπων, περιόδων και αυτοκρατορικών δυνάμεων. Εντούτοις, η κριτική στον δυτικοκεντρισμό δεν έπρεπε να οδηγήσει σε υποβάθμιση της εξαναγκαστικής ισχύος. Η εξωεδαφικότητα, οι παραχωρήσεις, η κατοχή εδάφους, οι τελωνειακοί περιορισμοί και η στρατιωτική βία δημιούργησαν θεσμικά πεδία άνισων δυνατοτήτων. Το ζητούμενο δεν ήταν να επιλεγεί ανάμεσα στον ιμπεριαλισμό και την κινεζική αυτενέργεια, αλλά να μελετηθεί η αυτενέργεια μέσα σε ασύμμετρες δομές.

Τρίτον, το εθνικό πλαίσιο «Κίνα» άρχισε να θεωρείται λιγότερο αυτονόητο. Ο Πρασέντζιτ Ντουάρα (Prasenjit Duara) έδειξε ότι οι εθνικές αφηγήσεις συχνά ιδιοποιούνται πολλαπλές ιστορικές διαδρομές και τις οργανώνουν αναδρομικά ως πορεία προς το έθνος-κράτος (Ντουάρα 1995). Αντιστοίχως, η «Νέα Ιστορία των Τσινγκ» τόνισε τη μαντσουριανή ταυτότητα, τους αυτοκρατορικούς θεσμούς και τις διαφορετικές μορφές κυριαρχίας στα σύνορα, αμφισβητώντας την εικόνα μιας δυναστείας που είχε απλώς αφομοιωθεί στον κινεζικό πολιτισμό (Ρόσκι (Rawski) 1996; Κρόσλει (Crossley) 1999; Έλλιοτ (Elliott) 2001). Η παρέμβαση αυτή μετέφερε την κριτική του δυτικοκεντρισμού στο εσωτερικό της ίδιας της κατηγορίας «Κίνα».

Τέλος, η συγκριτική και παγκόσμια οικονομική ιστορία αμφισβήτησε την ευρωπαϊκή αποκλειστικότητα της νεωτερικής ανάπτυξης. Το *Great Divergence* του Κένεθ Πόμερανζ (Kenneth Pomeranz) συνέκρινε τις πιο ανεπτυγμένες περιοχές της Κίνας και της Ευρώπης πριν από το βιομηχανικό ξεπέταγμα της τελευταίας και υποστήριξε ότι οι διαφορές δεν μπορούν να εξηγηθούν μέσω μιας πανάρχαιας κινεζικής στασιμότητας (Πόμερανζ 2000). Η σύγκριση αυτή δεν ήταν «σινοκεντρική» με τη στενή έννοια, διότι η αναλυτική της μονάδα ήταν διαπεριφερειακή. Συνέχιζε όμως το βασικό αίτημα της προηγούμενης γενιάς: να μην χρησιμοποιείται η ευρωπαϊκή κατάληξη ως μέτρο όλων των προηγούμενων ιστορικών δυνατοτήτων.

Από το «εσωτερικό ή εξωτερικό» στη σχεσιοδυναμική και αλληλένδετη ιστορία

Από τη δεκαετία του 1990, η ιστοριογραφία δεν εγκατέλειψε τα κεκτημένα της σινοκεντρικής προσέγγισης. Τα ενσωμάτωσε σε νέα επίπεδα ανάλυσης. Η αυτοκρατορία, το δίκτυο, η κυκλοφορία, η μετάφραση και η διασύνδεση έγιναν κεντρικές έννοιες. Η αλλαγή αυτή επηρεάστηκε από τη μεταποικιακή θεωρία, την παγκόσμια ιστορία, τη νέα αυτοκρατορική ιστορία και τη μελέτη της καθημερινότητας. Το κοινό τους σημείο ήταν η απόρριψη της εικόνας δύο προκατασκευασμένων κόσμων -της Κίνας και της Δύσης- που πρώτα υπάρχουν χωριστά και κατόπιν «συναντώνται». Οι κατηγορίες, οι θεσμοί και οι ταυτότητες μεταβάλλονταν ακριβώς μέσα από τη σχέση.

Το έργο του Τζέιμς Χέβια (James L. Hevia) για την βρετανική διπλωματική αποστολή με επικεφαλής τον Μακάρτνει (Macartney) επανεξέτασε ένα κλασικό επεισόδιο στις σχέσεις Κίνας-Δύσης. Αντί να ερμηνεύσει την αποτυχία της αποστολής ως σύγκρουση κινεζικής τελετουργικής ακαμψίας και βρετανικής νεωτερικής διπλωματίας, ανέλυσε δύο αυτοκρατορικές μορφές κυριαρχίας που διεκδικούσαν την ικανότητα να ορίζουν το νόημα της τελετουργίας και της οικουμενικότητας (Χέβια 1995). Στο *English Lessons*, ο ίδιος εξέτασε τη βία του δέκατου ένατου αιώνα ως «παιδαγωγική» αυτοκρατορικής εξουσίας, συνδέοντας τη στρατιωτική καταστροφή, τη γνώση, τη λεηλασία και τις πρακτικές αναμόρφωσης (Χέβια 2003). Η κινεζική και η βρετανική αυτοκρατορία δεν εμφανίζονταν ως δύο πολιτισμικοί πόλοι αλλά ως μεταβαλλόμενα καθεστώτα εξουσίας.

Η αστική ιστορία της Σαγκάης πρόσφερε ιδιαίτερα γόνιμο πεδίο για τη νέα σύνθεση. Ο Κριστιάν Ενριό (Christian Henriot) ανέλυσε τη δημοτική εξουσία, την τοπικότητα και τον εκσυγχρονισμό, αποφεύγοντας τόσο τον μύθο της «δυτικής» πόλης μέσα στην Κίνα όσο και μια αφήγηση στην οποία οι ξένες παραχωρήσεις αποτελούσαν απλό περιθώριο της εθνικής ιστορίας (Ενριό 1993). Ο Γουέικμαν, στο *Policing Shanghai*, έδειξε πώς το εθνικιστικό κράτος, η αστυνομία, το οργανωμένο έγκλημα, οι ξένες δικαιοδοσίες και οι κοινωνικές συγκρούσεις συγκροτούσαν ένα ενιαίο, αν και κατακερματισμένο, πεδίο κυριαρχίας (Γουέικμαν 1995). Η πόλη γινόταν εργαστήριο όχι μιας μηχανικής εκδυτικοποίησης, αλλά μιας άνισης και διαπλεκόμενης νεωτερικότητας.

Αυτός ο προσανατολισμός επέτρεψε να τεθούν διαφορετικά ερωτήματα για τους θεσμούς που παλαιότερα είχαν ενταχθεί στη γενική κατηγορία της ξένης επιβολής. Μια υπηρεσία με ξένο προσωπικό μπορούσε να είναι συγχρόνως όργανο περιορισμού της κινεζικής κυριαρχίας, πηγή κρατικών εσόδων, εργαστήριο διοικητικής τεχνογνωσίας και χώρος σταδιοδρομίας Κινέζων υπαλλήλων. Ένας λιμένας των συνθηκών μπορούσε να είναι αποικιακός θύλακας, κινεζική πόλη, κόμβος διασπορών και αγορά που συνέδεε την ενδοχώρα με παγκόσμιες ροές. Η συνύπαρξη αυτών των ιδιοτήτων δεν αποτελεί αναλυτική αντίφαση. Αποτελεί το ίδιο το ιστορικό πρόβλημα.

Ρόμπερτ Μπίκερς: η ξένη παρουσία ως μέρος της κινεζικής ιστορίας

Το έργο του Μπίκερς είναι εμβληματικό της στροφής προς μια νέα ιστορία του ιμπεριαλισμού στην Κίνα. Σε αντίθεση με το παλαιότερο σχήμα «δράση-αντίδραση», η ξένη κοινότητα δεν λειτουργεί ως αφηρημένος φορέας της δυτικής νεωτερικότητας. Αποτελεί ετερογενές κοινωνικό σύνολο με ταξικές ιεραρχίες, φυλετικές αντιλήψεις, θεσμούς, φόβους και εσωτερικές αντιφάσεις. Ταυτόχρονα, σε αντίθεση με έναν απλό αντιιμπεριαλιστικό καταγγελτικό λόγο, οι ξένοι δεν εμφανίζονται ως ενιαίο και παντοδύναμο μπλοκ. Η ισχύς τους ήταν πραγματική, αλλά έπρεπε να παραχθεί και να αναπαραχθεί μέσα από δημοτικά συμβούλια, αστυνομικές δυνάμεις, εταιρείες, λέσχες, δικαστήρια, τελετουργίες και καθημερινές διαχωριστικές πρακτικές.

Στο *Britain in China*, ο Μπίκερς μελέτησε την κουλτούρα και την κοινωνική συγκρότηση των βρετανικών κοινοτήτων κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα (Μπίκερς 1999). Η Βρετανική Αυτοκρατορία στην Κίνα δεν ταυτιζόταν μόνο με αποφάσεις του Λονδίνου ή με τη δύναμη του Βασιλικού Ναυτικού. Υλοποιούνταν μέσα από ανθρώπους που ζούσαν στους λιμένες, διεκδικούσαν προνόμια, κατασκεύαζαν διαχωρισμένες ταυτότητες και συχνά αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους ως κοινότητα υπό πολιορκία. Αυτή η κοινωνική ιστορία της αποικιακής παρουσίας μετατόπισε την έρευνα από τη διπλωματική «δράση» στους μηχανισμούς με τους οποίους η ανισότητα γινόταν βιωμένη καθημερινότητα.

Το *Empire Made Me* προχώρησε ακόμη περισσότερο σε μικροϊστορική κλίμακα, ακολουθώντας τη ζωή του Ρίτσαρντ Τίνκλερ (Richard Tinkler), ενός Βρετανού αστυνομικού στη Σαγκάη (Μπίκερς 2003). Η βιογραφία ενός απλού αυτοκρατορικού δρώντος επέτρεψε να συνδεθούν η κοινωνική περιθωριοποίηση στη Βρετανία, η φυλετική εξουσία στην Ασία, η ανδρική κουλτούρα, η αστυνομική βία και η πολιτική κρίση. Η αυτοκρατορία δεν ήταν μόνο σύστημα που επιβαλλόταν από τις μητροπολιτικές ελίτ· «κατασκεύαζε» τους ανθρώπους που την υπηρετούσαν, προσφέροντάς τους εξουσία και ταυτόχρονα εκθέτοντάς τους σε επισφάλεια. Η εστίαση στο άτομο δεν αποπολιτικοποιεί έτσι τον ιμπεριαλισμό. Καθιστά ορατή τη λειτουργία του.

Στο συνθετικό *The Scramble for China*, ο Μπίκερς επανέφερε στο κέντρο τη βίαιη ξένη επέκταση από τη δεκαετία του 1830 έως την πτώση της Τσινγκ (Bickers 2011). Μια επιφανειακή ανάγνωση θα μπορούσε να δει εδώ επιστροφή στη χρονολογία και στα θέματα του Φέρμπανκ. Η διαφορά, όμως, είναι θεμελιώδης. Η «Δύση» δεν εμφανίζεται ως μια ενιαία δύναμη απέναντι σε μια αμετάβλητη Κίνα. Βρετανικές, γαλλικές, ρωσικές, ιαπωνικές και άλλες αυτοκρατορικές επιδιώξεις συγκρούονται, ενώ Κινέζοι αξιωματούχοι, έμποροι, στρατιώτες και κοινότητες διαπραγματεύονται, χρησιμοποιούν, αντιστέκονται ή ανακατευθύνουν τις νέες δομές. Η έμφαση στη βία δεν αναιρεί την κινεζική αυτενέργεια, αλλά προσδιορίζει το άνισο πεδίο μέσα στο οποίο αυτή ασκούνταν.

Το *Out of China* μετατόπισε την προσοχή στη μακρά διάλυση του καθεστώτος των ξένων προνομίων κατά τον εικοστό αιώνα (Μπίκερς 2017). Η λήξη της ξένης κυριαρχίας δεν παρουσιάζεται ως στιγμιαίο αποτέλεσμα μιας μοναδικής επανάστασης ούτε ως απλή αποχώρηση των αυτοκρατοριών. Ήταν προϊόν εθνικιστικής κινητοποίησης, κρατικής διαπραγμάτευσης, πολέμου, διεθνών ανακατατάξεων και καθημερινής αμφισβήτησης της αποικιακής νομιμότητας. Με τον τρόπο αυτό, ο Μπίκερς συνδέει την ιστορία των ξένων στην Κίνα με την ιστορία της κινεζικής αποαποικιοποίησης. Δεν υπάρχουν δύο παράλληλες αφηγήσεις, μία «δυτική» και μία «κινεζική», αλλά μια κοινή ιστορία σύγκρουσης για την κυριαρχία.

Η συμβολή του Μπίκερς έγκειται επομένως στο ότι επανέφερε τον ιμπεριαλισμό χωρίς να επαναφέρει τον δυτικοκεντρισμό. Παίρνει στα σοβαρά τη στρατιωτική και νομική ανισότητα, αλλά αποφεύγει να αποδώσει στους ξένους απόλυτο έλεγχο των αποτελεσμάτων. Χρησιμοποιεί βρετανικά και κινεζικά αρχεία, βιογραφίες, φωτογραφίες και υλικό πολιτισμό για να δείξει πώς οι μεγάλες δομές γίνονταν τοπικές πρακτικές. Στους συλλογικούς τόμους για τους λιμένες των συνθηκών, η νομική πολυμορφία, η γη, η δημοτική διοίκηση και η εξουσία αντιμετωπίζονται ως πεδία συνεχούς διαπραγμάτευσης (Μπίκερς and Τζάκσον (Jackson) 2016). Η ξένη παρουσία παύει έτσι να είναι ένα εξωτερικό κεφάλαιο προσαρτημένο στην κινεζική ιστορία και γίνεται συστατικό, χωρίς να γίνεται αποκλειστικό, μέρος της.

Χανς βαν ντε Βεν: θεσμοί, πόλεμος και οι παγκόσμιες καταβολές της κινεζικής νεωτερικότητας

Ο βαν ντε Βεν αντιπροσωπεύει μια συγγενή, αλλά διακριτή, διαδρομή. Το έργο του επικεντρώνεται περισσότερο στην πολιτική οργάνωση, στον πόλεμο και στους κρατικούς θεσμούς. Ήδη στο *From Friend to Comrade* ανέλυσε την ίδρυση του Κινεζικού Κομμουνιστικού Κόμματος όχι ως αναπόφευκτη εφαρμογή μιας εισαγόμενης ιδεολογίας ούτε ως προδιαγεγραμμένη αρχή της επανάστασης του 1949, αλλά ως μια εύθραυστη διαδικασία οργανωτικής και πολιτικής συγκρότησης (βαν ντε Βεν 1991). Οι διεθνείς κομμουνιστικές συνδέσεις ήταν ουσιώδεις, όμως αποκτούσαν νόημα μέσα στις κινεζικές πολιτικές συνθήκες και στις επιλογές συγκεκριμένων δικτύων ακτιβιστών.

Στο *War and Nationalism in China*, ο βαν ντε Βεν αναθεώρησε την ιστορία του Guomindang (中國國民黨) και του πολέμου κατά της Ιαπωνίας (βαν ντε Βεν 2003). Παλαιότερες αφηγήσεις, επηρεασμένες τόσο από την τελική κομμουνιστική νίκη όσο και από τη συμμαχική απογοήτευση προς τον Τσιανγκ Κάι-σεκ (蔣中正), αντιμετώπιζαν συχνά το εθνικιστικό καθεστώς ως διεφθαρμένο, στρατιωτικά παθητικό και ιστορικά καταδικασμένο. Ο βαν ντε Βεν ενέταξε την

αντίσταση κατά της Ιαπωνίας στην ευρύτερη προσπάθεια ενοποίησης της Κίνας από τη δεκαετία του 1920. Ο πόλεμος δεν ήταν εξωτερική διακοπή μιας εσωτερικής πολιτικής διαδικασίας· αναδιαμόρφωσε το κράτος, τον εθνικισμό, τις στρατιωτικές δομές και τις σχέσεις με τους Συμμάχους.

Η μέθοδος αυτή υπερβαίνει την απλή ισορροπία μεταξύ «εσωτερικών» και «εξωτερικών» παραγόντων. Η ιαπωνική εισβολή, η συμμαχική στρατηγική και η παγκόσμια σύρραξη αποτελούν τμήματα της κινεζικής ιστορίας, ενώ οι κινεζικές αποφάσεις επηρεάζουν τη διεθνή πορεία του πολέμου. Η Κίνα δεν είναι ένας παθητικός χώρος ξένων στρατιωτικών επιχειρήσεων, αλλά ούτε και ένας απομονωμένος εθνικός χώρος. Η στρατιωτική ιστορία συνδέεται με τη δημοσιονομική ικανότητα, την κομματική οργάνωση, τις υποδομές, την προπαγάνδα και την κοινωνική κινητοποίηση. Με αυτόν τον τρόπο, ο βαν ντε Βεν αποκαθιστά τη σημασία του εθνικιστικού κράτους χωρίς να το εξιδανικεύει και αποφεύγει την ρεβιζιονιστική ανάγνωση όλης της περιόδου ως πρόλογο της κομμουνιστικής επικράτησης.

Η πιο άμεση συνομιλία του με την παράδοση του Φέρμπανκ βρίσκεται στο *Breaking with the Past*, μια ιστορία της Κινεζικής Αυτοκρατορικής Ναυτικής Τελωνειακής Υπηρεσίας (Chinese Imperial Maritime Customs) (βαν ντε Βεν 2014). Η Υπηρεσία αποτελούσε προνομιακό αντικείμενο της παλαιότερης ιστοριογραφίας: διοικούνταν επί δεκαετίες από ξένους, συνδεόταν με το σύστημα των συνθηκών και συχνά παρουσιαζόταν ως φορέας αποτελεσματικής δυτικής διοίκησης μέσα σε ένα αδύναμο κινεζικό κράτος. Ο βαν ντε Βεν δεν αρνείται τις αυτοκρατορικές και άνισες καταβολές της. Δείχνει, όμως, ότι η Υπηρεσία ήταν επίσης κινεζικός κρατικός θεσμός, βασικός μηχανισμός εσόδων, παραγωγός στατιστικής γνώσης, διαχειριστής υποδομών και δίαυλος διεθνούς σύνδεσης.

Η έμφαση στην «παγκόσμια καταβολή της νεωτερικότητας στην Κίνα» δηλώνει ακριβώς αυτή τη μετατόπιση. Η νεωτερικότητα δεν εισάγεται ως έτοιμο πακέτο από τη Δύση, αλλά παράγεται μέσα από θεσμούς στους οποίους συνεργάζονται και συγκρούονται ξένοι και Κινέζοι. Η Τελωνειακή Υπηρεσία δεν μπορεί να ταξινομηθεί απλώς ως όργανο ιμπεριαλισμού ή ως εργαλείο εθνικής οικοδόμησης. Ήταν και τα δύο, σε μεταβαλλόμενες αναλογίες, επειδή η κυριαρχία στην ύστερη Τσινγκ και στη Δημοκρατία δεν ήταν ενιαία και αδιαίρετη. Η λειτουργία της δείχνει ότι η κρατική ενίσχυση μπορούσε να προκύψει μέσα από έναν θεσμό που ενσάρκωνε περιορισμούς της κυριαρχίας.

Στο *China at War*, ο βαν ντε Βεν διεύρυνε τη χρονολογία του πολέμου από την ιαπωνική εισβολή έως την εδραίωση της Λαϊκής Δημοκρατίας, αντιμετωπίζοντας τα έτη 1937-1952 ως αλληλένδετη εποχή πολέμου, επανάστασης και κρατικής ανασυγκρότησης (βαν ντε Βεν 2017). Η επιλογή αυτή αποδυναμώνει τις συμβατικές τομές του 1945 και του 1949 χωρίς να τις εξαφανίζει. Ο παγκόσμιος πόλεμος, ο κινεζικός εμφύλιος και η πρώιμη κομμουνιστική κρατική οι-

κοδόμηση συνδέονται μέσω της βίας, της μαζικής κινητοποίησης, της διοικητικής μάθησης και της καταστροφής. Η κινεζική επανάσταση τοποθετείται σε παγκόσμιο πλαίσιο, αλλά δεν ανάγεται σε ξένη επιρροή.

Η σημασία του βαν ντε Βεν για την ιστοριογραφική σύνθεση βρίσκεται στην ικανότητά του να συνδυάζει τη θεσμική σοβαρότητα της παλαιότερης σχολής με την αυτενέργεια και την πολλαπλότητα που ανέδειξε η σινοκεντρική ιστορία. Οι κρατικοί θεσμοί δεν αντιμετωπίζονται ως απλές μεταβιβάσεις δυτικών προτύπων, ενώ οι διεθνείς σχέσεις δεν αποτελούν εξωτερικό πλαίσιο που μπορεί να αφαιρεθεί από την ανάλυση. Η έρευνα κινείται ανάμεσα σε κινεζικά, βρετανικά, ιαπωνικά και άλλα αρχεία και αντιμετωπίζει τις αποκλίσεις τους όχι ως εμπόδιο, αλλά ως ένδειξη των διαφορετικών καθεστώτων γνώσης και εξουσίας που συγκροτούσαν το πεδίο.

Τα χαρακτηριστικά της νεότερης σύνθεσης

Η ιστοριογραφική κατεύθυνση που εκπροσωπούν οι Μπίκερς και βαν ντε Βεν μπορεί να συνοψιστεί σε πέντε χαρακτηριστικά. Πρώτον, χρησιμοποιεί σχεσιοδυναμική αιτιότητα. Δεν προσθέτει απλώς «εσωτερικούς» και «εξωτερικούς» παράγοντες σε μια ισορροπημένη λίστα, αλλά εξετάζει πώς ο ένας μετασχηματίζει τον άλλο. Η εξωεδαφικότητα, για παράδειγμα, δεν ήταν μόνο ξένο προνόμιο ούτε μόνο κινεζική απώλεια. Αναδιοργάνωσε δικαστικές πρακτικές, αστυνόμευση, εμπορικές στρατηγικές και αντιλήψεις περί κυριαρχίας. Αντίστοιχα, ο κινεζικός εθνικισμός δεν υπήρξε απλώς «αντίδραση» στον ιμπεριαλισμό· παρήγαγε νέους θεσμούς και νέα διεθνή αιτήματα που συνέβαλαν στη μεταβολή της παγκόσμιας τάξης.

Δεύτερον, η νέα σύνθεση μεταβάλλει συνεχώς την προσέγγιση. Η μικροϊστορία ενός αστυνομικού, η ιστορία μιας τελωνειακής υπηρεσίας, η αστική ιστορία της Σαγκάης και η παγκόσμια ιστορία του πολέμου μπορούν να φωτίσουν διαφορετικές όψεις του ίδιου προβλήματος. Η προσέγγιση δεν είναι ουδέτερη αλλά αναλυτική επιλογή. Στο εθνικό επίπεδο, ένας θεσμός μπορεί να φαίνεται ξένος· στο τοπικό, να λειτουργεί ως εργοδότης και ρυθμιστής· στο παγκόσμιο, να αποτελεί κόμβο ροών πληροφορίας και κεφαλαίου. Η εναλλαγή αποτρέπει τόσο τη γενίκευση μιας τοπικής εμπειρίας όσο και την εξαφάνισή της μέσα σε μια μακροϊστορική αφήγηση.

Τρίτον, η ποικιλία στην αρχειακή μέθοδο γίνεται ουσιαστικό μέρος της ερμηνείας. Τα βρετανικά αρχεία καταγράφουν διαφορετικές ανησυχίες από τα κινεζικά κυβερνητικά έγγραφα, τις τοπικές εφημερίδες ή τα ιδιωτικά ημερολόγια. Η αντιπαραβολή τους δεν υπηρετεί μόνο την επαλήθευση γεγονότων. Επιτρέπει να μελετηθεί ποιος είχε την εξουσία να ταξινομεί ανθρώπους, να παράγει στατιστικές, να περιγράφει τη βία και να μετατρέπει τη δική του οπτική σε επίσημη γνώση. Η αρχειακή σιωπή αντιμετωπίζεται ως ιστορικό αποτέλεσμα και όχι ως απλή έλλειψη υλικού.

Τέταρτον, η έννοια της κινεζικής αυτενέργειας αποσυνδέεται από μια εξιδανικευτική εθνική αφήγηση. Κινέζοι αξιωματούχοι, έμποροι ή αστυνομικοί μπορούσαν να συνεργάζονται με ξένους θεσμούς, να επωφελούνται από ιεραρχίες ή να ασκούν βία σε άλλους Κινέζους. Η αναγνώριση της δράσης τους δεν σημαίνει ότι όλες οι επιλογές ήταν εξίσου ελεύθερες ούτε ότι υπηρετούσαν έναν ενιαίο εθνικό σκοπό. Η αυτενέργεια εξετάζεται ως άνισα κατανεμημένη δυνατότητα μέσα σε συγκεκριμένους θεσμούς.

Πέμπτον, η νεωτερικότητα αντιμετωπίζεται ως μια συνθετική διαδικασία. Οι υποδομές, η γραφειοκρατία, η μαζική πολιτική, η στρατιωτική κινητοποίηση και οι νέες μορφές δικαίου δεν ανήκουν αποκλειστικά σε έναν πολιτισμό. Κυκλοφορούν, μεταφράζονται και επανασυναρμολογούνται. Αυτό δεν σημαίνει ότι η κυκλοφορία είναι ισότιμη ή ειρηνική. Συχνά πραγματοποιείται μέσω πολέμου και καταναγκασμού. Η έννοια της «διαπλοκής» είναι χρήσιμη ακριβώς επειδή μπορεί να περιλάβει συγχρόνως τη δημιουργική οικειοποίηση και τη δομική ανισότητα.

Στη σχετική βιβλιογραφία εντάσσονται και έργα πέρα από τους δύο ιστορικούς. Ο Ράνα Μίττερ (Rana Mitter) συνέδεσε τον εθνικισμό, τη μνήμη, τη συνεργασία και την αντίσταση στη Μαντζουρία και στον σινοϊαπωνικό πόλεμο, συμβάλλοντας στην επανένταξη της Κίνας στην παγκόσμια ιστορία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου (Μίττερ 2000, 2013). Η Νταϊάνα Λέρι (Diana Lary) ανέδειξε την εμπειρία του πολέμου για τον κινεζικό πληθυσμό και τις μακρές κοινωνικές συνέπειες της βίας (Λέρι 2010). Η Μπράινα Γκούντμαν (Bryna Goodman) συνέδεσε τα τοπικά δίκτυα καταγωγής στη Σαγκάη με τη διαμόρφωση αστικών και εθνικών ταυτοτήτων (Goodman 1995). Η Ρεμπέκα Καρλ (Rebecca Karl) τοποθέτησε τον κινεζικό εθνικισμό σε ένα διεθνές φαντασιακό αντιαποικιακών κρίσεων, δείχνοντας ότι το «έθνος» συγκροτήθηκε μέσα από την παρατήρηση γεγονότων πέρα από την Κίνα (Καρλ 2002). Οι μελέτες αυτές διαφέρουν σημαντικά, αλλά συγκλίνουν στην απόρριψη της απομόνωσης της κινεζικής ιστορίας.

Συνέχειες, ρήξεις και μεθοδολογικές συνέπειες

Η διαδοχή των ιστοριογραφικών προσεγγίσεων δεν πρέπει να περιγραφεί ως μια πορεία από το λάθος προς το σωστό. Η σύγχρονη ιστοριογραφία εξακολουθεί να στηρίζεται σε προβλήματα που ανέδειξε ο Φέρμπανκ: τη σχέση θεσμών και κυριαρχίας, τη μετάφραση μεταξύ πολιτικών τάξεων, τη σημασία των λιμένων των συνθηκών και τον ρόλο της Κίνας στη διεθνή ιστορία. Αυτό που άλλαξε είναι ο τρόπος οργάνωσης της αιτιότητας. Οι ξένοι θεσμοί δεν θεωρούνται πλέον αυτονόητα φορείς μιας ενιαίας νεωτερικότητας και οι κινεζικές αποκρίσεις δεν αξιολογούνται με βάση την απόστασή τους από δυτικά πρότυπα.

Αντίστοιχα, η σινοκεντρική στροφή παραμένει θεμελιώδες κεκτημένο. Κάθε σύγχρονη διακρατική ή παγκόσμια ιστορία που αγνοεί την κινεζική γλώσσα, τις εσωτερικές διαμάχες και τις τοπικές χρονικότητες κινδυνεύει να αναπαράγει το παλαιό σχήμα «δράση-αντίδραση» με νέο λεξιλόγιο. Η παγκόσμια ιστορία δεν είναι από μόνη της λιγότερο ευρωκεντρική. Μπορεί να γίνει ακόμη πιο αφαιρετική, αν περιοριστεί σε ροές εμπορίου, κεφαλαίου και τεχνολογίας των οποίων οι τοπικές προσλήψεις τους θεωρούνται δευτερεύουσες. Η πραγματική κληρονομιά του Κόεν είναι η απαίτηση η Κίνα να αποτελεί τόπο παραγωγής ιστορικών ερωτημάτων και όχι απλώς περίπτωση εφαρμογής θεωριών που έχουν κατασκευαστεί αλλού.

Η πλέον παραγωγική θέση βρίσκεται συνεπώς όχι σε μια αριθμητική «ισορροπία» μεταξύ κινεζικών και ξένων παραγόντων, αλλά σε μια ασύμμετρη σχεσιοδυναμική ιστορία. Ο όρος «ισορροπημένη» μπορεί να είναι παραπλανητικός, αν υπονοεί ότι ο ιστορικός οφείλει να μοιράσει ίσο βάρος σε όλες τις πλευρές. Η ξένη στρατιωτική δύναμη και ένας τοπικός κινεζικός σύλλογος δεν διέθεταν ίσες δυνατότητες. Η αναλυτική ισορροπία επιτυγχάνεται όχι με εξίσωση των δρώντων, αλλά με ακριβή ανασύσταση των διαφορετικών πόρων, περιορισμών και χρονικοτήτων τους. Αυτό είναι το κοινό πλεονέκτημα των καλύτερων έργων της νεότερης σύνθεσης.

Η μεθοδολογική αυτή θέση έχει άμεσες συνέπειες και στην έρευνα. Μια ιστορία των λιμένων των συνθηκών πρέπει να συνδέει τις διεθνείς συμφωνίες με την ιδιοκτησία γης, τη δημοτική φορολογία, την εργασία και την καθημερινή αστυνόμευση. Μια ιστορία για κάποιον πόλεμο πρέπει να ενώνει τη στρατηγική με τις μετακινήσεις πληθυσμών, τη δημοσιονομική διοίκηση και την πολιτική νομιμοποίηση. Μια ιστορία μιας υπηρεσίας, στελεχωμένης με ξένους υπηκόους, πρέπει να εξετάζει ταυτόχρονα τις ιεραρχίες προσωπικού, τις κινεζικές κρατικές χρήσεις της και τα παγκόσμια δίκτυα στα οποία συμμετείχε. Σε κάθε περίπτωση, η επιλογή πολλών αρχείων δεν είναι επίδειξη πληρότητας, αλλά προϋπόθεση για να μη συγχέεται η οπτική ενός θεσμού με την ολότητα του ιστορικού πεδίου.

Υπάρχουν βεβαίως και νέοι κίνδυνοι. Η γλώσσα της «διαπλοκής» μπορεί να εξομαλύνει τη βία, σαν κάθε σχέση να ήταν αμοιβαία ανταλλαγή. Η έμφαση στην υβριδικότητα μπορεί να αποκρύψει ποιος επέβαλε τους κανόνες της συνάντησης. Από την άλλη πλευρά, η επιστροφή της αυτοκρατορίας ως αναλυτικής κατηγορίας μπορεί να μετατρέψει όλους τους θεσμούς σε εκφράσεις μιας πανταχού παρούσας αποικιακής εξουσίας. Η καλύτερη σύγχρονη έρευνα αποφεύγει και τα δύο άκρα: αναγνωρίζει ότι οι επαφές παρήγαγαν νέα και απρόβλεπτα αποτελέσματα, χωρίς να λησμονεί ότι οι δυνατότητες συμμετοχής ήταν βαθιά άνισες.

Συμπέρασμα

Η ιστοριογραφία της νεότερης Κίνας μετακινήθηκε από μια αφήγηση στην οποία η Δύση παρείχε την κύρια ώθηση της αλλαγής προς μια ιστορία που αναζητούσε τις ενδογενείς λογικές της κινεζικής κοινωνίας και, στη συνέχεια, προς προσεγγίσεις που μελετούν την Κίνα ως μέρος αλληλεξαρτώμενων αυτοκρατορικών και παγκόσμιων διαδικασιών. Η μετακίνηση αυτή δεν ακύρωσε διαδοχικά όσα προηγήθηκαν. Η σχολή του Φέρμπανκ άφησε μια κληρονομιά θεσμικής και αρχειακής αυστηρότητας, αλλά και ένα δυτικοκεντρικό σχήμα ιστορικού χρόνου. Η σινοκεντρική στροφή απελευθέρωσε το πεδίο από αυτό το σχήμα, ανέδειξε νέους δρώντες και επίπεδα ανάλυσης και αμφισβήτησε την τελεολογία της δυτικοποίησης. Ταυτόχρονα, η τάση να αναζητηθεί μια αποκλειστικά εσωτερική κινεζική εξήγηση δυσκολευόταν να αναλύσει επαρκώς τον ιμπεριαλισμό, τον πόλεμο και τις διασυνοριακές υποδομές.

Τα έργα των Μπίκερς και βαν ντε Βεν δείχνουν έναν παραγωγικό τρόπο υπέρβασης αυτού του αδιεξόδου. Ο πρώτος ενσωματώνει την κοινωνική και πολιτισμική ιστορία των ξένων κοινοτήτων στην ιστορία της κινεζικής κυριαρχίας και αποαποικιοποίησης. Ο δεύτερος συνδέει κομματική οργάνωση, κρατικούς θεσμούς και πόλεμο με διεθνή δίκτυα και παγκόσμιες συγκρούσεις. Και οι δύο αντιμετωπίζουν τη νεωτερικότητα ως αποτέλεσμα σχέσεων, χωρίς να μετατρέπουν αυτές τις σχέσεις σε ισότιμες ανταλλαγές. Η Κίνα δεν είναι ούτε παθητικό αντικείμενο της δυτικής δράσης ούτε βρίσκεται κλεισμένη στα όρια μιας αυτόχθονης ιστορίας.

Η σημαντικότερη ιστοριογραφική κατάκτηση της νεότερης σύνθεσης είναι, επομένως, η αλλαγή της ερώτησης. Το ζητούμενο δεν είναι πλέον αν η αλλαγή προήλθε «από μέσα» ή «από έξω», αλλά πώς συγκεκριμένοι δρώντες, με άνισους πόρους και διαφορετικές αντιλήψεις, συνδέθηκαν μέσα σε θεσμούς και συγκρούσεις που μετέβαλαν όλες τις πλευρές. Μια τέτοια ιστορία μπορεί να είναι συγχρόνως σινοκεντρική ως προς τη γλωσσική και αρχειακή της θεμελίωση, αυτοκρατορική ως προς την ανάλυση της εξουσίας και παγκόσμια ως προς την κλίμακα των διασυνδέσεων. Δεν αποτελεί συμβιβασμό ανάμεσα σε παλαιές σχολές, αλλά πιο απαιτητική σύνθεση των ισχυρότερων κεκτημένων τους.

Βιβλιογραφία

Bickers, Robert. 1999. *Britain in China: Community, Culture and Colonialism, 1900-49*. Manchester: Manchester University Press.

Bickers, Robert. 2003. *Empire Made Me: An Englishman Adrift in Shanghai*. New York: Columbia University Press.

Bickers, Robert. 2011. *The Scramble for China: Foreign Devils in the Τσινγκ Empire, 1832-1914*. London: Allen Lane.

Bickers, Robert. 2017. *Out of China: How the Chinese Ended the Era of Western Domination*. London: Allen Lane.

Bickers, Robert, and Isabella Jackson, eds. 2016. *Treaty Ports in Modern China: Law, Land and Power*. London: Routledge.

Cohen, Paul A. 1984. *Discovering History in China: American Historical Writing on the Recent Chinese Past*. New York: Columbia University Press.

Cohen, Paul A. 1997. *History in Three Keys: The Boxers as Event, Experience, and Myth*. New York: Columbia University Press.

Crossley, Pamela Kyle. 1999. *A Translucent Mirror: History and Identity in Τσινγκ Imperial Ideology*. Berkeley: University of California Press.

Duara, Prasenjit. 1995. *Rescuing History from the Nation: Questioning Narratives of Modern China*. Chicago: University of Chicago Press.

Elliott, Mark C. 2001. *The Manchu Way: The Eight Banners and Ethnic Identity in Late Imperial China*. Stanford: Stanford University Press.

Esherick, Joseph W. 1987. *The Origins of the Boxer Uprising*. Berkeley: University of California Press.

Fairbank, John King. 1953. *Trade and Diplomacy on the China Coast: The Opening of the Treaty Ports, 1842-1854*. 2 vols. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Fairbank, John King, ed. 1968. *The Chinese World Order: Traditional China's Foreign Relations*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Goodman, Bryna. 1995. *Native Place, City, and Nation: Regional Networks and Identities in Shanghai, 1853-1937*. Berkeley: University of California Press.

Henriot, Christian. 1993. *Shanghai, 1927-1937: Municipal Power, Locality, and Modernization*. Berkeley: University of California Press.

Hevia, James L. 1995. *Cherishing Men from Afar: Τσινγκ Guest Ritual and the Macartney Embassy of 1793*. Durham, NC: Duke University Press.

Hevia, James L. 2003. *English Lessons: The Pedagogy of Imperialism in Nineteenth-Century China*. Durham, NC: Duke University Press.

Huang, Philip C. C. 1985. *The Peasant Economy and Social Change in North China*. Stanford: Stanford University Press.

Karl, Rebecca E. 2002. *Staging the World: Chinese Nationalism at the Turn of the Twentieth Century*. Durham, NC: Duke University Press.

Kuhn, Philip A. 1970. *Rebellion and Its Enemies in Late Imperial China: Militarization and Social Structure, 1796-1864*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Lary, Diana. 2010. *The Chinese People at War: Human Suffering and Social Transformation, 1937-1945*. Cambridge: Cambridge University Press.

Levenson, Joseph R. 1968. *Confucian China and Its Modern Fate: A Trilogy*. Berkeley: University of California Press.

Mitter, Rana. 2000. *The Manchurian Myth: Nationalism, Resistance, and Collaboration in Modern China*. Berkeley: University of California Press.

Mitter, Rana. 2013. *Forgotten Ally: China's World War II, 1937-1945*. Boston: Houghton Mifflin Harcourt.

Pomeranz, Kenneth. 2000. *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*. Princeton: Princeton University Press.

Rankin, Mary Backus. 1986. *Elite Activism and Political Transformation in China: Zhejiang Province, 1865-1911*. Stanford: Stanford University Press.

Rawski, Evelyn S. 1996. "Reenvisioning the Τσινγκ: The Significance of the Τσινγκ Period in Chinese History." *Journal of Asian Studies* 55 (4): 829-850.

Rowe, William T. 1984. *Hankow: Commerce and Society in a Chinese City, 1796-1889*. Stanford: Stanford University Press.

Rowe, William T. 1989. *Hankow: Conflict and Community in a Chinese City, 1796-1895*. Stanford: Stanford University Press.

Teng, Ssu-yu, and John K. Fairbank. 1954. *China's Response to the West: A Documentary Survey, 1839-1923*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

van de Ven, Hans. 1991. *From Friend to Comrade: The Founding of the Chinese Communist Party, 1920-1927*. Berkeley: University of California Press.

van de Ven, Hans. 1996. "Recent Studies of Modern Chinese History." *Modern Asian Studies* 30 (2): 225-269.

van de Ven, Hans. 2003. *War and Nationalism in China, 1925-1945*. London: RoutledgeCurzon.

van de Ven, Hans. 2014. *Breaking with the Past: The Maritime Customs Service and the Global Origins of Modernity in China*. New York: Columbia University Press.

van de Ven, Hans. 2017. *China at War: Triumph and Tragedy in the Emergence of the New China, 1937-1952*. London: Profile Books.

Wakeman, Frederic, Jr. 1966. *Strangers at the Gate: Social Disorder in South China, 1839-1861*. Berkeley: University of California Press.

Wakeman, Frederic, Jr. 1995. *Policing Shanghai, 1927-1937*. Berkeley: University of California Press.

Wright, Mary C. 1957. *The Last Stand of Chinese Conservatism: The T'ung-Chih Restoration, 1862-1874*. Stanford: Stanford University Press.

Πρόσωπα και ιδιοκτησία. Μια ανακατασκευή της εγελιανής *Φιλοσοφίας του δικαίου*

Θανάσης Γκιούρας

Κώστας Σταμάτης, *Φιλοσοφία Δικαίου του Χέγκελ. Πρόσωπα και ιδιοκτησία*. Παπαζήσης, Αθήνα 2025, σ. 548.

Το όνομα του Κώστα Σταμάτη, ομότιμου καθηγητή της Νομικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, είναι γνωστό εδώ και δεκαετίες σε όσους και όσες ασχολούνται με τη φιλοσοφία του δικαίου στην Ελλάδα. Το πιο πρόσφατο σύγγραμμά του αφορά τη φιλοσοφία του δικαίου του Georg Wilhelm Friedrich Hegel, αποσκοπώντας σε μια συνολική ανακατασκευή του εγχειριδίου του Γερμανού φιλοσόφου που δημοσιεύθηκε στο Βερολίνο στα τέλη του 1820, με χρονολογία 1821, και με τίτλο *Φυσικό Δίκαιο και Πολιτική Επιστήμη σε μορφή περιγράμματος – Βασικές Γραμμές της Φιλοσοφίας του Δικαίου* (*Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse – Grundlinien der Philosophie des Rechts*). Η ανακατασκευή βαίνει από κανονιστική σκοπιά, αναδεικνύοντας όχι μόνο περιεχομενικά ζητήματα στα μέρη του εγχειριδίου (αφηρημένο δίκαιο, ηθική, ηθικοπρακτικό σύστημα), αλλά και λαβές για την πραγμάτευση συγκαιρινών ζητημάτων, σε αντιπαράθεση με τρέχουσες θεωρίες και επιχειρήματα. Στο πλαίσιο αυτό, παραδειγματικά, μπορεί να αναφερθεί η πραγμάτευση της έννοιας του «ελεύθερου προσώπου» ως ουσιαστικά ακρογωνιαίου λίθου μιας σύγχρονης, δηλ. νεωτερικής θεωρίας, κάτι ιδιαίτερα σημαντικό αν ληφθεί υπόψη η εντρύφηση του συρμού με θεωρήματα της ‘μεταδομιστικής’ ή της ‘φαντασιακής’ τάσης, τα οποία αρέσκονται (εν είδει παιγνίου) να μιλούν για την εξάλειψη του υποκειμένου κ.λπ.

Προφανώς, από τη σκοπιά του ο Κ. Σταμάτης θέτει την έννοια ως κανονιστική, με ό,τι συνέπειες έχει αυτό για μια ενδεχόμενη – πάντα επικείμενη και πάντα υπό δυνητική άρση – εφαρμογή της, αλλά αυτό αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα μιας κανονιστικής έννοιας, και μπορεί να αντισταθμιστεί μόνο με αναστοχαστική επίγνωση. Από αυτή την πλευρά, το σύγγραμμα του Κ. Σταμάτη έρχεται να συνεχίσει μια διαδικασία κριτικής ανάλυσης του εγελιανού έργου όπως εκείνη που αναπτύσσεται στο έργο του Κοσμά Ψυχοπαίδη για τον νεαρό Hegel[1] (μια συνδυαστική ανάγνωση των δύο συγγραμμάτων θα ήταν ιδιαίτερα αποδοτική).

Ο Κ. Σταμάτης πραγματεύεται διεξοδικά το ζήτημα της ιδιοκτησίας, μέσα από τον νεωτερικό προσδιορισμό της ατομικής ιδιοκτησίας, εστιάζοντας τόσο στην εσωτερική λογική της, όπως αναπτύσσεται από τον Hegel, όσο και στους περιεχομενικούς (και κανονιστικούς) φραγμούς της. Με τη γνώση του επιγενόμενου δύο αιώνων μετά τη δημοσίευση του εγελιανού εγχειριδίου, ο Κ. Σταμάτης τονίζει τον κοινωνικό χαρακτήρα της ατομικής ιδιοκτησίας, υπογραμμίζοντας παράλληλα πως «η *σύνδεση του προσώπου με την ιδιοκτησία δεν είναι απλώς εργαλειακή*, ως συσχέτιση μέσου προς το σκοπό της ικανοποίησης αναγκών. Αλλά είναι όρος, προκειμένου το πρόσωπο να υπάρξει ως έλλογο ον, στηριζόμενο σε μια πρώτη, *εξωτερική* έδραση της ελευθερίας του» (σ. 173-174). Η διαπίστωση αυτή, αναλυμένη διεξοδικά μέχρι και σε επίπεδο δικαϊκής περιπτωσιολογίας από τον Κ. Σταμάτη, θα μπορούσε να αναδείξει άκρως ενδιαφέρουσες προοπτικές μέσα από μια συνδυαστική ανάλυση της μαρξικής αναφοράς στην 'προσωπική ιδιοκτησία' (individuelles Eigentum) ως ρητά διαφορετικής, και περιεχομενικά πληρέστερης της 'ατομικής ιδιοκτησίας' (Privateigentum). Αξίζει εδώ μια παρέκβαση αναφορικά με τούτο τον εννοιακό προσδιορισμό, όχι μόνο επειδή πηγαίνει στο ίδιο βάθος με εκείνον του Hegel (εν πολλοίς υπερβαίνοντάς τον), αλλά επειδή έχει παραμεληθεί συστηματικά από την μαρξιστική παράδοση του 20ού αιώνα.

Στην πρώτη έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, στο δεύτερο υποκεφάλαιο του έκτου κεφαλαίου με τίτλο *Η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση*, λέγεται το εξής:

«Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής και ιδιοποίησης, συνεπώς η *κεφαλαιοκρατική ατομική ιδιοκτησία*, είναι η *πρώτη άρνηση της προσωπικής ατομικής ιδιοκτησίας, η οποία βασίζεται σε ιδία εργασία*. Η άρνηση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής παράγεται από αυτή την ίδια με την αναγκαιότητα μιας φυσικής διαδικασίας. Είναι η *άρνηση της άρνησης*. Αυτή *αποκαθιστά και πάλι την προσωπική ιδιοκτησία*, αλλά στο θεμέλιο του επιτεύγματος της κεφαλαιοκρατικής

[1] Πρβλ. Χέγκελ. *Από τα πρώτα πολιτικά κείμενα στην Φαινομενολογία του Πνεύματος*. Πόλις, Αθήνα 2003. Θα έπρεπε επίσης να συμπεριληφθεί εδώ η εργασία του Δημήτρη Καρύδα, *Begriffliche Form und gesellschaftlicher Gehalt. Studien zu Hegels Sozialphilosophie*. Νήσος, Αθήνα 2020, όπου αναδεικνύεται διεξοδικά το λογικό πλέγμα της παρουσίασης στο σύγγραμμα του Hegel για τη φιλοσοφία του δικαίου.

περιόδου, της *συνεργασίας ελεύθερων εργατών και της κοινοκτησίας τους στη γη και στα μέσα παραγωγής που έχουν παραχθεί από την ίδια την εργασία*».[2]

Η παράγραφος μένει απαράλλακτη στην δεύτερη γερμανική έκδοση, του 1872 (χωρίς ωστόσο τις εμφάσεις με τα πλάγια στοιχεία). Στην γαλλική έκδοση του 1875, η παράγραφος, ανήκοντας πλέον στο κεφάλαιο 32, έχει ως εξής:

«Η κεφαλαιοκρατική ιδιοποίηση, σύμφωνα με τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, αποτελεί την πρώτη άρνηση αυτής της ατομικής ιδιοκτησίας, η οποία δεν είναι παρά το επακόλουθο της ανεξάρτητης και ατομικής εργασίας. Όμως η κεφαλαιοκρατική παραγωγή γεννά η ίδια την άρνησή της με την αναπόφευκτη μοίρα που διέπει τις μεταμορφώσεις της φύσης. Είναι η άρνηση της άρνησης. Δεν αποκαθιστά την ατομική ιδιοκτησία του εργαζομένου, αλλά την προσωπική ιδιοκτησία του, η οποία βασίζεται στα επιτεύγματα της κεφαλαιοκρατικής περιόδου, στη συνεργασία και στην κοινή κτήση όλων των μέσων παραγωγής, συμπεριλαμβανομένης της γης».[3]

Στην τρίτη γερμανική έκδοση, του 1883, στο έβδομο υποκεφάλαιο του 24ου κεφαλαίου, η παράγραφος έχει ως εξής:

«Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος ιδιοποίησης, που απορρέει από τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, συνεπώς η κεφαλαιοκρατική ατομική ιδιοκτησία, αποτελεί την πρώτη άρνηση της προσωπικής ατομικής ιδιοκτησίας, η οποία βασίζεται σε ιδία εργασία. Όμως η κεφαλαιοκρατική παραγωγή γεννά με την αναγκαιότητα μιας φυσικής διαδικασίας την άρνησή της. Είναι η άρνηση της άρνησης. Αυτή δεν αποκαθιστά την ατομική ιδιοκτησία, αλλά την προσωπική ιδιοκτησία με βάση το επίτευγμα της κεφαλαιοκρατικής περιόδου: τη συνεργασία και την κοινή κτήση της γης και των μέσων παραγωγής που παράγονται από την ίδια την εργασία».[4]

---

[2] «Die kapitalistische Produktions- und Aneignungsweise, daher das *kapitalistische Privateigenthum*, ist die *erste Negation des individuellen, auf eigne Arbeit gegründeten Privateigenthums*. Die Negation der kapitalistischen Produktion wird durch sie selbst, mit der Notwendigkeit eines Naturprozesses, producirt. Es ist *Negation der Negation*. Diese stellt das *individuelle Eigenthum wieder her*, aber auf Grundlage der Errungenschaft der kapitalistischen Aera, der *Cooperation freier Arbeiter und ihrem Gemeineigenthum an der Erde und den durch die Arbeit selbst producirten Produktionsmitteln*» (MEGA II/5, σ. 609-610).

[3] «L'appropriation capitaliste, conforme au mode de production capitaliste, constitue la première négation de cette propriété privée qui n'est que le corollaire du travail indépendant et individuel. Mais la production capitaliste engendre elle-même sa propre négation avec la fatalité qui préside aux métamorphoses de la nature. C'est la négation de la négation. Elle rétablit non la propriété privée du travailleur, mais sa propriété individuelle, fondée sur les acquêts de l'ère capitaliste, sur la coopération et la possession commune de tous les moyens de production, y compris le sol» (MEGA II/7, σ. 679).

[4] «Die aus der kapitalistischen Produktionsweise hervorgehende kapitalistische Aneignungsweise, daher das kapitalistische Privateigenthum, ist die erste Negation

Οι διατυπώσεις αυτές, καταπλακωμένες από ιστορικές στρεβλώσεις στη διάρκεια του 20ού αιώνα, αξίζουν – αν δεν απαιτούν – μια νέα επισκόπηση της ιδιοκτησίας, η οποία θεματοποιεί ευθέως ζητήματα έλλογης μακροκοινωνικής αναπαραγωγής, με έμφαση στην αναπτυγμένη και ελεύθερη ανθρώπινη προσωπικότητα. Στην κατεύθυνση αυτή συμβάλουν και οι αναλύσεις του Κ. Σταμάτη, συνδυάζοντας περιεχομενικές αναπτύξεις με δικαϊκή επιχειρηματολογία. Σαφώς – ας τονιστεί εδώ εν είδει πρωτοκόλλου – δεν είναι με κάποιο τρόπο επιβεβλημένο να διαβάζεται και να κρίνεται το έργο του Hegel μέσα από την σχεδόν αποκλειστική ατραπό του Marx (ούτε ο Κ. Σταμάτης το επιχειρεί αυτό). Το γεγονός ότι η κριτική κοινωνική θεωρία του 19ου αιώνα αναπτύχθηκε σε αναφορά προς το προγραμματικό αίτημα του Hegel, αλλά και με την αναπόδραστη σύμπραξη της ιστορικής απροσδιοριστίας θα έπρεπε να αποτελεί επαρκές επιχείρημα απέναντι σε μια αποκλειστικά μαρξιστική ανάγνωση του Hegel (ό,τι και αν σημαίνει αυτό). Θα μπορούσε αντιστρόφως να τεθεί το ερώτημα, εάν το πραγματολογικό και συνάμα δυναμικά κανονιστικό πλαίσιο ανάλυσης που παρουσιάζει ο Hegel πραγματοποιήθηκε εν γένει στον ιστορικό χρόνο, εάν δηλαδή αυτό που συνεχίστηκε να λέγεται αστική κοινωνία είχε κάποιες αξιώσεις καταγωγής από τον Hegel. Η αρνητική απάντηση θα αρκούσε εν προκειμένω μεν να παραπέμψει στις διάφορες επαναστάσεις του 19ου αιώνα, αλλά και σε εσωτερικές δομικές διαρθρώσεις του ίδιου του κράτους: ενδεχομένως η σημαντικότερη κριτική από αυτή την πλευρά στο εγελιανό κατασκεύασμα δεν είναι ότι περιλαμβάνει ιστορικά ίχνη του άμεσου παρελθόντος, όπως τις συντεχνίες, αλλά ότι δεν περιλαμβάνει έναν θεμελιώδη θεσμό του σύγχρονου κράτους, την Κεντρική Τράπεζα. Βεβαίως, χωρίς ειρωνεία, ένας τέτοιος θεσμός, ο οποίος θεραπεύει την υλική καθολικότητα της αστικής κοινωνίας, δύσκολα θα μπορούσε να τοποθετηθεί 'συλλογιστικά' δίπλα στους έτερους θεσμούς, καταλήγοντας να πει στο κοινοβούλιο (ή στον μονάρχη) αυτό που λέει ο Φάουστ στον (διαβολικό) σκύλο: «Μου είσαι αφόρητος· σου λέω δίχως τύψη / Πως ο ένας απ' τους δύο το κελί θα εγκαταλείψει».

Ο Κ. Σταμάτης τονίζει επανειλημμένα την αντίληψη, που προασπίζει ο ίδιος (σ. 22, 232), πως ο Hegel αποτελεί «ηθικοπολιτικό υποδοχέα για την μεταγενέστερη από τον δικό του ιστορικό περίγυρο σύσταση της αρχής του *κοινωνικού κράτους* (Sozialstaat)». Σαφώς, η πλαισίωση του αιτήματος καθολικής ευημερίας μεταξύ αλληλέγγυων πολιτών μπορεί να βρει ουκ ολίγα

---

des individuellen, auf eigne Arbeit gegründeten Privateigenthums. Aber die kapitalistische Produktion erzeugt mit der Nothwendigkeit eines Naturprocesses ihre eigne Negation. Es ist Negation der Negation. Diese stellt nicht das Privateigenthum wieder her, wohl aber das individuelle Eigenthum auf Grundlage der Errungenschaft der kapitalistischen Aera: der Kooperation und des Gemeinbesitzes der Erde und der durch die Arbeit selbst producirten Produktionsmittel» (MEGA II/8, σ. 713).

στοιχεία στο εγελιανό εγχείρημα.[5] Ωστόσο, εδώ, όπως και σε κάθε άλλη τέτοια ανακατασκευή μεταξύ δυναμικών ιστορικών οριζόντων (κάτι που επισημαίνει ορθώς ο ίδιος ο Κ. Σταμάτης, σ. 89), θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η διαφορετική σύνθεση του εννοιακού πλαισίου. Όσο σίγουρο είναι ότι μια (κανονιστική) αντίληψη του κοινωνικού κράτους μπορεί να βρει 'υποδοχές' στο εγελιανό έργο (λαμβάνοντας ωστόσο υπόψη το επίπεδο αφαίρεσης στο οποίο αρθρώνονται αυτές), άλλο τόσο σίγουρο είναι πως το ιστορικά πραγματικό κοινωνικό κράτος μόνο από εγελιανές απόψεις δεν έλαβε την αφετηρία του. Παρά το γεγονός (ή μάλλον: ακριβώς εξαιτίας του) ότι με την ίδρυση της Γερμανικής Αυτοκρατορίας το 1871 ο Hegel θα μεταμορφωνόταν από «ψόφιο σκυλί» της μετεπαναστατικής περιόδου σε (υποστηλωμένο) «φιλόσοφο του πρωσικού κράτους», το οποίο, έχοντας καταφέρει να διασφαλίσει την κυριαρχία του εντός της Αυτοκρατορίας, χρειαζόταν, όπως κάθε αξιοπρεπές κράτος, μια πολιτικοθεωρητική πλαισίωση – δεν μπορεί να υποστηριχτεί ότι ο Bismarck αποτελεί καθ' οιονδήποτε τρόπο απότοκο της εγελιανής φιλοσοφίας (μια ευτελής αντίληψη, η οποία ωστόσο σταδιοδρόμησε εκτενώς στον 20ό αιώνα). Ακόμη λιγότερο ισχύει αυτό για τις πρακτικές που υπάχθηκαν – όπως υπάχθηκαν – στην έννοια του κοινωνικού κράτους στη διάρκεια του 20ού αιώνα. Ακριβώς σε τέτοιες περιπτώσεις αναδεικνύεται η ένταση μεταξύ κανονιστικής και ιστορικής έννοιας, πολύ περισσότερο δε σε περίπτωση που το «κοινωνικό κράτος» επιστρέψει εκ νεκρών μέσα στον 21ο αιώνα ως πολιτικό σύνθημα (για το οποίο δεν ευθύνεται επ' ουδενί ο Hegel).

Όποιες υποδοχές κρατικής παρέμβασης σε κοινωνικές διαδικασίες μπορούν να ανιχνευτούν στο εγελιανό έργο, νοηματοδοτούνται από την επίγνωση του Hegel ότι η αστική κοινωνία αποτελεί μεν ιστορικά ασύγκριτο μηχανισμό παραγωγής πλούτου, χωρίς ωστόσο ο ίδιος αυτός μηχανισμός να παρέχει εξίσου την ικανότητα διατήρησης της κοινωνικής συνοχής. Σήμερα γνωρίζουμε σε μεγαλύτερο βάθος τους μηχανισμούς όχι απλώς εκμετάλλευσης αλλά απαναθρωποποίησης διαμέσου και εξαιτίας αυτού του μηχανισμού, οπότε η όποια πολιτική, εκ των πραγμάτων, παρέμβαση αποπειραθεί να τους ανατρέψει (διότι ο καλοπροαίρετος 'περιορισμός' έχει πάντα ημερομηνία λήξης) θα πρέπει να εκταθεί πολύ πιο πέρα από το «κοινωνικό κράτος». Παρέλκει εξάλλου η παρατήρηση του Κ. Σταμάτη, ότι μια θεωρία τύπου J. M. Keynes ήταν εκτός ορίζοντα του Hegel, αλλά εντός του κανονιστικού πλαισίου

[5] Το επιχείρημα αυτό έχει παρουσιάσει διεξοδικά ο Geoff Mann, *In the long run we are all dead. Keynesianism, political economy and revolution*. Verso 2017· έτερη πλαισίωση, αναφορικά με τη φτώχεια στον Hegel, έχει παρουσιάσει η Ina Schildbach, *Armut als Unrecht. Zur Aktualität von Hegels Perspektive auf Selbstverwirklichung, Armut und Sozialstaat*. Μπίλεφελντ 2018. Μια συστηματική κριτική στην ερμηνεία του Geoff Mann έχουν παρουσιάσει οι Andrew A. Davis και Sebastian Rand, στο σύγγραμμα *New perspectives on Hegel's philosophy of right*. Bloomsbury Academic, Λονδίνο 2025.

του (σ. 423) – απαιτείται κάτι περισσότερο από γενναιότητα για να τοποθετηθεί στην ίδια θεωρητική ατραπό η θεωρία κράτους του Hegel και η θεωρία 'της απασχόλησης, του τόκου και του χρήματος'.[6]

Ιδιαίτερο τμήμα της ανάπτυξης καταλαμβάνει η αντιπαράθεση μεταξύ της καντιανής και της εγελιανής ηθικής, πράγμα ιδιαίτερα ευπρόσδεκτο, καθώς το ενδιάμεσο τμήμα του εγχειριδίου, η ηθική (Moralität), δεν έχει τύχει της προσοχής που έχουν τύχει τα άλλα δύο, αφενός το αφηρημένο δίκαιο, και αφετέρου η ιδιαίτερα πρωτότυπη για την εποχή της ανάπτυξη του ηθικοπρακτικού συστήματος (Sittlichkeit), το οποίο περιλαμβάνει την αστική κοινωνία και το κράτος. Μέσα και πέρα από τις διεξοδικές και διεισδυτικές αναλύσεις του Κ. Σταμάτη για το ζήτημα της ηθικής, δίνεται η αφορμή ενασχόλησης του αναγνώστη και της αναγνώστριας όχι (μόνο) με τούτο ή εκείνο το περιεχόμενο μιας ηθικής εντολής, αλλά με μια άκρως νεωτερική από πλευράς Hegel ανάλυση του μηχανισμού των ηθικών πράξεων, μέσα από έννοιες όπως η πρόθεση (Vorsatz) και η απόβλεψη (Absicht). Το ερώτημα που θέτει ο Hegel για το σχηματισμό της ηθικής συνείδησης (Gewissen) είναι κάτι που αναδεικνύει τον νεωτερικό και ριζοσπαστικό πυρήνα της σκέψης του, καθώς προηγείται κάθε ερωτήματος περί του ηθικού πρακτέου. Γι' αυτό και ο Hegel δεν στρέφεται σε φορμαλιστικές ηθικές κατασκευές τύπου Kant (οι οποίες ουδέποτε ήταν 'μόνο' φορμαλιστικές: επρόκειτο για ανάδειξη ενός συγκεκριμένου περιεχομένου με συγκεκριμένο τρόπο), αλλά θέτει την αξίωση ελέγχου συγκρότησης ακριβώς της ηθικής ταυτότητας της πράξης.

Στρεφόμενος στο περιβόητο τρίτο μέρος του εγχειριδίου, ο Κ. Σταμάτης ορθώς επισημαίνει πως το ηθικοπρακτικό σύστημα (ο ίδιος προτιμά τους όρους ηθικοπολιτική ή δικαιοπολιτική τάξη) αποτελεί «το πιο χτυπητό στοιχείο πρωτοτυπίας στην εγελιανή φιλοσοφία δικαίου συνολικά» (σ. 358). Με το έργο του Hegel η αστική κοινωνία εμφανίζεται ρητά ως εννοιολογικό πρόβλημα, το οποίο διαμεσολαβείται – όπως όλες οι έννοιες του εγελιανού έργου – από τα σχήματα των συλλογισμών, διανοίγοντας το πεδίο που θα ονομαστεί αργότερα στον 19ο αιώνα κοινωνική θεωρία. Επιπλέον, η ανάπτυξη αυτή δεν εξαντλείται σε περιγραφικές-αναλυτικές πλαισιώσεις του αντικειμένου, δηλ. του νεωτερικού κοινωνικού βίου, αλλά εννοείται – από τον Hegel – ως σύστημα πραγμάτωσης της ελευθερίας. Δεδομένου ότι στην διαλεκτική παράδοση δεν υπάρχει η αντιπαράθεση Είναι και Δέοντος ως διακριτών επιπέδων, αλλά ως ιδιοτήτων της δυναμικής του ίδιου του αντικειμένου, το ίδιο αυτό σύστημα αρθρώνεται ως σύστημα διαμεσολαβήσεων ελευθερίας. Το ερευνητικό αυτό πρόγραμμα είναι από τα σημαντικότερα εγχειρήματα της νεωτερικότητας – ο Marx δεν το εγκατέλειψε ποτέ, ακόμη και όταν είχε αφήσει πίσω του τις περιεχομενικές οριοθετήσεις του.

[6] Βλ. επ' αυτού τις παρατηρήσεις των Davis/Rand (υποσημ. 5).

Η ανάπτυξη του Κ. Σταμάτη παρουσιάζει με ιδιαίτερα διδακτικό τρόπο τα επιμέρους ζητήματα που εμπεριέχονται στο εγελιανό έργο, καταδεικνύοντας το συσχετισμό τους με τις αναπτύξεις των προηγούμενων παραγράφων και τις δυνητικές προοπτικές σε ζητήματα σύγχρονα. Ωστόσο, η σημαντικότερη έλλειψη που χαρακτηρίζει το πόνημα του Κ. Σταμάτη είναι η πλήρης παράβλεψη της ύπαρξης των *Απάντων* (*Gesammelte Werke*) του Hegel, ενός εγχειρήματος που ξεκίνησε με βάση τον εκδοτικό οίκο Meiner του Αμβούργου από το 1958, με τον πρώτο τόμο να δημοσιεύεται το 1968. Το εγχείρημα αυτό, για το οποίο κομβικό υπήρξε το όνομα του Walter Jaeschke (1945-2022), δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη· έχουν όμως δημοσιευθεί, παράλληλα με το υπό συζήτηση εγχειρίδιο, στους τόμους 26.1, 26.2 και 26.3 όλες οι μέχρι σήμερα διαθέσιμες καταγραφές διαλέξεων του Hegel για τη φιλοσοφία του δικαίου, καλύπτοντας εν πολλοίς τη σειρά των διαλέξεων στα έτη 1817/18, 1818/19, 1819/20, 1821/22, 1822/23, 1824/25, 1831/32 (ο Hegel πέθανε με την έναρξη της τελευταίας αυτής σειράς). Το υλικό αυτό δεν είναι απλώς 'εγκυκλοπαιδικό' ή μια πλαισίωση του εγχειριδίου, αλλά είναι ουσιώδες για την πρόσληψη και ερμηνεία του, και προς τούτο μπορούν να αναφερθούν δύο λόγοι διαφορετικού ιστορικού βάθους και δυναμικής:

Με τον θάνατο του Hegel οι φίλοι και μαθητές του στράφηκαν αμέσως στη δημοσίευση του έργου του, η οποία θα ξεκινούσε ως *Έργα* ήδη το 1832 και θα έμενε γνωστή ως «Έκδοση των φίλων» (Freundesausgabe). Επρόκειτο για μια κίνηση όχι απλώς ακαδημαϊκή αλλά με ρητά πολιτικά πρόσημα, αν ληφθεί υπόψη η πολιτική κατάσταση στην Πρωσία την περίοδο εκείνη· από την έκδοση αυτή θα προκύψει κάποια χρόνια αργότερα το φάσμα απόψεων που θα ονομαστεί νεο-εγελιανισμός. Στη σειρά αυτήν ο όγδοος τόμος (1833) περιείχε το εγχειρίδιο της *Φιλοσοφίας του δικαίου*, με επιμέλεια του Eduard Gans, μαθητή του Hegel, καθηγητή στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου του Βερολίνου (και δασκάλου του Karl Marx). Έχοντας σαφή αντίληψη για την πολιτική σημασία του συγκεκριμένου έργου του Hegel και για την ανάγκη της πλαισίωσής του, ο Gans – άλλη μια βαρύνουσα απουσία στο πόνημα του Κ. Σταμάτη – θα χρησιμοποιούσε επίσης τις σημειώσεις των διαλέξεων των ετών 1822/23 και 1824/25 αντίστοιχα από τους Heinrich Gustav Hotho και Karl Gustav Julius von Griesheim. Το τελικό αποτέλεσμα της επιμέλειας θα ήταν οι παράγραφοι του πρωτοτύπου μαζί με τις λεγόμενες Προσθήκες (Zusätze), τις οποίες είχε συνθέσει ο Gans από αποσπάσματα των Hotho και Griesheim εν είδει επεξηγήσεων και εκλαϊκευτικών αναπτύξεων των θεμάτων που αναφέρονταν στις παραγράφους. Με τον τρόπο αυτόν, η έκδοση του Gans (την οποία χρησιμοποίησε συστηματικά και διεξοδικά ο Marx, και αναρίθμητοι άλλοι μετά από αυτόν) παρουσίασε στο αναγνωστικό κοινό μια πολυεπίπεδη κατασκευή για τη θεωρία του δικαίου, της κοινωνίας και της πολιτικής στον Hegel· πρόκειται για ένα από τα σημαντικότερα εκδοτικά εγχειρήματα του 19ου αιώνα, το οποίο πρέπει οπωσδήποτε να λαμβάνεται υπόψη κατά την ανάλυση και αποτίμηση του εγελιανού συγγράμματος. Μόλις

από το 2013, όταν δημοσιεύθηκε ο πρώτος εκ των τριών αναφερθέντων τόμων στα *Άπαντα*, έγινε σαφής η εργασία του Gans, καθώς και ο πλούτος των παραλλαγών που περιείχαν οι διαλέξεις. Η διαπίστωση αυτή οδηγεί στον δεύτερο λόγο της σημασίας αυτού του υλικού, και εδώ μπορούμε να δώσουμε το λόγο, με ένα κάπως μεγάλο παράθεμα, στον Walter Jaeschke, ο οποίος συνέβαλε τα μέγιστα στην επιμέλεια και δημοσίευσή του:

«Οι διαλέξεις δεν αποτελούν ... διόλου ένα – κατά βάση αγνοήσιμο – παράρτημα στο "καθεαυτό έργο"· δεν είναι ένα στοιχείο απλώς ισότιμο, αλλά πολύ περισσότερο το κυρίαρχο στοιχείο της "μορφής έργου" [Werkform] της εγελιανής φιλοσοφίας, της μορφής δηλαδή εκείνης, με την οποία ο Hegel επεξεργάστηκε τη φιλοσοφία του. Αυτό μπορεί κανείς να το θεωρεί λυπηρό, αλλά αναφορικά με την εν λόγω μορφή έργου της φιλοσοφίας του Hegel η *Επιστήμη της Λογικής* δεν αποτελεί το πρότυπο – πράγμα που σαφώς δεν μειώνει την θεμελιώδη και υπέρτερη σημασία της για το σύστημα. Πολύ πιθανόν η ίδια οφείλεται στη συνθήκη πως την περίοδο της σύνταξής της ο Hegel δεν μπορούσε να επεξεργαστεί τη φιλοσοφία του υπό τη μορφή ιδιαίτερων διαλέξεων, επικεντρώνοντας την εργασιακή δύναμή του αποκλειστικά στη μορφή του βιβλίου. Είναι όμως το μοναδικό τμήμα του κατοπινού συστήματος, το οποίο ανάπτυξε ο Hegel. Η μορφή έργου της φιλοσοφίας του δεν είναι το *Σύστημα της επιστήμης*. Από το κατοπινό *Σύστημά* του, το οποίο αναπτύχθηκε σε επιστημονική μορφή, υπάρχει μόνο η *Επιστήμη της Λογικής* – και δίπλα της στέκουν οι διαλέξεις, εκ των οποίων ο Hegel ήθελε μεν ορισμένες να τις επεξεργαστεί ως τμήματα του Συστήματος, χωρίς ωστόσο να καταφέρει να ξεπεράσει το στάδιο των εγχειριδίων ή ακόμη και των απαρχών γι' αυτά. (...)

Γι' αυτό δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι η άμεση ιστορία της επίδρασης της φιλοσοφίας του αποτελεί πιστό απείκασμα της μορφής του έργου του: η επίδρασή της βασίζεται στις διαλέξεις, και ειδικότερα στις διαλέξεις σχετικά με τα τμήματα της "πραγματικής φιλοσοφίας" του. Παραδόξως διατυπωμένο: η επίδραση του "συστήματος" του Hegel είναι η επίδραση ενός συστήματος το οποίο δεν υλοποίησε, τουλάχιστον όχι στη μορφή του *Συστήματος της Επιστήμης* που είχε υπόψη του, αλλά απλώς σκιαγράφησε στις διαλέξεις του. Το "σύστημα" του Hegel είναι κατά κύριο λόγο ένα "σύστημα σε διαλέξεις". (...)

Αυτή η μετατόπιση της έμφασης από τη δημοσίευση προς τη διδακτική δραστηριότητα αποτελεί αναμφισβήτητα συνέπεια του τέλους της "σχολαστικής φιλοσοφίας" του 18ου αιώνα – του παγιωμένου κανόνα των φιλοσοφικών επιστημονικών κλάδων, αλλά και της διδακτικής μεθόδου της, που συνίστατο στο να βασίζονται οι διαλέξεις σε εγχειρίδια – ιδία ή άλλων συγγραφέων – και, με τον τρόπο αυτόν, να μεταδίδεται μια τάση προς τη στατική γνώση στις νέες γενιές φοιτητών. Με την απέλευση αυτής της "σχολαστικής φιλοσοφίας" στο τέλος του Διαφωτισμού ξεκινά μια εντελώς

καρποφόρα περίοδος της διαμόρφωσης της φιλοσοφίας στο πλαίσιο της ακαδημαϊκής διδασκαλίας».[7]

Η συμπερίληψη αυτού του, διόλου συμπληρωματικού, αλλά ουσιώδους υλικού στην μελέτη του Κ. Σταμάτη θα μπορούσε, αν μη τι άλλο, να καταδείξει τον δυναμικό (και σαφώς πολιτικό) χαρακτήρα του εγελιανού συστήματος με τρόπο απτό, όπως και να διασαφηνίσει περιεχομενικές διαστάσεις της ανάλυσης. Ένα παράδειγμα προς τούτο: Στρεφόμενος στα ζητήματα που προκύπτουν από τον μηχανισμό παραγωγής πλούτου στην αστική κοινωνία (παρ. 241 κ.ε.), ο Hegel πραγματεύεται το ζήτημα της ένδειας/φτώχειας (Armut), επισημαίνοντας την ύπαρξη ενός κοινωνικού φαινομένου ονόματι όχλος (Pöbel).[8] Το φαινόμενο αυτό, το οποίο έχει απασχολήσει την σύγχρονη έρευνα ως κομβικό σημείο της εγελιανής κοινωνικής φιλοσοφίας,[9] σχολιάζεται διεξοδικά στις διαλέξεις του Hegel. Ενδεικτικά, στις διαλέξεις του 1845/25 επισημαίνει: «Αυτά τα φαινόμενα μπορούν να μελετηθούν σε μεγάλη κλίμακα στην Αγγλία, όπως και εγγύτερα οι επιτυχίες που είχαν ο φόρος των απόρων, τα αμύθητα κληροδοτήματα και η εξίσου απεριόριστη ιδιωτική φιλανθρωπία, προπάντων δε η κατάργηση των σωματείων. Εκεί, ιδίως δε στη Σκωτία, το αμεσότερο μέσο για την καταπολέμηση της φτώχειας, και κυρίως για την καταπολέμηση της απώλειας της αιδούς και της τιμής, των υποκειμενικών βάσεων της κοινωνίας, και για την καταπολέμηση της τεμπελιάς και της σπατάλης κ.λπ., από τις οποίες γεννιέται ο όχλος, ήταν να αφεθούν οι φτωχοί στη μοίρα τους, και να κατευθυνθούν στη δημόσια επαιτεία. Δεν υπάρχει άλλη χώρα όπου παράγονται τόσα πολλά, δεν υπάρχει χώρα που να έχει μια τέτοια αγορά, και όμως πουθενά δεν υπάρχει η φτώχεια και ο όχλος σε μεγαλύτερο και πιο φρικτό βαθμό απ' ό,τι στην Αγγλία. Ο φόρος για τους απόρους ανέρχεται σε 9 έως 10 εκατομμύρια λίρες στερλίνες, δηλαδή πολύ περισσότερο από το σύνολο των κρατικών εσόδων της Πρωσίας. Σε άλλες χώρες τέτοια ιδρύματα και τα αποτελέσματα τέτοιων καταστάσεων είναι πιο περιορισμένα, αλλά στην Αγγλία κάθε πλευρά έχει αναπτυχθεί κολοσσιαία»,[10] ενώ προηγουμένως έχει πει το εξής σημαντικό: «Με την πτώση στη φτώχεια, χάνεται η αίσθηση της εντιμότητας και της τιμής να ζει κανείς από τη δική του εργασία, και έτσι γεννιέται ο όχλος. Ο όχλος διαφέρει από τη φτώχεια,

[7] Walter Jaeschke (επιμ.), *Hegel Handbuch. Leben-Werk-Wirkung*. 2η έκδοση, Στουτγάρδη /Βαϊμάρη 2010, σ. 293-294.

[8] Ο Κ. Σταμάτης δεν χρησιμοποιεί αυτή την απόδοση, παρά μιλά για «πληβείους» και «πένητες» (σ. 431), φέροντας έτσι την ορολογία πολύ κοντά σε αρχαίες παραστάσεις και χάνοντας τις διαφοροποιήσεις του όρου που χρησιμοποιεί ο Hegel αποκλειστικά με αναφορά στον ορίζοντα της αστικής κοινωνίας.

[9] Σημαντικό προς τούτο το έργο του Frank Ruda, *Hegels Pöbel. Eine Untersuchung der "Grundlinien der Philosophie der Rechts"*. Κωνσταντία 2011.

[10] Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie des Rechts. Nachschriften zu den Kollegien der Jahre 1824/25 und 1831*. Επιμ. Klaus Grotsch, *Gesammelte Werke*, τόμ. 26.3, Felix Meiner Verlag, Αμβούργο 2015, σ. 1392.

συνήθως είναι και αυτός φτωχός, αλλά υπάρχει και πλούσιος όχλος».[11] Το ζήτημα του όχλου δεν αφορά συνεπώς μόνο τη φτώχεια και τους 'πένητες', αλλά περιλαμβάνει για τον Hegel ζητήματα νοοτροπίας και κινήτρων, σε συνδυασμό με είδη και ροές εισοδημάτων. Η διεύρυνση του επιχειρηματολογικού ορίζοντα γίνεται σαφής αν ληφθεί, επί παραδείγματι, υπόψη η Προσθήκη στην παρ. 240, στην οποία παραπέμπει ο Κ. Σταμάτης (σ. 431), ως προς την πηγή της, δηλαδή την καταγραφή του Griesheim από το 1824/25. Παραθέτω εδώ το κείμενο με τα αντίστοιχα αποσπάσματα που δανείστηκε ο Gans: «Ομοίως, [η κοινωνία] έχει το καθήκον και το δικαίωμα να θέσει υπό την κηδεμονία της εκείνους οι οποίοι, με τη σπατάλη, καταστρέφουν την ασφάλεια της διαβίωσής τους και της οικογένειάς τους, και να εκπληρώσει στη θέση τους το σκοπό της αστικής κοινωνίας και τον δικό τους. [z240]Στην [αρχαία] Αθήνα ήταν νόμος ότι κάθε πολίτης έπρεπε να δίνει λογαριασμό για το πώς ζούσε, τώρα υπάρχει η άποψη πως αυτό δεν αφορά κανέναν,[z240] ότι είναι μόνο δικό μου βάρος. [z240]Κάθε άτομο είναι από τη μια πλευρά αυτό δι' εαυτό, αλλά από την άλλη είναι και μέλος του συστήματος της αστικής κοινωνίας,[z240] έχει αξιώσεις για τη δεξιότητά του, τη δραστηριότητά του, πρέπει να συνεισφέρει σ' αυτήν [την κοινωνία] και αυτή είναι η ουσιαστική θέση του. [z240]Το άτομο έχει το δικαίωμα να διεκδικήσει τη διαβίωσή του, σ' αυτό αντιστοιχεί το καθήκον της αστικής κοινωνίας να το προστατεύσει από τον εαυτό του. Δεν είναι μόνο ο υποσιτισμός αυτό που έχει σημασία εδώ, αλλά και η ευρύτερη σκοπιά, ότι προκύπτει ένας όχλος, και αυτό πρέπει να το αποτρέψει η αστική κοινωνία.[z240] Είναι τα ίδια τα άτομα που διεκδικούν το δικαίωμα απέναντι στην αστική κοινωνία, σύμφωνα με το οποίο αυτή είναι υποχρεωμένη να τα θρέψει, και επειδή έτσι έχει το πράγμα, [z240]η κοινωνία έχει επίσης το δικαίωμα να απαιτεί από τα άτομα να μεριμνήσουν για τη διαβίωσή τους.[z240]».[12] Μέσα από την απώλεια του εργασιακού φρονήματος ως δομικής προϋπόθεσης για την ατομική ύπαρξη, ο όχλος έρχεται να σχετικοποιήσει τις θεμελιώδεις παραδοχές του πρώτου τμήματος, που αναφέρονται στην έννοια του προσώπου. Δεν είναι διόλου τυχαίο, πως τόσο η αστυνομική διοίκηση (ο όρος Polizei στον Hegel περιλαμβάνει εκτός από την καθεαυτό αστυνομία, επίσης διοικητικές πρακτικές, όπως η μέριμνα των απόρων, οι οποίες σήμερα αποτελούν αυτοτελείς διοικητικούς κλάδους), όσο και το σωματείο, προσπαθούν να θεραπεύσουν σε επίπεδο μοναδικότητας και ιδιαιτερότητας τις αντιφάσεις εντός της αστικής κοινωνίας, προοικονομώντας την κρατική παρέμβαση, η οποία βαίνει από τη σκοπιά της γενικότητας. Ωστόσο, ούτε και το κράτος μπορεί να δώσει μια τελεσίδικη λύση στο πρόβλημα του όχλου, γι' αυτό και, από αυτή την πλευρά, το σύγγραμμα καταλήγει στο ανοικτό πεδίο της παγκόσμιας ιστορίας.

[11] Ό.π., σ. 1390. Η αναφορά του «πλούσιου όχλου» οδηγεί σε άκρως ενδιαφέρουσες διαστάσεις του εγελιανού επιχειρήματος, τις οποίες έχει αναλύσει διεξοδικά ο Ruda.
[12] Ό.π., σ. 1387-1388.

Με το εν λόγω σύγγραμμά του ο Hegel δεν είχε προβεί απλώς σε μια σύνοψη της ‘εξεταστέας ύλης’ ενός πανεπιστημιακού μαθήματος, αλλά είχε αποπειραθεί μια πολιτική παρέμβαση, στο πεδίο του θεωρητικού λόγου, συγκεντρώνοντας στοιχεία συγκαιρινής πολιτικής στην ατραπό ενός θεσμικού συστήματος ελευθερίας. Η ιστορία δεν επρόκειτο να δείξει επιείκεια στην κατασκευή αυτήν, αποσαθρώνοντας πλείστα στοιχεία από το οικοδόμημα του Hegel, αναδιαμορφώνοντας ή εν γένει αναδεικνύοντας άλλα. Από την άλλη πλευρά ωστόσο, δεν έχει υλοποιηθεί, μέχρι σήμερα, το κέλευσμα της ελευθερίας ως βάσης της κοινωνικής οργάνωσης, παρόλο που η γλαύκα της Αθηνάς έχει κάνει ουκ ολίγες πτήσεις στο σκοτάδι – και θα συνεχίσει να κάνει άλλες. Προς τούτο, το έργο του Κώστα Σταμάτη θα συνεχίσει επί μακρόν να μας απασχολεί με τον πλούτο των θεμάτων που πραγματεύεται.

Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, *Νομική αναγνώριση των γυναικοκτονιών. Επιχειρήματα, αντεπιχειρήματα, ερωτήματα και προοπτικές*. Επιμ. Ιάσονας Γουσέτης, Αθήνα, Μάρτιος 2026, σ. 278.

Ο όρος γυναικοκτονία έχει αποκτήσει το δικό του πεδίο στην ελληνική δημοσιότητα, συνοδευόμενος, αναπόφευκτα, από στρεβλώσεις και παραμορφώσεις. Ήδη γι' αυτόν το λόγο καλοδεχούμενη είναι – για τους νοήμονες αναγνώστες και αναγνώστριες – μια συλλογή, η οποία παρουσιάζει τις πλευρές του ζητήματος, βασισμένη σε εμπειρική-πραγματολογική πλαισίωση και εννοιακή ανάλυση. Η δημοσίευση της Ελληνικής Ένωσης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου συγκεντρώνει τις αναπτύξεις οκτώ (πλην του επιμελητή) συγγραφέων, καλύπτοντας τόσο νομικές όσο και κοινωνικές διαστάσεις του θέματος. Εδώ ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης και η αναγνώστρια θα βρουν διεξοδικές αναπτύξεις για τη θέση του όρου στη λογική του δικαίου, κυρίως στο πλαίσιο του ποινικού δικαίου, και πιο συγκεκριμένα σε σχέση με τον εξ ορισμού ευρύτερο όρο της ανθρωποκτονίας. Η περίπτωση αυτή θα μπορούσε να αποτελεί ένα ακόμη ενδιαφέρον πρόβλημα για τους θεράποντες λογικών προβλημάτων, της υπαγωγής του επιμέρους στο γενικό – αν δεν επρόκειτο για την φονική, κυριολεκτικά, σηματοδότηση ανθρώπινων ζωών.

Από τη δεκαετία του 1970, όταν η κοινωνιολόγος Diana Russell διατύπωσε «τον ορισμό της γυναικοκτονίας [femicide] ως της ανθρωποκτονίας μίσους που διαπράττεται από άνδρες σε βάρος γυναικών», και η ίδια προσδιόρισε «χρονικά την τέλεση του συγκεκριμένου εγκλήματος, από την καύση των μαγισσών στο παρελθόν μέχρι την σύγχρονη εποχή» (σ. 59), ο όρος και οι συμπαραδηλώσεις του δεν έχουν πάψει να απασχολούν τη δημοσιότητα, επιστημονική ή κοινή. Για την Ελλάδα, σημειώνεται πως ευρύτερη χρήση του όρου αρχίζει να γίνεται με τον «βιασμό[] και [τ]η[ν] άγρια δολοφονία της Ελένης Τοπαλούδη το 2018» (σ. 42). Πέρα από το γεγονός ότι ο συνδυασμός του όρου με το ευρύτερο πλαίσιο που φέρει το όνομα «πατριαρχία» έχει προκαλέσει (και θα συνεχίσει να προκαλεί) σωρεία συζητήσεων και ερευνών, οι οποίες ενίοτε αξιώνουν πρόσβαση στην εσώτερη συγκρότηση της νεωτερικότητας (αλλά και ευρύτερων ιστορικών περιόδων), ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η θεματική που καλύπτει η εν λόγω συλλογή, αναφορικά με την τοποθέτησή της στο πεδίο του δικαίου. Από τον εννοιολογικό προσδιορισμό της γυναικοκτονίας ως κριτηρίου επιβολής συγκεκριμένης ποινής μέχρι τα ερωτήματα (που αφορούν περισσότερο την

υπανάπτυκτη στην Ελλάδα κοινωνιολογία του δικαίου και όχι τη δογματική του δικαίου) της αντίστοιχης εκπαίδευσης των διοικητικών και αστυνομικών φορέων, αναπτύσσεται ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον φάσμα επιχειρημάτων, η παρουσίαση του οποίου είναι ιδιαίτερα ευχερής μέσα από τη σελιδοποίηση του τόμου. Από την λογική επισήμανση πως εάν γίνει νομικά αποδεκτός ο όρος, τότε θα πρέπει η δικαϊκή λογική να συμπεριλάβει και το έτερο επιμέρους της ανδροκτονίας υπό το γενικό της ανθρωποκτονίας, μέχρι τη διαπίστωση ότι το αστυνομικό όργανο που καλείται να επέμβει σε μια περίπτωση ενδοοικογενειακής βίας, η οποία εύκολα μπορεί να οδηγήσει σε φόνο, είναι πιθανό να έχει ξυλοκοπήσει την δική του σύζυγο πριν ξεκινήσει την υπηρεσία του, ο προβληματισμός για το ερώτημα που εκφράζει ο τίτλος της συλλογής είναι κάτι που αφορά κάθε άνθρωπο της σύγχρονης κοινωνίας. Σε μια χώρα η οποία επαίρεται μέχρι σημείου παράκρουσης για τη διαχυτικότητα, τη φιλικότητα και την αμεσότητα των ανθρώπων της, συλλογές όπως αυτή θα έπρεπε να ενταχθούν στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Θ. Γ.

Μιχάλης Σκομβούλης (επιμ.) – *Γκέοργκ Λούκατς – Ιστορία και ταξική συνείδηση. Εκατό χρόνια μετά*. ΚΨΜ, Αθήνα 2026, σ. 402.

Το 2023 συμπληρώθηκαν εκατό χρόνια από την έκδοση του συγγράμματος του Georg Lukács *Ιστορία και ταξική συνείδηση* (*Geschichte und Klassenbewußtsein*), το οποίο επρόκειτο να σηματοδοτήσει μια καμπή όχι μόνο στο πεδίο του αριστερού λόγου, αλλά εν γένει στο πεδίο της κοινωνικής θεωρίας τον 20ό αιώνα. Με αφορμή την εκατονταετηρίδα το Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου οργάνωσε τον Δεκέμβριο του 2023 ένα συνέδριο με σκοπό την εκ νέου ανάγνωση και αποτίμηση του εν λόγω συγγράμματος. Ο τόμος που αναφέρεται εδώ συγκεντρώνει – υπό την επιμέλεια του Μιχάλη Σκομβούλη – τα κείμενα των εισηγήσεων του συνεδρίου, παρέχοντας πλούσιο υλικό για θεωρητικό αναστοχασμό. Ενώ βεβαίως το βασικό ενδιαφέρον στρέφεται στο αναφερθέν σύγγραμμα και σε ερωτήματα που έθεσε και απασχολούν τον θεωρητικό λόγο μέχρι σήμερα (αν και, παρόλες τις επανειλημμένες παραινέσεις των συγγραφέων του τόμου, δεν απασχολούν τον πολιτικό λόγο και την πολιτική πράξη), στις αναλύσεις περιλαμβάνονται, έστω ως γραμματολογικές αντιστίξεις, επίσης έτερα έργα του Ούγγρου στοχαστή. Σε κάθε περίπτωση, αυτό που προσφέρει ο τόμος είναι μια καλή χαρτογράφηση των προκείμενων και των συμφραζόμενων του συγγράμματος, είτε πρόκειται για τη νεοκαντιανή φιλοσοφία, στην οποία είχε παιδευτεί ο νεαρός Lukács, είτε για τις απόπειρες ανασυγκρότησης μιας νεωτερικής μεταφυσικής (τύπου Ernst Bloch), είτε βεβαίως για την αντιπαράθεση με τον τότε ‘κλασικό μαρξισμό’ (στο τελευταίο αυτό σημείο υπάρχει χώρος για κάποια παραπάνω

εντρύφηση). Όπως όλα τα συλλογικά έργα, έτσι και αυτό χαρακτηρίζεται από μια ποικιλία απόψεων και ερμηνευτικών προοπτικών, αρκετές εκ των οποίων αλληλοδιασταυρώνονται, και εκφράζουν τις διαφοροποιημένες προσεγγίσεις των συντακτών.

Στο πλαίσιο αυτό ας επιτραπεί η εξής μεταφραστική παρατήρηση: Είναι γνωστό, ότι μετά το 1989 ανακαλύφθηκε στο (ενωμένο) Αρχείο της Κομιντέρν και του Κεντρικού Κομματικού Αρχείου του ΚΚΣΕ ένα έγγραφο του Lukács, συνταγμένο στα γερμανικά την περίοδο 1925-1926, με το οποίο ο Lukács προσπαθούσε να απαντήσει στις κριτικές που είχε δεχτεί το εν λόγω σύγγραμμά του, κυρίως με το πέμπτο Συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς, το καλοκαίρι του 1924. Το κείμενο έφερε τον τίτλο *Chvostismus und Dialektik*, συνδυάζοντας έναν ρωσικό και έναν γερμανικό (ελληνικής προέλευσης) όρο. Ο ρωσικός όρος είχε διατυπωθεί από τον Λένιν στο σύγγραμμα του 1902 *Τι να κάνουμε;* όταν σχολιάζοντας τη στάση της εφημερίδας *Εργατική Υπόθεση* (Рабочее дело) τόνιζε πως ενώ ο ρόλος της Σοσιαλδημοκρατίας δεν ήταν να σέρνεται στην ουρά του κινήματος, ωστόσο η *Εργατική Υπόθεση* «όχι μόνο ακολουθεί αυτή την "τακτική-προτσές" αλλά και την ανάγει σε αρχή, έτσι που και η κατεύθυνση του [= της εφημερίδας Θ.Γ.] θα ήταν πιο σωστό να ονομαστεί όχι οπορτουνισμός, αλλά (από τη λέξη хвост [= ουρά]) *χβοστισμός*» (*Άπαντα*, τόμ. 6, σ. 52-53). Όπως πολλές άλλες λέξεις, ο 'χβοστισμός' επικράτησε μέσα στο πολιτικό ιδίωμα που θα εδραιωνόταν στη Ρωσία μετά την επανάσταση, προσθέτοντας την κατάληξη –ισμός σε ζητήματα πολιτικής αντιπαράθεσης, χωρίς απαραίτητα να συμβάλει με αυτό τον τρόπο σε διασαφηνίσεις περιεχομένου. Ακολουθώντας αυτή την μεθόδευση, η αγγλική μετάφραση του 2000 (μετ. Esther Leslie, Verso) απέδωσε τον τίτλο ως *Tailism and the dialectic*, προβαίνοντας έτσι σε έναν κάπως παράταιρο νεολογισμό για την αγγλική γλώσσα. Από την ελληνική πλευρά υπήρξαν διάφορες απόπειρες (στον σχολιασμένο τόμο γίνεται λόγος για *Πολιτική της ουράς*), χωρίς όμως να γίνει χρήση του διόλου νεολογιστικού αλλά εδραιωμένου ελληνικού όρου *ουραγία* – διότι αυτό κάνει αυτός που «σέρνεται στην ουρά του κινήματος», ο ουραγός, όπως ο αρχηγός ασκεί την αρχηγία.

Η εν λόγω συλλογή έχει τουλάχιστον διπλή αξία: αφενός προμηθεύει τον ενδιαφερόμενο αναγνώστη και την αναγνώστρια με πλούσιο υλικό για την μελέτη του Lukács (αξιοποιώντας εν πολλοίς και τη σύγχρονη γραμματολογία), και αφετέρου αποτελεί ένα καλό δείγμα για το επίπεδο της κριτικής διανόησης στην Ελλάδα.

Θ. Γ.

Μπαλτζής, Αλέξανδρος / Τσέτσος, Μάρκος (επιμ.) – *Κοινωνιολογία της τέχνης. Ανθολογία κειμένων*. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 2025, σ. 443.

Η παροχή κατάλληλου και αξιόπιστου υλικού διδασκαλίας στα πανεπιστημιακά μαθήματα, κυρίως αναφορικά με το χώρο της κοινωνικής πράξης και συμβίωσης (με την ευρύτερη σημασία του όρου) αποτελεί εδώ και χρόνια μια πρόκληση σε όσους και όσες εμπλέκονται στην αντίστοιχη διδασκαλία (ένα ζήτημα που, συν τω χρόνω, θα μπορούσε να αποκτήσει την δική του ιστορία). Η πρόκληση αυτή γίνεται επιτακτικότερη, όταν το υπό συζήτηση πεδίο είναι υπανάπτυκτο στην Ελλάδα, πράγμα που σημαίνει ότι πρέπει να ληφθεί υπόψη η όποια θεμελιωτική, τρόπον τινά 'κλασική', περιοδός του, όπως και η συνήθως διογκωμένη τις τελευταίες δεκαετίες γραμματολογία που την συνοδεύει. Αυτό ισχύει για το πεδίο της κοινωνιολογίας της τέχνης, και οι επιμελητές του σχολιασμένου εδώ τόμου, πανεπιστημιακοί καθηγητές αμφότεροι, ο μεν στο Τμήμα Δημοσιογραφίας και Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας του ΑΠΘ, ο δε στο Τμήμα Μουσικών Σπουδών του ΕΚΠΑ, έχουν αντεπεξέλθει επιτυχώς στην αναφερθείσα πρόκληση, συνεχίζοντας την παράδοση που έχει δημιουργήσει το Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

Το εγχειρίδιο περιλαμβάνει είκοσι κείμενα, ακολουθώντας χρονολογική σειρά στην παρουσίασή τους. Η παρουσίαση ξεκινά με δύο αποσπάσματα από το έργο του Karl Marx, αφενός ορισμένες διατυπώσεις από τη λεγόμενη Γερμανική ιδεολογία, και αφετέρου λίγες παράγραφοι από τα λεγόμενα *Grundrisse* του 1857-58. Ακολουθούν κείμενα των Simmel, Spencer και Durkheim, ενώ τα ονόματα των Sorokin και Parsons μπορούν να εκληφθούν ως γέφυρες προς τον 20ό αιώνα, στο πλαίσιο του οποίου περιλαμβάνονται κείμενα των Adorno, Hauser, Bourdieu, DiMaggio, Crane, Heinich κ.ά. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στο υψηλό επίπεδο των μεταφράσεων, οι οποίες αφορούν όρους και αποδόσεις περιεχομένου και ύφους από διάφορες γλώσσες και εποχές.

Ο εγκυκλοπαιδικός χαρακτήρας του εγχειριδίου αντιστοιχεί αφενός σε (ενίοτε επιτακτικές) διδακτικές ανάγκες, εκφραζόμενες σε ένα είδος τυπικής δικαιοσύνης απέναντι στα περιλαμβανόμενα κείμενα. Αφετέρου, ωστόσο, η δικαιοσύνη αυτή τείνει να αποσιωπήσει τη διάσταση της κριτικής, η οποία μετά τα σπαράγματα του Marx αναδεικνύεται σχεδόν αποκλειστικά μέσα από το βαθύ και προκλητικό κείμενο του Adorno. Ακόμη και αν με την υπόμνηση αυτήν υποτεθεί ότι διευρύνονται παράταιρα τα όρια του κοινωνιολογικού πεδίου (όπως και αν οριστούν αυτά), είναι ιδιαίτερα αισθητή η απουσία ονομάτων όπως ο Georg Lukács και ο Ernst Bloch, καθώς αμφότεροι έχουν αφιερώσει πολλές σελίδες για την ανάδειξη του κοινωνικού καθορισμού της τέχνης (κάτι το οποίο προκαλεί την κοινωνιολογική ανάλυση, ακόμη και όταν δεν χρησιμοποιεί το όνομά της)· θα άξιζε, για παράδειγμα, η συμπερίληψη (ενός τμήματος) της μελέτης του Lukács για τον *Φάουστ* (1940), όπως και του κειμένου του Bloch για το αστυνομικό μυθιστόρημα (1965), ακριβώς προς

διαφώτιση των επερχόμενων γενεών που θα στραφούν στο εγχειρίδιο για γνώση. Αυτή η διεύρυνση του προσφερόμενου υλικού θα μπορούσε εξάλλου να αφορά τον ίδιο τον Marx, ο οποίος είχε διατυπώσει το 1859 διεξοδική (επιστολογραφική) κριτική στο θεατρικό έργο του Ferdinand Lassalle *Φραντς φον Ζίκινγκεν*, ανατρέχοντας στο αισθητικό εννοιολόγιο και παροτρύνοντας τον κάποτε συνοδοιπόρο του: «Θα έπρεπε ... να σαιξπηρίζεις περισσότερο..., ενώ τώρα σου καταλογίζω ως σημαντικότατο σφάλμα ότι σιλερίζεις, ότι μετατρέπεις τα άτομα σε απλά φερέφωνα του πνεύματος των καιρών». Πρόκειται για σημειώσεις που δεν έχουν χάσει τη σημασία τους μετά από ενάμιση αιώνα.

Δεδομένου εξάλλου, ότι η κοινωνιολογία ήταν και είναι ένα πεδίο που θρέφεται από διάφορες, ενίοτε ιδιαίτερα ανόμοιες εισροές, θα μπορούσαν δίπλα στη συμβολή του Simmel να υπάρχουν οι παράγραφοι του Max Weber για την εντασιακή σχέση μεταξύ (θρησκευτικής) αρνησικοσμίας και τέχνης, οι οποίες καταγράφονται το 1915 (και αναθεωρημένες το 1920) στην περιβόητη για την κατοπινή γραμματολογία *Ενδιάμεση θεώρηση*. Μέσα και πέρα από τις θεμελιωτικές αναπτύξεις του Weber, οι οποίες συνοψίζουν θεματικές και προβληματικές του 19ου αιώνα, η φοιτήτρια και ο φοιτητής θα μπορούσαν να αποτιμήσουν ποια κατοπινά κείμενα αποτελούν (ενδεχομένως και με άγνοια του συντάκτη τους) αναδιατυπώσεις μοτίβων που είχαν ήδη διατυπωθεί σε βάθος στην καμπή του 20ού αιώνα, πράγμα που ισχύει τόσο για τις πυκνές διατυπώσεις του Bourdieu όσο και για τις αναπτύξεις της Heinich.

Η ανάπτυξη του εγχειριδίου καταδεικνύει μέσα από την πολυσημία του περιεχομένου του την ιδιαίτερη πορεία των κοινωνικών επιστημών (με εστίαση στο συγκεκριμένο πεδίο) μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι συνέπειες του οποίου θα καταπλακώσουν για κάποιες δεκαετίες τις αμέσως προηγούμενες από τον ίδιο συζητήσεις, ωθώντας ενίοτε τον επιστημονικό λόγο στην ανακάλυψη του αλφαβήτου ή (και) στην κατασκευή καθαρά διανοητικών συστημάτων, δίκην επιστημονικής αντικειμενικότητας. Θα ήταν, για παράδειγμα, ενδιαφέρον να δει κανείς τι περιεχομενικό θα απέμενε από τον Κώστα Καρυωτάκη ή τον Ρόδη Ρούφο (τα ονόματα είναι απλώς ενδεικτικά), εάν το έργο τους περνούσε από τους τυπολογικούς πίνακες του Paul DiMaggio. Αυτά όμως, είναι ερωτήματα που αφορούν κυρίως την διδάσκουσα και τον διδάσκοντα στο πλαίσιο μιας διεξοδικής διαδικασίας μάθησης. Οι επιμελητές μας παρέδωσαν ένα πλούσιο υλικό, προς δοκιμή και στοχασμό – δεν μένει παρά να ευχηθούμε Καλή συνέχεια στο εγχείρημά τους.

Θ. Γ.

Σελιδοποίηση: Πελαγία Τσακιράκη

3

